A. no. 34

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ तत्राथ … ये हि सिंहव … यन्नादतः पलायंते भ … नोऽमे च्छो जे … ॥
मर्यादाः स्तुमः सुतान् ॥ विष्णुः पार्थ इव खिले रूपे परित्यै … पुन मे स्थितं ॥१॥ अथ षष्ठ एकोनविंशत्याध्यायैः पोषणा सुष्ठुतो ॥ अतिलंघितमर्यादा
… ग लेहतां ॥३॥ अजामिलो मनुष्ये पु महापापोयथाविनं ॥ विष्णुरूपादि घाती च यथा देवैः पुनः सम्भवः ॥४॥ अजामिलस्त्वलकादि
… पितं ॥ संकेतलभगवन्नामभवत्रास्येहां तु पंगजं ॥५॥ इंद्रोपि लगवद्रूपाः स्त्रष्टोनोपेंद्र मे वकांतिं दैवीन सुरे श्वर्य्य शत्रुनिर्जयजीवितं ॥ ॥६॥ तत
… त्रिलिख्याये रजामिलकथोक्ता ॥ विष्णु रूप कथा प्रदि … रिंद्रदोषोक्तये ततः ॥७॥ इंद्रश्चैव तु दोषो नैव स्वाख्यानं ततोऽपष्टि

द्वितीये … यथावते

… र्जो वा त्र ॥ ॥ निवृत्तिमार्गः कथितः आ … दौ भगवता यथा । क्रममयोगोपलब्धेन ब्रह्मणा यद

… संसृतिः ॥१॥ प्रवृत्तिलक्षणश्चैव त्रैगुण्य … विभयोऽभनो यो स्वं लीन प्रकृतेर्गुणो मर्गः पुनर्भव … नः ॥१॥

मार्गः १ … त्वये हे १ … प्रवृत्तिमार्गः २ … पुनः १

परिहितः २ ॥ तत्वरूपा ॥ दि १

… ह्रात्यां च मरुदाख्यानमेवं प्रकरणक्रमः ॥ ॥ नात्र दोषप्रथ … मेवं स्तो इतिः पातकिमोचनो ॥ तंत्यापरख्यापनायोक्तं या स्मे दुर्म्मा
दे लक्षणं ॥ ॥ अथ षष्ठस्कंधो व्याख्यायते ॥ स्वर्वोत्का त्रुवादः स्वकं नरकपरिहारोपायं प्रस्तौति ॥ निवृत्तिमार्गः इति षड्भिः ॥ आदौ द्वितीय
… वैश्वानरं चार्चीत्यादिना भगवता त्वया यथा यथा वर्त्तयेत येन मार्गेण क्रमेण योगी र्द्धिर्गदिशा सितेनो पलब्धो ब्रह्मा तेन महा र संसृतिम्मी
… वति ॥ ब्रह्मणा महते मर्वे संज्ञा मे भवति मंचरे ॥ पुरस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति वचनात् ॥ ॥ त्रैगुण्ये स्वर्गादि सुखं तदेव विषयः प्राप्य
… नलीनाः प्रकृति र्व्युत्थत … र्णं मार्गः लोकाय देहारेल रूपो मार्गः स च कथितः त्वनी यो दक्षिणेन पथा र्य्यमाः पितृलोकं व्रजं नीत्यादिना ॥ ॥ ॥

निरं … ४ … दि मार्गः २ शुक्लो … २ … रुपाः

...वतः केवलानुभवरूपतेन स्वाद्यादिकर्तृत्वं चेत्तु मयं न विकल्पमेतद्यथा ३ नगवान्ते...

...गौडादेवमन्त्रः

...वांतरमाङ्गः अथ तत्रे ति ग्रंथे हृदेव दत्तो यहादिनिर्मीयतां तत्र वस्तांशभूतान्युभयोः फलभूयादत्तो एवंतन्नवस्तुत्वस्वरूपा-
...भूयाद्दातीति हामसंजनस्योपलब्धादर्शनं विद्धकिर्यश्यम न वाङ्दात्तदमीनः मात्ति तया वर्तत इति । तदेवं विरोधेन तु-
...प्रकारमाङ्गः । नहीति विरुध्यत इति विरोधः उत्तयं न वित्तद्धमित्यर्थः । न ह्यस्य दृष्टीत्तेन त्वयि विकल्पोद्भुजातेऽतर्कैश्वर्यवि-
...त्युपपाणाय अतस्मिन्नीष्ठरेश्वत्वेन श्रवणाद्यमतर्कमाहात्म्यं यश्यतस्मिन्नौ विकल्प एवं वा एवं वेति वितर्कः किमयं...

...भवतीति केवलानुभवरूपतं स्वप्नादिकर्तृत्वं चेत्तु नयं न विकल्पमेते ॥ २ ॥ ॥

अथांतं त्र न वा किंदेवं दत्त वदिहैषणाविसर्गयतितः पारं तं श्रेणावक्ता त्तकुशलाकुशलफलमुपाददाति ॥ ३४ ॥
उपशमशीलाः समंजसदर्शन उदासत इति ह वावन विदामः ॥ ३५ ॥ नहि विरोध उभयं लगावत्यपरिगणितगुणगणे-
माहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलांतः करणाश्रयदुरवग्रहवादिनां
विवादानवसरे उपरतसमस्तमायामये केवल एवात्ममायामंतर्धायको न्वर्थो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभावात्समविषम-
मगमिायथा रज्जुखंडः सर्पादिधियां ॥ ३७ ॥ ॥

...नुमामामाः तदन्नु याहकाणार्कर्षिद्धार्वाचीना वस्तात्स्वरूपासंस्पर्शिनो ये विकल्पादयस्तैरुशास्त्रेरुतैः कलिलं व्याकुलं यदंतःक-
...हसातेन वादिनां विवादस्थानं न समरेरगोचरो न उपलक्षणामात्र मेतत् उपलक्षितस्यातीतत्राह उपरतो मायामयः संसारो यस्मिन् तस्मिन्केव-
...लेऽस्मिन्नात्मनि मायया कोऽन्वर्थः कर्तृत्वादिर्भवति यदि कस्मात्तः कर्तृत्वादिलेवे त्त हि विरोधः स्यात्तेनद्वृत्तदृष्टीत्याङ्गः स्वरूपद्वयाभावादिति उभय-
...त्ति तेन तव मायया त्वं विषयीकृतं भाङ्गः । समाविषमा च मतिर्येषां तेषां मतमलिशायां सर्पादिविषयाभियायमा यथा रज्जुखंड-
...तातमेवं स्वितिकोयं ३३४ मतिनिदेन दर्शयति सम विषमेति ॥ ३७ ॥ ॥

...माया मय संसारे केवले स्वप्नादिकर्तृत्वे विरोध... कर्तृत्वमीकारे...

...नमलः केवले लकर्तृत्वं स्वरूप स्वस्वरूप द्वयाभावात् ॥ केवलानुभवरूप...
...नयकनग वतो नव लै द्वातकेर्य प्रत्यक्ष... लोऽस्य चैतन्यं शक्तित्वोऽद्वैति भावः ॥
...तदा रज्जुखंडः सर्पादिवद्भाति ॥ ... रज्जुरिति रज्जुर्द्वयं करोति रज्जुखंडो रज्जुखंड एव भाति ॥
...॥ यदि ... नवरूपं ... मति करोति तदा केवलज्ञान रूप ...
...तदैकत्वं ... केवलज्ञान ... विरोधः ॥ ... ततः ... भवति ...

...an eGangotri Vaidika Bharata Initiative

...२ स्वे पर ज्ञातउ

...व परिहृत्य निश्चितं परमार्थमो... मणवाह्यो नानारूपेणाशतीतः वस्तुस्वरूपमस्वरूपमर्थेषां गुणानां विषयाणामात्मा...
...नेत्युक्तौ जीवात्मोपलक्ष्यते। सर्वं प्रत्यगात्म...त्वात्सर्वं जीवांतर्यामित्वात्। जडानामात्मत्वाद्यभावेन जीवस्यापि जडत्वापत्तेर्न...
...वेदः पर्यवशेषितः। नेति नेतीत्यादिश्रुतिभिः। अत एव भक्तिरेव परमपुरुषार्थ इत्याद्युक्तमथ हेति पर्यावर्तन्ते इत्यर्थः...
...थ ह वा वं अत एव हि हे स्मरमथन परमस्य भगवतः एते त्वत्पदं सो जानीमेवं कथं सुकृ स्मृतिं प्रविशंतीत्यर्थः। हि यस्मात्स्वार्थे...

प्रेमादि। विं५ मात्रे ए२ ... स्वादितयार विबकाणां...

...यं वहितु नः सर्वं च स्मानिवसास्वरूपं सर्वेश्वरः सकलजगत्कारणकारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वगुणा...
...पकं एव पर्यवशेषितः॥३०॥ अथ ह वा व तव महिमा स्तनरसमसुडविलुप्तासस्वादवलीदयास्वमनमिनिस्यंदं...
...स्तु वेन न विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाना मां परमभागवतानां कोतिनो भगवति सर्वथा प्रियसुहृदि स...
...निरंतरं निर्वृतमनसः कथमु ह वा एते मधुमथन तव नः स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वच्चरणां...

भक्ताः रागादिरहिताः१

...त्वेन यं त्वेतुन गयं संसारपर्यावर्तन्ते॥३०॥ ॥

जागरिताः१

...ठनिपुणाः अत्यात्मात्वमेव प्रियः सुहृच्च येषां ते। साधवो रागादिरहिताः ... हे अं. तव महिमैव अमृतरससमुद्रः तस्य विप्रु...
...लीदया आस्वादितया स्वमनसि निस्यंदमानं अतिशयेन स्वरयन्निरंतरं सुखं तेन न विस्मारिता दृष्टश्रुतविषयाः सुखलेश...
...वयि नितरां निरंतरं निर्वृतं च मनो येषां ते पुनर्यस्यामेवायां सत्यां॥३०॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri Initiative

चतुःफलो श्लोकश्लोको चतुः भगवतः४ चतुः

...वीर्य्यश्रमगादिफलजननाय समामर्थ्याय श्रुत स्मेन नमः। विश्वमेव तत्तत्फलपरिच्छेदक कालात्मने तत्तद्विघातके भेदे...
...तः प्रलावेः प्रभु उत्कृतये शो लनवक्तु नामेः॥ ३२॥ न भम मम युगातीतं तत्त्वं पंविहाय गुणापाधिकं यज्ञवीर्यविदिकि... ...
...उन्निर्यं भत्रिगुणात्मिकानां तिस्रुणां गवीनां परमे पदं निर्गुणं ब्रह्म पंत शविमगत्या ब्रवीनः इदानीं तु नः हे यातः वे... ...अतः कोप...
...मिता त्वं गणपद्धेन नमो यें तेह रेर्गुणाः अपिपद्धेन वद्यंतः स दोगत्वेनवत्तु भः। नत्त्व उद्देकेण वद्भुयामंवो भयंतोड्दुर्जे... वड पंच यैर्जि लगवन्निता...

भ्रं चतुर्नम्प्रो ... त्तेनप सत्नमो

नमस देवाः जुतुः॥ ॥ नमस्ते युज्ञवीर्याय वयसे उत ते नमः। नमस्ते स्त वक्त्राय नमः स्तु उरु कृतये॥ ३१॥ यन्नैमाती नोतिष्ठेणामी शित्तः पर
मंपदं नोर्वचीनो विसर्गस्य धातवेर्दर्तुमर्हतीति॥ ३१॥ ॐ नमस्ते भगवन्नारायणवासुदेवादि उरुषमहापुरुष महानुभाव परम
मंगलपरमकल्याण परम कारुणिक केवल जगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंस परिव्राजकैः परमेणात्मयो
गसमाधिना परिभावित परिस्फुट पारमहंस्य धर्म्मेणोद्घाटित तमः कपाट द्वारे चित्ते ऽपावृत आत्मलोके स्वयमुपलब्ध निज सुखानु
भवो भवान्॥ ३२॥ ...रखवदाव... विहारयोगो यदशरणः शरीरमिदमनवेक्षितास्मत्समवायं आत्मनैवाविक्रियमाणेन सगुणा

कीडायोगः १ यतः ... विश्व ... मगुणाः सृजसि पासि हरसि॥ ३३॥ ॥

...नर्तु कमिर

...ो धर्म्मो यस्मिन्न आत्मयोगेनाष्टांगेन यः समाधिस्त्रिनैकाग्र्यं तेन परिभाविताः शुशीलिताः परिस्फुटो यः पारमहंस्यधर्मो भगवद्भजनं तेन उद्घाटितं
...कपाटं यस्मिन् द्वारं ... तेविचित्ते ऽपावृते प्रकटे आत्मलोके प्रत्यक्षरूपे स्वयमेवोपलब्धमात्रि ... निजसुखेतदनुभवस्वरूपोऽपि भवान्॥ ३२॥ न तु केवला
...मम सृष्ट्यादिकर्तृत्वं कथं तत्राह। ... वा यं विहारयोगः क्रीडायोगः ... अशरणो निराश्रयः इदं विश्वमनवेक्षितो इत्यादि सम
...योमेलनं सहायं येन सः॥ ३३॥ ॥ अ १

देव: १ व

...गवन् हे पर... ...वत तुभ्यं नमोस्तु॥ हे परममंगल पुरुषधर्मिक परमहंसपरिव्राजकैः ... तेन ... तज्ञात पदु गवदुजनं तेनो ...
...यमेव प्रकटीकृत यत्रि ... तदनुभवस्वरूपो ... भवति॥ २॥ भगवन् तवायं क्रीडायोगः ... विधः॥ पस्मा...
...उत्पत्तं उद्देविश्वं सगुणं सृजसि पासि हरसि॥ ३॥ ॥

CC-0. Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

...तिव स्रष्टा: पालिता च वं ब्रह्मेशा: अतस्त्वमेव शरणं व्रजामेत्याहु:। यएक इति त्रिभि:। येनानुगृहीता: संतो विश्वं सृजाम न तु स्वयमेवं ध्यातुं नाथोत्थ
याहृको स्थित श्च दर्शनात्तत्रा हुः स्यमस्मत्तः पुरः स्वर्ग मेवां तस्मात्मितया ममीहमानश्चापि यस्य लिंगं रूपं न पश्याम: तत्र हेतुः पृथगीशमानिन्य
नो देवादिषु स्वपंडुपरश्च आममत्स्यरामादितनुभि: कृतावतारस्तन्न आत्ममात्स्कृत्वा पातिवाआत्मस्वतंदेवतं अतः विश्वं विश्वात्मकं तथापि विकारं

य एक ईशो निजमायया न: ससर्ज येनानुसृजाम विश्वं। वयं न यस्यापि पुर: समीहत: पश्याम लिंगं पृथगीशमानिन:॥२५॥
यो न: स्वपक्षेषु सुरेश सर्गमाना स्वदेवर्षितिर्यङ्नृषु नित्य एवा कृतावतारस्तनुभि: स्वमायया कृतात्मसात्पीतिस्तु योगेभ्यो वो॥२६॥
तमेव देवा वयमात्मदैवतं परं प्रधानं पुरुषं विश्वमन्यं। व्रजाम सर्वे शरणं शरण्यं स्वानां स नो धास्यति शं महात्मा॥२७॥ ॥
श्रीशुक उवाच॥ ॥इति तेषां महाराज सुराणामुपतिष्ठतां। प्रतीच्यां दिश्यभूदावि: शंखचक्रगदाधर:॥२८॥ आत्मतुल्यै: षो
डशभिर्विना श्रीवत्सकौस्तुभौ। पर्युपासितमुन्निद्रशरदंबुरुहेक्षणं॥२९॥ दृष्ट्वा तमवनौ सर्व ईक्षणाह्लादविक्लवा: दंडव
त्पतिता राजन्शनैरुत्थाय तुष्टुवु:॥३०॥ ॥ विकसितकमलनेत्रे

...वास्यति अद्य यथ्यं विश्वात्मने हेतु: परं कारणं न तु प्रधानं पुरुषश्च विश्वस्य कारणं तत्राहुः प्रधाने तु अस्मं वेदात्मकोपि मम ... सएव न: शं वि धास्य...
...शिवादित्थमममा विश्वस्तत्र पुनश्च तं योगेदृष्ट्वा ईक्षणाह्लादेन विक्लवा अवनौ दंडवत्पतिता: संत: शनैरुत्थाय तुष्टुवु: ... त श्रीव...
...आत्मतुल्यैः षोडशभि: सुनंदादिभि: परित: सेवितं उन्निद्रशरदंबुरुहवदीक्षणे यस्य तं॥२९॥ ॥

नेता: पमापर मीता:१ यम:

धादीनि पंच महाभूतानि तैर्निर्मितास्त्रयो लोकास्तेषामधिपतयो ब्रह्मादयस्ततोर्वाचीना वयं च सर्वे यस्मै अंतकाय कालाय उद्विजंतो संतो बलिं हराम अत्रसो ऽपि
स्मा हि तेति ततः परमेश्वरादेव नोऽस्माकं अरणं शरणं रक्षा न क्षा तत एवेत्यवधारणो हेतुमाह। अविस्मितं निरहंकारं अकुतूहलत्वं वा। अतः शांतं रागादिर
हितं स्वज्ञाता: स्वेनैव लाभेन परिपूर्णकामं तत्वज्ञाता: समं गुणाधिपरि छेदश्चेदेवं भूतं परमेश्वरं विना अपरं यः शरणार्थं उपसर्पति स हि बालिशो ऽज्ञः सूत्रो मे ऽस्तुनो
पुच्छेन समुद्रमतितितर्ति अतितर्तुमिच्छतीत्यर्थः। यथा तेन मंदबुद्धिना रणं न लभते तथा निरीश्वरं आश्रयेण श्रमं न भवतारणं न लभतीति। लोवा महा लये स एव वरत्नक

स्वलांगूलेन कृविं २० विर्मिता:१ गध्ध्ति २ ऽ:यवा १ कारं

देवान्कृतघ्नः॥ ॥ वाय्वंबराग्न्यप्क्षितयस्त्रिलोका ब्रह्मादयो ये वयमुद्विजंतः। हराम यस्मै बलिमंतकोऽसौ बिभेति यस्मादरणं ततो नः॥
२१॥ अविस्मितं तं परिपूर्णकामं स्वेनैव लाभेन समं प्रशांतं। विनोपसर्पत्यपरं हि बालिशः श्वलांगुलेनातितितर्ति सिंधुं॥ २२॥ यस्यो
रुशृंगे जगतीं स्वनावं मनुर्यथाबध्य ततार दुर्गं। स एव नस्त्वाष्ट्रभयाद्दुरंतात्त्राताश्रितान्वारिचरोऽपि नूनं॥ २३॥ पुरा स्वयंभूर
पि संयमांभस्युदीर्णवातोर्मिरवैः करालेः। एकोऽरविंदात्पतितस्ततार तस्माद्भयाद्येन स नोऽस्तु पारः॥ २४॥ ॥

प्रलयोदके मत्स्य ऊर्मि पद्मात् कमलात् पारक:१

दृष्टमित्याह उदर्शान्तो। यस्य महाशृंगे जगतीं पृथ्वीमेव स्वनावं बध्वा मनुः सत्यव्रतो यथावद्दुर्गं संकटं ततार स एव वारिचरो मत्स्यस्त्वाष्ट्रनिष्ठनोऽस्मानन्याश्रितान्मत्तः
त्राता तारयिष्यति। संयमांभसि प्रलयोदके उदीर्णैः रुद्धैः वातैरुत्थिता ये ऊर्मयस्तेषां रवैः करालेऽनेकः अरविंदात्पद्मात् लिक कमलात्पतितः प्राय एक असहाय एव तस्माद्
याद्येन ततार स एव नः पारः पारको ऽस्तु॥ २४॥ ॥

रम
32

ये त्रस्ता लोकाः दश दिशो विदुद्रुवुरिति पंचमेनान्वयः कथंभूतं विश्वरूपमेतत तत्र भुवि वृद्धिमाप्तं प्रतिदिनं वर्द्धमानं ॥ २३ ॥ दग्धशैलस्थलीकाशं दं-
ष्ट्राश्रानीकवहुद्धो दीप्तिपर्युष्यितां तमसताम्रवह्निरवाः श्मश्रूणि वयस्थं मध्याह्नार्कवद्युये लोचने यस्य रोदसी आरोधवेत्तत्व ॥ २४ ॥ दरीवक्त्रं
...ति वक्त्रे गुहाश्च तद्रुमालामित्यन्वयः कथंभूते ते नेत्रमलोपिवतां नाद्वाणि जिह्वया लिहतां भुवनत्रयं समस्तं महता विष्णीर्मेनं गद्वादंष्ट्रायेति

ष्ट्रां तांतस्व लोकानां युगांतसमये यथा ॥ विषाग्निर्विवर्द्धमानं तन्निमिषमात्रं दिने दिने ॥ २३ ॥ दग्धशैलस्थलीकाशं दंष्ट्राश्रानीकव
र्द्धितं तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं मध्याह्नार्कोयलोचनं ॥ २४ ॥ देदीप्यमाने त्रिशिखं स्थूलआरोरथरोदसी ॥ व्याप्तं तद्वदनं दंतं ज्वालयंतं प-
दा महीं ॥ २५ ॥ दरीगंभीरवक्त्रेण पिबंतावनलस्थलं ॥ लिहता जिह्वया व्योमभुवनत्रयं ॥ २६ ॥ महाहिगाढदंष्ट्राणां कृंतमाण-
मुद्गरुं भुजैः ॥ विव्रस्ता उद्रुवुर्लोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दश ॥ २७ ॥ येनोद्धृता इमे लोकाः समसाता ईश्वरेण तेन ॥ सर्वे त्रस्यंति शोकाः
पापः प्रमदाकुलाः ॥ २८ ॥ तं निजफणरोति हृत्य समग्राणां विभुर्वपुस्ता ॥ बोद्धृत्याश्च शशोद्योधेः मोग्रमंत्रानिकाल्मशाः ॥ २९ ॥ त
तस्त्रे विस्मिताः सर्वे विश्वमायस्यतेजसः ॥ प्रत्यंचमादिदेवं भुवपतस्तुः समाहिताः ॥ ३० ॥ ॥

...हरचनाम निमित्तिर्येनाहृताः श्रुताः त्वाक्षेमहर्तिर्यथाच्युतमसमंजेनाथा यथा चक्रगतिः स इमा लोकाना यदुगोत्रहम स्त्रष्टुचक्रमिति । अयमन्नान्वितवान्
...तो जायेवाय पतये च मंतव्या प्रियांति त्रिभुवनस्थितेन यथा सत्वात्तकाप्रियामनासं लब्धा न त्वत्वेवाभिद्वाउपद्रुतमित्यर्थः । महात्मरोगपरित्राणमथ्यतो नरवैवि-
तिश्चिरमेवप्रपद्यते सुराः शरणमागताः ॥ ३० ॥ ॥

इरिणमूषरं २

भा०।६ अतएवोपरेभ्यश्चागमनादिनिमित्तेभ्यः छेदेसतिपुनर्विरोहःप्ररोहोभवत्विति। वरेणनिर्यासरूपेणब्रह्महत्यायादृष्टत्वान्निर्यासोनभक्ष्यः॥ शश्वत्

३० कामवरेणायावत्प्रसवंगर्भोपघातेनैवसंभोगवरेण॥ अतएवरजोदर्शनेतत्संगादिनकार्यं॥ द्रव्यभूयोवरेणायस्मिन्द्रव्येक्षीरादावपोमिश्रा

नवेद्वा। तद्द्रव्यस्यभूयस्त्वंमाभूत्किंस्यादितिवरेणाप्यहोभक्षेभवनिर्व्वंगेजमादिनाभूयस्त्ववरेणइवभूयस्त्वजतिपाठेप्ययमेवार्थः। यद्वाइवभूयस्त्वं

सांनिध्यंकंइवबलंतेनवरेणा। अथवापिताजंस्थविश्वरूपोवेताइंद्रस्यश्रांकृतावेंद्रोःतद्विनागफलमाह। तत्यापंहरतिनिराकरोति। का

र्इरिणंब्रह्महत्यायाःरूपंभूमौप्रदृश्यते॥ तुर्यंछेदविरोहेणवरेणजगृहुर्द्रुमाः॥ ॥ तेषांनिर्यासरूपेण ब्रह्महत्या

प्रदृश्यते॥ शश्वत्कामवरेणांहस्तुरीयंजगृहुःस्त्रियः॥ रजोरूपेणतास्वंहोमासिमासिप्रदृश्यते॥ द्रव्यभूयोवरेणापस्तु

रीयंजगृहुर्मलं॥ तासुबुद्बुदफेनाभ्यांदृष्टंतद्धरतिक्षिपन्॥ हतपुत्रस्ततस्त्वष्टाजुहावेंद्रायशत्रवे॥१०॥ इंद्रशत्रो

विवर्द्धस्वमाचिरंजहिविद्विषं॥ अथान्वाहार्यपचनादुत्थितोघोरदर्शनः॥११॥ ॥

क्षिपन् बुद्बुदादिजलाद्बहिःप्रक्षिपन्नित्यर्थः॥ यद्वाक्षिपन्जलंपापंहरति आहरति गृह्णातीत्यर्थः॥ अथचतस्मात्पानपरिवर्ज्यास्तथा अदि

क्रत्वर्थत्वनाशेषापांतरेहरिकिंचित्संद्पापंइंद्रायइंद्रहंतुःशत्रवेशत्रुत्वप्रेतदाहाइंद्रशत्रोविवर्द्धस्वेतिस्वरेणचेंद्रशत्रुपदस्याद्युदात्तत्वात्तुब उत्तरस्य

हुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिस्मृतेर्बहुव्रीहिलक्षणापत्त्याइंद्रएवतस्यशत्रुरभवत्ततइंद्रेणाकृत्या। यदब्रवीत्त्वष्टाहेंद्रशत्रोवर्द्धस्वेतितस्मादेनं राम

इंद्रःशत्रुरभवदिति। तथाशिक्षायां। मंत्रोहीनःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह। सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्तियथेंद्रशत्रुःस्वरतोपराधा ३०

दिति॥ अन्वाहार्यपचनाद्दक्षिणाग्नेः॥११॥ ॥

नयमेव विश्वरूपेण तु हतो शक्रेणाकोपतः। त्वष्टा वोत्पादिते वृत्रे तेनैतीति द्विवेहस्कंधीः॥१॥ सोमस्य पीथं पानं यस्मिन् एवं सुरापीथं अन्नमत्तीत्यन्नादं ... विश्वरू
पो वै त्वाष्ट्रः। सुरेहितो देवानामासीद् दिश्यादि श्रुतिरंभे वेयांतश्शास्त्र सुरपत्त्वपातमाहासवा रक्षिदात्यो। प्रत्यक्षं प्रकटं यथा नवतितथा सविनयं देवेभ्यो
हविर्भागं इंडा येदं श्रेष्ठ इदमित्युच्चैः वदन्नत्र हेतुः। यस्य पितरो देवाः मातुः असुरेभ्यः परोक्षं गुप्तं नाम ददौ। तद्देवा ह। देवा यजमानोऽस्माकमसुराणां

श्रीशुक उवाच॥ ॥तस्यासन्विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत। सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुम॥१॥ स वै बर्हिषि दे
वेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चकैः। अवदद्यस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृप॥२॥ स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान्प्रति। यजमानोऽवह
द्भागं मातृस्नेहवशानुगः॥३॥ तद्देवहेलनं तस्य धर्मालीकं सुरेश्वरः। आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्रुषा॥४॥ सो
मपीथं तु यत्तस्य शिर आसीत्कपिंजलः। कलविंकः सुरापीथमन्नादं यत्स तित्तिरिः॥५॥ ब्रह्महत्यामंजलिना जग्राह यदपी
श्वरः। संवत्सरांते तदघं भूतानां स विशुद्धये॥६॥ भूम्यंबुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः। भूमिस्तुरीयं जग्राह खातपूरवरे
ण वै॥७॥ ॥

तितामामेवं हत्वेति तां वैरयितुं समर्थोऽपि तथापि जग्राह। संवत्सरं तत्रैव स्थित्वा संवत्सरांते तस्याः क्रोशतीतः सर्वभूतानां मध्ये विशुद्धये लोकापवादपरिहारा
य महाहरिर्द्वो भूम्यादिभ्यस्तदघं विभज्य ददौ। तुरीयं चतुर्थं भागं खातस्य गर्तस्य पूरः पूरणं तेन वरेण यद्दिखातस्य पूरणं स्वतएव भविष्यतीति तर्हि ग्रहिष्यामी
त्येवं तावद्वरेण जग्राहेत्यर्थः॥७॥ ॥

ना०व० दंशितानेककवचिताः सोपि मा प्रमाद्भ्यात् मुच्यते तेन श्रुत्वा यं नत्वेदे वा एतद्विद्याप्रभावमितिहासेनाहा इमामिति सार्धैस्त्रिभिः मरुधन्वनि निरुदके
२९ देशे अनेन विद्यायाः क्षेत्रतीर्थानपेक्षत्वं दर्शितं यत्र द्विजक्षयः यो देहत्यागः तस्योपरि सद्यस्तत्क्षणमेव गगनान्न्यपतत् तयावांतरे गगनात्तिः म

मघवन्निदमाख्यातं वर्म नारायणात्मकं । विजेष्यस्यंजसा येन दंशितोऽसुरयूथपान् ॥ ३४ ॥ एतद्धारयमाणस्तु यं यं पश्यति च
क्षुषा । पदा वा संस्पृशेत्सद्यः साध्वसात्स विमुच्यते ॥ ३५ ॥ न कुतश्चिद्भयं तस्य विद्यां धारयतो भवेत् । राजदस्युग्रहादिभ्यो व्याघ्रा — नैरुदकेदेशे
दिभ्यश्च कर्हिचित् ॥ ३६ ॥ इमां विद्यां पुरा कश्चित्कौशिको धारयन्द्विजः । योगधारणया स्वांगं जहौ स मरुधन्वनि ॥ ३७ ॥
कौशिकस्य तस्योपरि विमानेन गंधर्वपतिरेकदा । ययौ चित्ररथः स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः ॥ ३८ ॥ गगनान्न्यपतत्सद्यः सविमानो ह्य
वाक्शिराः । स वालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः ॥ ३९ ॥ प्रास्य प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा धाम स्वमन्वगात् ॥ ॥ श्रीशु
क उवाच ॥ ॥ य इदं शृणुयात्काले यो धारयति चादृतः । तं नमस्यंति भूतानि मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ४० ॥ एतां विद्यामधिग
तो विश्वरूपाच्छतक्रतुः । त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेऽसुरान् ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे
नारायणवर्मोपदेशो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ॥ — राम

ह वालखिल्योपदेशादस्थीनि प्रास्य प्रक्षिप्य विस्मितः सन् स्वधाम गांधर्वलोकं जगाम । अधिगतः प्राप्तः सन् ॥ ४१ ॥ ॥ इति षष्ठेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ॥ — २९

नैत्रणा। मंत्रोस्य: पाद१

तिमा घारा यस्त्रैहोतिममयान्ग्रमिवर्गवकृत्रेष्ठतं मममारिमैथंहिंघिहिंवीशुशंवंडाकारगणि मंडलानियस्मिन्नहे शतखंडचर्मान्नअघोनामघवतां
हिमा वज्रं बिंदु दर्शयापवज्रांगां वज्रयदृष्टीनां वज्रंभिह रंयते ये श्रीलयंत्रं घोश्चः पापेश्च श्रेयः प्रतीपकाः रश्मयाघातकाः स्तोत्राणि दृहद्रथं तंगदि
सामानितेः स्तोत्रं श्रुते मे भूयत गति स्तोत्र स्तोत्रः छंदोमयः वेदमूर्तिः उपमोभिगतत्मानितिश्रुतेः एकपद्यपारे स्तोत्रः गीतिः रुक्ता त्वगणिस्तोत्र स्तोमेति
पावेसामाघा स्तुतत्र स्तोमंः नामानि च त्वपाणि वयानानि च वाहनानि आयुधानि च नेत्रादीनां तु पार्षदप्रमुखाणां पार्षदस्तु रथ्यास्वपांतं मंत्रश्च

विंतिममधाराममिवर्गरिमैथमीश उग्रको मंमहिंघिहिंघिंघिं वज्रं भिवर्मन्नशतखंडाद्याहिमामघोनांहरयाय च तुभ्यं ॥२५॥
यंत्रो लयं यहेश्वी लक्ष्मीकेतुश्चोलक्ष्मणवचामरीष्ट्रपेश्वोदंष्ट्रिश्चोभूतेश्चो घोश्चणवच ॥२६॥ सर्वाण्येतानि भगवन्नामरूपाणि
कीर्तनात् । पुण्यानुमंत्रयं मघोनः श्रेयः प्रतीपकाः ॥२७॥ गरुडो भगवान् स्तोत्र स्तोमः छंदोमयः प्रभुः । रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्यो वि
ष्वक्सेनः स्वनामभिः ॥२८॥ सर्वापद्भ्यो हरेर्नामरूपयानायुधानि नः । बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान्पांतु पार्षदभूषणाः ॥२९॥ यथा हि
भगवानेव वस्तुतः सदसच्च यत् । सत्येनानेन नः सर्वे यांतु नाशमुपद्रवाः ॥३०॥ यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयं । भूष
णायुधलिंगाख्या धत्ते शक्तीः स्वमायया ॥३१॥ तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान् हरिः । पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा सर्वत्र सर्वगः ॥३२॥
विदिक्षु दिक्षूर्ध्वमधः समंतादंतर्बहिर्भगवान्नारसिंहः । प्रहापयंल्लोकभयं स्वनेन स्वतेजसा ग्रस्तसमस्ततेजाः ॥३३॥ ॥
मघवन्निदमाख्यातं वर्म नारायणात्मकं । विजेष्यस्यंजसा येन दंशितोऽसुरयूथपान् ॥ ... हितोपि मत्यमानेनसत्यस्तेन प्रमाणेनांऽत नरपिश्रीदृसिंह एव
प्रार्थ्यते । विदिक्षु दिक्षु पातु ... सर्वत्रारसिंहः प्रह्लादः स्वनेन श्रीनृसिंहनामगर्जनेनस्वतेजसा स्वप्रभावेन ग्रस्तानि समस्तानि दिग्गजविषशक्रजल
बाणसूर्यादीनां तेजांसि खिलावायेन सः ॥३३॥ ॥

ला० ४०
२४

स्वविवर्त्मानौ ततः विवस्वतौ चर्षणयः [illegible] ज्ञानवंतः पश्यंतिकर्मवौनि घंटाभुक्तेः। यत्र येषु आत्मानुसंधानविशेषेण मानुषी जातिश्चोपकल्पि
ता। तथा च श्रुतिः। [illegible] कुपितं हरमिति शेषः विवृतद्विजः प्रकटितदंतः [illegible] विमतेन अवज्ञातेन बृहस्पतिना परित्यक्ताः

ला०
२३

विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञा [illegible] तपतीं२ पर्यावेर [illegible] जातः४ [illegible] वर्तमाना१ [illegible] चर्षणिः२

मिथुनं च महाभागा यमं देवं यमीं तथा। सैव भूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि॥४०॥ छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिं च म
नुं ततः। कन्यां च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिं॥४१॥ अर्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः। यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्म
णा चोपकल्पिता॥४२॥ पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदंतोऽभवत्पुरा। योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः॥४३॥ त्वष्टुर्दै
त्यात्मजा भार्या रचना नाम कन्यका। सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्यवान्॥४४॥ तं वव्रिरे सुरगणा स्वस्रीयं द्विष
तामपि। विमतेन परित्यक्ता गुरुणांगिरसेन यत्॥४५॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे षष्ठोऽध्यायः॥ ॥ राजो
वाच॥ ॥ कस्य हेतोः परित्यक्ता आचार्येणात्मनः सुराः। एतदाचक्ष्व भगवन् शिष्याणामक्रमं गुरौ॥१॥ ॥

देवाः१ बृहस्पतिना१ [illegible] देवानां२ अपराधं१ बृहस्पतौ२

तदा द्विषतां शत्रूणां भागिनेयमपि विश्वरूपं पौरोहित्ये वृतवंतः॥४५॥ ॥ इति षष्ठे षष्ठः॥ ॥ सप्तमे विश्वरूपोऽसौ पौरोहित्ये वृतः सुरैः। [illegible] संपरि
त्यक्तैर्देवैः पौरोहित्यमथाकरोत्॥१॥ कस्य हेतोः कस्माद्धेतोः आत्मनः शिष्याः सुराः परित्यक्ताः। अक्रमम् अपराधं॥१॥ ॥छ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कश्यपपत्नीनां

अत्यचैतस्यामतताद्यशाग्रथंश्रुत्क्रमेणतांमांवंशानाहं॥ तिमेरित्यादिनोमोग्रमाश्वसमायाःपुत्राः॥ प्राधान्निकानष्टादशस्याह वैश्वानरोदनोःपुत्राःश्रेष्ठ
ता॥ काःप्रजापतिःकश्यपव्यपेमोदानवीपरिणायनेहेतुःब्रह्मणाबोधितश्चति॥ तयोःषष्टिमहस्राणिनिवातकवचाःपुत्राजाताःतांसुषुगंगतंसप्तेपिता एकशफा...

तमेनीबाः१ पक्षवः नहुषपुत्रः५ ब्रह्मदत्तः२ धनुपुत्र५

तिमेस्रादिमाणाश्रमनंश्वापदाःमरमश्रुताः॥ श्यास्तुमलेर्म्महिषाणांवोमेवाश्चैकशफाःस्मृताःजाताश्चाद्याश्वनेमत्स्वममांगणाः॥ २७
दंष्ट्रश्रूकादयःसर्पाःगजतनुक्रोधवशांत्मजाः॥ इलायाम्सृष्टाःसेवैयावषानाश्वमोरमाः॥ २८॥ अरिष्टायाम्तुगंधर्वाःकाष्ठयाद्विशफेतराः॥
मुनाटनोमेकषष्टिस्वेषांपायोनिकानष्टाह॥ २९॥ द्विमूर्द्धाशवरोरिष्टोहयग्रीवोविलावसुः॥ अयोमुखःशंकुशिराःस्वर्भानुःकपिलोरु
णः॥ ३०॥ पुलोमाहपषर्वाचैएकचक्रोर्तापनः॥ धूम्रकेशोविरूपाक्षोविप्रचित्तिश्चदुर्जयः॥ ३१॥ स्वर्भानोस्तुप्रभाकन्यामुवाहनहु
कन्या नहुषा न ५ षः॥ ३२॥ पुलोमावृषपर्वाणःकन्याशर्मिष्ठायस्यातिर्नहुषोवली॥ ३३॥ वैश्वानरस्तुमायाश्चवंतप्रश्चामदर्शना॥ उपदानवीहयशिरा॥ पुलोमा ऋ४
उपदेमेश्च दिःकिलौ हपषर्वाणस्तुअमिष्टायायातिर्नहुषोवली॥ ३३॥ उपदानवीहिरण्याक्षंक्रतुर्हयशिरांस्था॥ पुलोमाकालकांवहेवैश्वानरसुतेनुका॥ ३४॥ उपयेमेथभगवान्
कालकातथा॥ ३३॥ उपदानवीहिरण्याक्षंक्रतुर्हयशिरांस्था॥ पुलोमाकालकेयाश्चदानवाबहुशालिनः॥ ३५॥ तयोःषष्टिमहस्राणियज्ञध्वंसेपितुःपितो॥ जघानसमरां
कश्यपोब्रह्मबोदितः॥ पौलोमाःकालकेयाश्चदानवाबहुशालिनः॥ ३५॥ तयोःषष्टिमहस्राणियज्ञध्वंसेपितुःपितो॥ जघानसमरां
तोगजेन्द्रकदण्डप्रियंकरः॥ ३६॥ विप्रचित्तिःसिंहिकायांशतंचैकमजीजनत्॥ राहुज्येष्ठंकेतुशतंग्रहत्वंयेउपागताः॥ ३७॥ अथा
तःश्रूयतांवंशोयोदितेरनुपूर्वशः॥ यत्रनारायणोदेवःस्वांशेनावतरद्विभुः॥ विवस्वानर्यमापूषात्वष्टाथसवितात्मगः॥ ३८॥ धाताविधा
धाताबरुणोमित्रःशक्रउरुक्रमः॥ विवस्वतःश्राद्धदेवंमनुंसंज्ञास्यजतैमन्तुं॥ ३९॥ ॥ उपलोमाकालकजोः४
महोत्हिनोजघानौराहुज्येष्ठोयमश्च॥ अश्वयतश्चजनयत्॥ ३९॥ स्त्री ॥व॥ वामनः२ ॥व॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीकृष्ण॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा०पू० २७ तत्राष्टाक्षरेणाषडंगन्यासं मूर्तिन्यासमाह पादयोरिति मोंईनम उपाणव मंत्र इति मोंकाराद्यैकैकमक्षरं विन्यसेन्नाविपर्ययं यथा लवतोवंशिरस्यादि
पादांतं वा विन्यसेत्। उत्पत्तिन्यासं संहारन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः। द्वादशाक्षरन्यासे द्वादशप्रणवादियकारांतमिति। प्रणव मंत्र इति मंत्रैकैकमक्षरं
त्रिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनीपर्यंतं मंगुलीषु परिशिष्टमक्षरं चतुष्टयमंगुष्ठयोरांतपर्वसु न्यसेत्। मंत्रांतरन्यासमाह ह्यस्येदितिषकार

पादयोर्जानुनोरूर्वोः स्फिदरे हृद्ययोगसि ॥ ५ ॥ भुवोशिरस्यातु पूर्व्वादोंकारादीनि विन्यसेत्। ॐ नमो नारायणायेति
विपर्ययमथापि वा ॥ ६ ॥ कुर्यान्न्यासं ततः कुर्यात् द्वादशाक्षरविन्यासं। प्रणवादियकारांतमंगुल्यंगुष्ठपर्वसु ॥ ७ ॥ न्य
मेहृदये कारंविकारं मंतु मूर्द्धनि। षकारं उभ्रुवोर्मध्ये णाकारं शिखया दिशेत् ॥ ८ ॥ वेकारं नेत्रयोर्युंज्यात् नकारं
सर्व्वसंधिषु। मकारमस्त्रमुद्दिश्य मंत्रमूर्त्तिर्भवेद्ध्रुवं ॥ ९ ॥ सविसर्गं फडंतं तु सर्व्वदिक्षु विनिर्द्दिशेत्। ॐ विष्णवे नमः शिरसि
आत्मानं परमं ध्यायेत् ध्येयं षट्शक्तिभिर्युतं। विद्यातेजस्तपोमूर्त्तिमिमं मंत्रमुदाहरेत् ॥ १० ॥ ॐ हरिर्विद ध्यात्ममसर्व
रक्षोंसम्पांडिपषड्मशपतगेंडषट्श्रीरंगरिवंम्मीमिगदेभ्रुवापपाशानंदयानोरक्षष्टगणोष्टवाङ्कः ॥ ११ ॥ ॥

णकारयोर्विन्यसेत् षडक्षरमणि हृदयादिषु न्यसेत्। मकारमस्त्रमुद्दिश्य ध्यावातत्। मकारांतं मंत्रमस्त्रफडिति दिक्षु विनिर्दिशेत्। ध्येयमी राम २७
श्वरत्वपमात्मानं ध्यायेत् षट्शक्तिः ऐश्वर्यादिनिर्गवत्वाद्धवाप्य ति। विद्यावते जस्तपस्तु श्रूर्तिर्यस्य इमंमवक्ष्यमाणं श्रीनारायणकवचाख्यं
अष्टयुगाः अणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः ॥ ११ ॥ ॥

क्रियदेतत्प्रार्थितमल्पमेव । अथाधिकमधिकरिष्ये । नीता हा त्वत्तामपि स्मा विनायमोग्यनेनीवेक्षण्यां श्रीनारायणकवचाभिकया । असुरचमूः

दैत्यसेनाः ॥४०॥ ॥ षष्ठे सप्तमः ॥ ॥ अष्टमे विश्वरूपप्रोक्तं वर्म नारायणात्मकम् । इंद्राय प्राह येनेंद्रो जिग्ये दैत्यानथोजयत् ॥१॥ त्रिलोक्याः संवंध्विनीश्रि

तथापि न प्रतिब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत् । भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साधये ॥३७॥ ॥ श्रीबादरायणिरुवाच ॥ ॥

तेभ्य एवं प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः । पौरोहित्यं वृतश्चक्रे परमेण समाधिना ॥३८॥ सुरद्विषां श्रियं गुप्तामौशनस्यापि वि

द्यया । आच्छिद्यादान्महेंद्राय वैष्णव्या विद्यया विभुः ॥३९॥ यया गुप्तः सहस्राक्षो जिग्येऽसुरचमूर्विभुः । तां प्राह स महेंद्राय वि

श्वरूप उदारधीः ॥४०॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ यया गुप्तः सहस्राक्षः स

वाहान्रिपुसैनिकान् । क्रीडन्निव विनिर्जित्य त्रिलोक्या बुभुजे श्रियम् ॥१॥ भगवंस्तन्ममाख्याहि वर्म नारायणात्मकम् । यथात

तायिनः शत्रून्येन गुप्तोऽजयन्मृधे ॥२॥ ॥ श्रीबादरायणिरुवाच ॥ ॥ वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेंद्रायानुपृच्छते । नारायणाख्यं वर्मा

ह तदिहैकमनाः शृणु ॥३॥ ॥ विश्वरूप उवाच ॥ ॥ धौताङ्घ्रिपाणिराचम्य सपवित्र उदङ्मुखः । कृतस्वाङ्गकरन्यासो मन्त्राभ्यां

वाग्यतः शुचिः ॥४॥ नारायणपरं वर्म सन्नह्येद्भय आगते ॥ ॥

यं मंत्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यां कृतः स्वांगेषु करयोश्च न्यासो येन । नारायणमयं परं वर्म सन्नह्येत्तत्त्वश्रीयात् ॥ ॥ राम ॥ ॥ छ ॥ ॥

भा०ष०
२६

पैत्र्यस्य पराभवस्य आर्तिं मां संदेशं आज्ञां । वृणीमह इति । न गर्हयन्ति ह्युपाध्यायत्वे कनिष्ठस्य ममाभिवंदनं करिष्यथ तच्च गर्हितं तत्राह । नेति । अर्थेषु प्रयोज
ननिमित्तं यविष्ठानामभिवादनं नानिंदन्ति । किं च छंदोभ्यो मंत्रेभ्योऽन्यत्र वयो ज्येष्ठ्यस्य कारणं न तु मंत्रेषु अतोऽस्माकं मंत्रदातृत्वेन त्वमेव ज्येष्ठोऽसि यविष्ठ
मि । यद्वा छंदोभ्योऽन्यत्र वेदान्विहाय वयः वयो ज्येष्ठ्यस्य कारणं न भवति किं तु वेदा एव कारणं तस्माच्छ्रेष्ठो भवान् । वेदज्ञत्वाच्च त्वमेव ज्येष्ठ इत्यर्थः अनिंदित
मपीदं ब्रह्मवर्चसक्षयकरत्वान्न करिष्यामीत्याह स्माह द्वाभ्यां । विगर्हितं पौरोहित्यं धर्मशीलैः ब्रह्मवर्चसो हेतुत्वात् किं च ब्रह्मवर्चस उपव्ययं क्षयस्थानं स्वल्पं ब्रह्मवर्च

तस्मात्पितृणामार्तानामार्तिं परपराभवं । तपसापनयंस्तात संदेशं कर्तुमर्हसि ॥३१॥ वृणीमहे त्वोपाध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुं । यथांजसा विजेष्यामः सपत्नांस्तव तेजसा ॥३२॥ न गर्हयंति ह्यर्थेषु यविष्ठांघ्र्यभिवादनं । छंदोभ्योऽन्यत्र न ब्रह्मन् वयो ज्येष्ठ्यस्य कारणं ॥३३॥ ॥ऋषिरुवाच॥ ॥अभ्यर्थितः सुरगणैः पौरोहित्ये महातपाः । स विश्वरूपस्तानाह प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा ॥३४॥ ॥विश्वरूप उवाच॥ ॥विगर्हितं धर्म्मशीलैर्ब्रह्मवर्च उपव्ययं । कथं नु मद्विधो नाथा लोकेशैरभियाचितं । प्रत्याख्यास्यति तच्छिष्यः स एव स्वार्थ उच्यते ॥३५॥ अकिंचनानां हि धनं शिलोंछनं तेनेह निर्वर्त्तितसाधुसत्क्रियः । कथं विगर्ह्यं नु करोम्यधीश्वराः पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः ॥३६॥ ॥

पौरोहित्यं ब्रह्मतेजसः क्षयकरं ॥२॥ लोके पूर्वमाचरितं ... कथं प्रत्याख्यास्यति
शिलोंछनेन प्रवर्तित

सः उपव्ययकरं प्रत्याख्यास्याम्यहं न मादृशो नार्हतीत्याह । कथं त्विति । ते वो शिष्याः शिक्षणार्हाः स एव प्रत्याख्यानात्मा स्वार्थ एव हि शिष्यस्य स्वार्थ उच्यते । ननु पौ
रोहित्येन धनलाभाद्धर्माः सिद्ध्यन्ति अत आह निर्धनस्यापि धर्म्मः अत एव तेन लोको हृष्यति तत्राह । अकिंचनानां शिलोंछनं हि धनं क्षेत्रे स्वामि
परित्यक्तकणिशोपादानं शिलं हट्टादौ पतितव्रीह्यादेरुपादानमुंछनं । इह गृहाश्रमे तेनैव निर्वर्त्तिता साधूनां सत्क्रिया येन ॥३६॥ ॥

राम
२६

परेभ्यः शत्रुभ्यो वः पराभवः तत्र हेतुः अयमनयो यस्य अन्यायस्य संबंधी फलरूप आसीत्॥ युष्माकमेव वैरिणो दैत्या रोगे ये यो ते थ॥ गुरुतिरस्कारा
पेक्षया पचयो पचयकारणमित्याह दृष्टांतेनाह मघवन्निति॥ द्विषतः शत्रून् काव्यं भार्गवं उमे वा मे ये उपचितान् उपचितत्वमेवाह॥ आददीरन्नित्यर्द्धेन
भृगुरस्य देवो मंत्रो येषां अनुशिक्षितार्थाः शिष्याः॥ यतः विप्रा गावो गोविंदो गावश्चेश्वराः अनुग्राहका येषां तेषामेवाभद्राणि न भवंति अथवा प्रत्युत भवंति तत्र

तस्यायमनयस्यासीत्परेभ्यो वः पराभवः। प्रक्षीणेभ्यः स्ववैरिभ्यः समृद्धानां च यत्सुराः॥२१॥ मघवन्द्विषतः पश्य प्रक्षीणान्गु-
र्वतिक्रमात्। संप्रत्युपचितान्भूयः काव्यमाराध्य भक्तितः॥२२॥ आददीरन्निलयनं ममापि भृगुदेवताः। त्रिविष्टपं किं गणय-
न्त्यभेद्यमंत्रा भृगूणामनुशिक्षितार्थाः॥२३॥ न विप्रगोविंदगवीश्वराणां भवंत्यभद्राणि नरेश्वराणां॥ तद्विश्वरूपं भजताशु वि-
प्रं तपस्विनं त्वाष्ट्रमथात्मवंतं। सभाजितोऽर्थान्स विधास्यते वो यदि क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्म॥२४॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ ॥त एव-
मुदिता राजन्ब्रह्मणा विगतज्वराः। ऋषिं त्वाष्ट्रमुपव्रज्य परिष्वज्येदमब्रुवन्॥२५॥ ॥देवा ऊचुः॥ ॥वयं तेऽतिथयः प्राप्ता आ-
श्रमं भद्रमस्तु ते। कामः संपाद्यतां तात पितॄणां समयोचितः॥२७॥ पुत्राणां हि परो धर्मः पितृशुश्रूषणं सतां। अपि पुत्रवतां ब्रह्मन्
किमुत ब्रह्मचारिणां॥२८॥ आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः। भ्राता मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता साक्षात्क्षितेस्तनुः॥ दयाया भ-
गिनी मूर्तिर्धर्मस्यात्मातिथिः स्वयं। अग्नेरभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनः॥३०॥ ॥

स्याद्वं अथानंतरमेव ऋजतां अस्य कर्म अस्यरूपत्वयातां उदिता उक्ताः॥ अतिथीनां पितॄणां च प्रशंसार्थमाह॥ आचार्य उपनीय वेदाध्यापकः ब्रह्मणो वेद
स्य मूर्तिरिति॥ अतिथिः स्वयं साक्षात् आत्मनः श्रीविष्णोः॥ यद्वा आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेषु आत्मदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः॥३०॥ ॥[illegible]॥

ना० प्र०
२८

दिन आरभ्य मुहूर्त्तत्रयात्मकः प्रातःकालः तं गदिमं झेषु गतेष्वपराह्णादिसंज्ञेऽरत्नाद्यर्थ नेमीमां केशवः पातु त्रिभिस्त्रिभिरासंगवं संगवमभिद्यायांस्त्रिधामावत्स्यादित्रि
मूर्त्तिः श्रीमाधवः दोषे प्रदोषे हृषीकेशः अर्धरात्रे अर्धरात्रपर्यंतिकाले निशीथे च एकः एव पद्मनाभो रक्षतु अपररात्रे ईशः श्रीवत्सधामा प्रत्यूषे ईशः श्रीजना
र्दनः श्रीदामोदरः प्रभाते श्री विश्वेश्वरो भगवान् अवतु चक्रं युगान्तानलवत्तिग्मा तीक्ष्णा नेमिर्यस्य तच्चक्रं भगवता प्रयुक्तं सत् अरिसैन्यं दंदग्धि अतिशयेनद

मांकेशवो गदया प्रातरव्याद्गोविंद आसंगवमात्तवेणुः ॥ नारायणः प्राह्ण उदात्तशक्तिर्मध्यंदिने विष्णुरिन्द्रपाणिः ॥ १९ ॥ देवोऽप
राह्णे मधुहोग्रधन्वा सायं त्रिधामावतु माधवो मां ॥ दोषे हृषीकेश उतार्द्धरात्रे निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः ॥ २० ॥ श्रीवत्सधामा
पररात्र ईशः प्रत्यूष ईशोऽसिधरो जनार्द्दनः ॥ दामोदरोऽव्यादनुसंध्यं प्रभाते विश्वेश्वरो भगवान्कालमूर्त्तिः ॥ २१ ॥ चक्रं युगान्तानलति
ग्मनेमि भ्रमत्समन्ताद्भगवत्प्रयुक्तं ॥ दंदग्धि दंदग्ध्यरिसैन्यमाशु कक्षं यथा वातसखो हुताशः ॥ २२ ॥ गदेशनिस्पर्शनविस्फुलिंगे
निष्पिंढि निष्पिंढ्यजितप्रियासि ॥ कूष्मांडवैनायकयक्षरक्षोभूतग्रहांश्चूर्णय चूर्णयारीन् ॥ २२ ॥ त्वं यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशा
चविप्रग्रहघोरदृष्टीन् ॥ दरेंद्र विद्रावय कृष्णपूरितो भीमस्वनोऽरेर्हृदयानि कंपयन् ॥ २३ ॥ ॥

हृति तस्याः स्पर्शनेन विस्फुलिंगाः प्राप्तास्ताः अजितस्य प्रियासि अतः रक्षेति विनयसम्बोधनं कूष्मांडादिग्रहान् चूर्णय इत्यर्थः शरणादरेण ह्याप्तिशयार्थत्वं हे दरेंद्र शंख कृष्णेन पूरितः सन् भीमस्वनः सन् अरेः हृदयानि कंपयन् यातुधानादीन् विद्रावय
तथा येन तद्देहे निकटे स्थितः अशनिवत्स्पर्शो यस्यास्तस्याः स्फुलिंगा यस्याः तथाभूताः संबोधनं हे गदे त्वम् अजितस्य प्रिया असि अतः कूष्मांडादी
न् पिंढि निःपिंढि संचूर्णय संचूर्णय अरीन् चूर्णय चूर्णय सर्वान् नाशय तिष्ठ प्रभावात् हे दरेंद्र पांचजन्य त्वं यातुधानादीन् विद्रावय विप्रग्रहाः ब्रह्म
राक्षसाः येषां घोरा दृष्टयः तान् ॥ २३ ॥ ॥

राम
२८

यादसां गणाः तेभ्यः वरुणपाशश्च तस्मात् । अखर्वीकृतः सर्वव्यापी स्वपदः आदिवर्द्धमानः तेषु मे कस्मात् नेषु अमेयः सिद्धो वराहो मामध्वनि रक्षतु यज्ञेश्वर वयवदृष्टैः क
ल्प्यते नित्यत्वात् इति तथा उन्नीता उद्धृता धरा येन मत्स्य अद्रिकूटेषु गिरिशिखरेषु रामो जामदग्न्यः शत्रुत्वात् धर्मात् दलितव्याघ्रात् हिंसात् गर्वात् नरक
अवताराद् दत्तोदत्तात्रेयः अयोगात् अयोगात्त्वं शास्त्रोपशिष्टदेवानां हेलनं नमस्कारमन्त्रादागमनं तस्मात् उत्तमार्चनसांतरात् देवपूजादिव्रतादिति शदय

जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्तिर्यादोगणेभ्यो वरुणस्य पाशात् । स्थलेषु मायावटुवामनोऽव्यात्त्रिविक्रमः खेऽवतु विश्वरूपः ॥१३॥
दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषु प्रभुः पायान्नृसिंहोऽसुरयूथपारिः । विमुञ्चतो यस्य महाट्टहासं दिशो विनेदुर्न्यपतंश्च गर्भाः ॥१४॥ रक्षत्वसौ
माध्वनि यज्ञकल्पः स्वदंष्ट्रयोन्नीतधरो वराहः । रामोऽद्रिकूटेष्वथ विप्रवासे सलक्ष्मणोऽव्याद्भरताग्रजोऽस्मान् ॥१५॥ मामुग्रधर्मा
दखिलात्प्रमादान्नारायणः पातु नरश्च हासात् । दत्तस्त्वयोगादथ योगनाथः पायाद्गुणेशः कपिलः कर्मबंधात् ॥१६॥ सनत्कुमारो
ऽवतु कामदेवाद्धयशीर्षा मां पथि देवहेलनात् । देवर्षिवर्यः पुरुषार्चनान्तरात्कूर्मो हरिर्मां निरयादशेषात् ॥१७॥ धन्वंतरिर्भगवा
न्पात्वपथ्याद्द्वंद्वाद्भयादृषभो निर्जितात्मा । यज्ञश्च लोकादवताज्जनान्ताद्बलो गणात्क्रोधवशादहीन्द्रः ॥१८॥ द्वैपायनो भगवानप्र
बोधाद्बुद्धस्तु पाखंडगणात्प्रमादात् । कल्किः कलेः कालमलात्प्रपातु धर्मावनायोरुकृतावतारः ॥१९॥ ॥

राघवः पापात् नारदो लोकात् जनापवादात् यज्ञः । जननिमित्तो यो अंतकः घातः तस्मात् बलभद्रः अवतात् क्रोधात् इति पापेभ्यः कालात् हन्ता यो धर्मशास्त्रपा
खंडगणात् दैहिकः शेषः कालमलं पापात् कलेः कल्किः धर्मावनाय धर्मरक्षणाय उरुः महान् कृतोऽवतारो येन ॥१९॥ ॥ छ ॥ ॥राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा० स० विद्युषानांसात्विकानांदेवानामीश्वरोमहांस्तत्रसिंहासनस्थोराजाभुवनानंनकर्षादितिरिष्टाश्चवदंतितत्राहायुक्तितिह्रासांविमणामासनं।ऊपथंदिश्यं
२५ तिऊपदिशंतीतिऊपथदेष्टारस्तेषांवचः।अश्ममयःसर्वोयेषांतेतथामजंतंलक्ष्मउमज्जतीतिहत।अगाधर्मनीरापिपणासस्थतां।निशवःशायही

द्यौ ४ ६ = द्यौ १ ५ ३ २ लक्ष्मा १ ५ सार्वश्रितः ४ त्रिरसमासूनप्राप्तः ४ महान्तत्रिवैकं १ श्रसनं

कोरिस्थेत्यंडितोलक्ष्मींत्रिविष्टपपतेर्गणी।ग्यांहमांसुरंभावंनीतोंग्धविभुक्षेम्वरश॥१२॥येपारम्भूच्छ्यविमणामौंपविवितिस्वनंनकिंव
नो।पतनंतिछेदितिब्रूयईस्मंतेनपुरंगविडुः॥१३॥तेषांऊपथदेष्टासांपतंतांतमसिद्यवेश।येश्रद्दध्युर्वचिस्तेवेमज्जंतश्मसत्रवाः
३ कृ स्मातिः २ वृ॥१४॥अथाहंममगवार्य्यमंगाधविषिणांद्विजं।प्रसादयिष्येनिशंवःशीर्णातत्रवरांस्रष्टशत्रू॥१५॥एवंचिंतयतस्तस्यमघो
श्यां ४ नोंलगावानरहोतः।हृहस्यातिगंतोंद्दष्टांगतिमिच्छात्ममायया॥१६॥उग्रेणविगतःसंज्ञोपरीत्वगवास्वेगहः।ध्यायन्नधि
अकृत्रापरांधकृतेरे ईध्यानतोनकृताप गामुवैर्युनुरशर्मनालसतांत्मना॥१७॥तंक्रात्वेवौभगःसर्वेच्छ्रितोशनमंमतो।देवास्तत्रघर्मस्वकाईर्मदप्रातोता अधतस्मा:५
दैत्याः ३ यिना॥१८॥तोविसृष्टेवनिष्ठोवौर्निर्निर्गोनगोरूवोहिवः।ब्रह्माणंशरणंजग्मुःसहेंद्रानाकवासिनः॥१९॥तांस्तथाद्यद्विताव्वी
ब्रह्मा २ त्सगवानात्मभूर्जः।ऊपथापरवादेववावापरिमोंलग्रनौ॥२०॥ब्रह्मोवाच॥ ।अहोवतांछेरश्रेष्ठाह्यंसडंवाःक्रांतमहता
उ कृ स्मातिम १ वृत्तिश्वांह्मणंदांतमैस्त्रघीन्नाष्यनंदतां॥२१॥ ॥ देवान १ ज्ञानोपाय ४

इंद्रः १

नःसनस्तविकयात्मनायर्यागेःसंज्ञांज्ञानोपायपरीत्वमाणोविनाधिगत्तश्व्रपासःमनांरातताथिनब्रह्माः।निर्निन्नाथंगानिरतमी राम
गानिशिरांसिडरवोवाहव्रह्मयेषां।वोधभाकंस्तातंकरणंमहद्दलडंतदाहावृत्तिश्वमितिनाध्यनंदतनात्यनंदितवंतः॥२२॥ ॥छ॥ ॥ २५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिंहासनं २

मदंडोयदासंआसंवावस्यतिंनोत्पनंदत्तनादृतवान्नातदासऔगिरसभातोनिर्गत्यहंसीद्धयहमायायावित्यष्टानामत्वया।अनादरहेतुंमदंदर्शयितुंतांविशि
नष्टि।त्रिभुवनेस्तूर्यमदेनोल्लंघितःस्मतांपंथायेनमः।परिश्रितःपरिदृष्टतीःआसनंसमंतात्स्मिन्नंत्यासनंतदास्थितःपारमेष्ठ्योमहाराजचिन्हैः।आसन

श्रीवादरायणिरुवाच॥ ॥इंद्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लंघितसत्पथः।मरुद्भिर्वसुभीरुद्रैरादित्यैरृभुभिर्नृप॥२॥विश्वेदेवैश्चसाध्यैश्च
नासत्याभ्यांपरिश्रितः।सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः॥३॥विद्याधराप्सरोभिश्चकिन्नरैःपतगोरगैः।निषेव्यमाणोम
घवान्स्तूयमानश्चभारत॥४॥उपगीयमानोललितमास्थानाध्यासनाश्रितः।पांडुरेणातपत्रेणचंद्रमंडलचारुणा॥५॥युक्तश्चा
न्यैःपारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः।विराजमानःपौलोम्यासहार्धासनयाभृशं॥६॥सयदापरमाचार्यंदेवानामात्मनश्चह।नाभ्य
नंदतसंप्राप्तंप्रत्युत्थानासनादिभिः॥७॥वाचस्पतिंमुनिवरंसुरासुरनमस्कृतं।नोच्चचालासनादिंद्रःपश्यन्नपिसभागतं॥८॥ततो
निर्गत्यसहसाकविरांगिरसःप्रभुः।आययौस्वगृहंतूष्णींविद्वान्श्रीमदविक्रियां॥९॥तर्ह्येवप्रतिबुध्येंद्रोगुरुहेलनमात्मनः।
गर्हयामाससदसिस्वयमात्मानमात्मना॥१०॥अहोबतमयासाधुकृतंवैदभ्रबुद्धिना।यन्मयैश्वर्यमत्तेनगुरुःसदसिकात्कृ
तः॥११॥

आर्द्धस्थितयापौलोम्यासहविराजमानःसन्नुत्थानासनादिनानाभ्यनंदत।नवोद्धवालत्रासनएवस्थितोपिकिंचिन्नचलितवान्।श्रीमदेनयाविक्रिया॥
तो।विद्वान्जानन्नपिश्रीमदविक्रियांतस्यतां।अहोअतीतकर्मत्रहोअसाधुकृतंयस्मात्तदभ्रबुद्धिनाअल्पमतिनामयाकात्कृतःतिरस्कृतः॥११॥

॥ दहोन्नृतायदिकेस्मिदे॥सस्तपछोराच॥

सा०भ० स्तथश्चहेलार्येतियोर्वशमाहामन्तेपति।महानितियेवमेकादशन्नपश्चरुद्रश्चपार्षदाः।शेतादयःअष्टौअन्नश्चांजाताः॥२१॥अंगिरसःसुधासतीहेलार्यंतियो
२३ वेशमाहाइषिजायतेरिति।कृशानामपत्नीपितॄन्वत्रवेरकरोत्॥अथसतीचअथर्वांगिरसंनाममवेदा॥२८॥कृशाश्वाश्चार्चिषिधिषणोतिहेलार्यंतियोर्वं

पुत्रत्वेकरोत्२

सरूपासूतभूतंस्वान्रुद्रांश्चकोटिशः।रैवतोजोभवोभीमोवामउग्रोवृषाकपिः॥२७॥अजैकपादहिर्बुध्न्योबहुरूपोम
आता:२ हानिति।रुद्रस्यपार्षदाश्चान्येघोराभूतविनायकाः॥२८॥प्रजापतेरंगिरसःस्वधापत्नीपितॄनथ।अथर्वांगिरसंवेदंपुत्र
त्वेचाकरोत्सती॥२९॥कृशाश्वोर्चिषिभार्यायांधूम्रकेशमजीजनत्।धिषणायांवेदशिरोदेवलंवयुनंमनुं॥३०॥तार्क्ष्य
स्यविनताकद्रूःपतंगीयामिनीतिच।पतंग्यसूतपतगान्यामिनीशलभानथ॥३१॥सुपर्णासूतगरुडंसाक्षाद्यज्ञेशवाह चंद्रः
गरुडं नंसूर्यसूतमनूरुंचकद्रूर्नागाननेकशः॥३२॥कृत्तिकादीनिनक्षत्राणीन्दोःपत्न्यस्तुभारत।दक्षशापात्सोनपत्यस्तासु रुद्रेकादिकु५
क्षयरोगपीडितः यक्ष्मग्रहार्दितः॥३३॥पुनःप्रसाद्यतंसोमःकलालेभेक्षयेदिताः।शृणुनामानिलोकानांमातॄणांशंकराणिच॥३४॥अ
थकश्यपपत्नीनांयत्प्रसूतमिदंजगत्।अदितिर्दितिर्दनुःकाष्ठाअरिष्टासुरसाइला॥३५॥मुनिःक्रोधवशाताम्रासुरभिः
तंदक्षंप्रसन्नीकृत्य२ खंडिताः।केवलंखंडनेर सरमातिमिः॥ ॥

शमाह।कृशाश्वइति।धूम्रपत्नीविनता।अनूरुंअरुणोरोहिण्यामेव।प्रेमातिशयेनाथ्यासात्उपेक्षणान्नोपितृदक्षशापात्क्षयरूप्यहार्दितःक्ष राम
यरोगपीडितः।मत्रतान्नपत्यो।पुनःतंदक्षंप्रसाद्यकेवलंकलाएवलेभेनतुपत्यानि।कथंभूताः।क्षयेक्षयपक्षेदिताःखंडिताः।सती।पाठांतरे २३
क्षयेमतिपुनरेपिताःनैववर्द्धिताः।सती॥ ॥

तत्सुतः साध्या नाम्नां सुतः श्रवसोर्वशिष्ठस्य यस्य देवो निर्दिष्टः ॥ ७ ॥ मेमत्तं । प्राण इति प्रतिर्न्नाम पत्नीं तस्याहर्षादयः पुत्राः । सह आयुश्च पुरोजवश्च पुत्रौ ।
अरः पुत्राः । स्कंदश्च कृत्तिकासुतो मे ऽनुत्र सामानुर इति अभिषिक्तरिति प्रसिद्धः । तत स्कंदात् विशाखाद्या आकृती पतिः शिल्पाचार्य्यः । ततो विश्वकर्म्म

विश्वेदेवास्तु विश्वाया अप्रजांस्तान्प्रचक्षते साध्यो गणश्च साध्याया अर्थसिद्धिस्तु तत्सुतः ॥ ७ ॥ मरुत्वांश्च जयंतश्च मरुत्वत्यां बभू-
वतुः ॥ जयंतो वासुदेवांश उपेंद्र इति यं विदुः ॥ ८ ॥ मौहूर्तिका देवगणा मुहूर्तायाश्च जज्ञिरे ये वै फलं प्रयच्छंति भूतानां स्वस्वकालजं ॥
॥ ९ ॥ संकल्पायास्तु संकल्पः कामः संकल्पजः स्मृतः ॥ वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १० ॥ द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्नि-
र्दोषो वसुर्विभावसुः ॥ द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ॥ ११ ॥ प्राणस्योर्जस्वती भार्या सह आयुः पुरोजवं ॥ ध्रुवस्य
अभिपत्नी २ भार्या धरणिरसूत विविधाः पुरः ॥ १२ ॥ अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः स्मृताः ॥ अग्नेर्भार्या वसोर्धारा पुत्रा द्रविणकाद-
यः ॥ १३ ॥ स्कंदश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः ॥ दोषस्य शर्वरीपुत्रः शिशुमारो हरेः कुला ॥ १४ ॥ वास्तोरांगिरसीपुत्रो वि- दिवसः १
श्वकर्म्माकृतीपतिः ॥ ततो मनुश्चाक्षुषोऽभूत् विश्वे साध्या मनोः सुताः ॥ १५ ॥ विभावसोरसूतोषा व्युष्टं रोचिषमातपं पंचयामो आतपात्जातं पुत्रः १
ऽथ भूतानि येन जाग्रति कर्म्मसु ॥ १६ ॥ ॥ सुतत्रयं
दिवसेन १ आतः २

पाश्चात्तु उषसो मनुगमीश्च उष्मानार्य्या ॥ अथ आतपात् पंचयामो दिवसो जातः अत एव रात्रिस्त्रियामा प्रदोषप्रत्यूषयोर्दिवसावयवत्वात् ॥ १६ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दुःकृतमत्त१ नारदः२ साधुवादः२ कृतवानसि१

भा०ष० तैष्याधितर्वोलडंलविषात्तेवेवाहाः हेतुंउक्ताततनेमतानन्छेदकं यद्यस्मात्त्रतडुंभ्राणांसानभ्रंशंअथवूरत्तत्तस्मात्तवलोकेभ्रमतःपदंह्याननंनलवेदितिम
२२ डुम्लेनशार्थ्यः।वाढंतथेतितीकृतवान्। ईश्वरेपिउतिशसूमम्सर्थोपि तितिक्षेतमहेतेतियतएतावानेव॥४५॥ ॥षष्ठेपंचमः॥ ॥षष्ठेदक्षेणसृष्टाया
काश्यपंस्त्र्यःप्रकीर्तिताः पृथग्वंशायतोजातोविश्वरूपोदितेःसुताः।नारदात्तत्रशापंनाशमाशकमानोऽहितिद्धर्जनयामास।कायकश्यपायद्विषट्

हे मूढ तन्तुच्छेदन१ पुनःअम्नु भिन्नधीः परैः ३ स्थानं१ कस्मात्४ तद्वाक्यं१

तंतुकृन्तन यन्नस्त्वमभद्रमचरःपुनः।तस्माल्लोकेषु तेमूढनभवेद्भ्रमतःपदं॥४३॥श्रीशुकउवाच॥ ॥प्रतिजग्राहतद्बाढंनारदःसा
धुसंमतः।एतावान्साधुवादोहि तितिक्षेतेश्वरःस्वयं॥४४॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेपंचमोध्यायः॥ ॥श्रीशुक
उवाच॥ ॥ततःप्राचेतसोसिक्न्यामनुनीतःस्वयंभुवा।षष्टिंसंजनयामासदुहितॄःपितृवत्सलाः॥१॥दशधर्मायकायेंदोर्द्विष
ट्त्रिनवदत्तवान्।भूतांगिरःकृशाश्वेभ्योद्वेद्वेतार्क्ष्यायचापराः॥२॥नामधेयान्यमूषांत्वंसापत्यानांचमेशृणु।यासांप्रसूतिप्रसवै
र्लोकाआपूरितास्त्रयः॥३॥भानुर्लंबाककुद्यामिर्विश्वासाध्यामरुत्वती।वसुर्मुहूर्तासंकल्पाधर्मपत्न्यःसुतान्शृणु॥४॥भा
नोस्तुदेवऋषभइंद्रसेनस्ततोनृप।विद्योतआसील्लंबायास्ततश्चस्तनयित्नवः॥५॥ककुदःसंकटस्तस्यकीकटस्तनयोयतः।भुवो
दुर्गदेवाः१ दुर्गाणिजामेयःस्वर्गोनंदिस्ततोऽभवत्॥६॥ ॥

कश्यपाय२ पुत्रपौत्रादिभिः४ कीकटात्१ स्वर्गात्१

द्विगुणाःषट्द्वादशयामन्ताःत्रयोदशेतार्थःसोइंदोःसोमायत्रिनवसप्तविंशतिं।ताक्ष्यीयनामांतरंकश्यपायकश्यपायैवअपराःअवशिष्टाश्चतस्रः।सापत्या राम
नांअपत्यसहितानांमेमत्तःशृणु।प्रसूतिप्रसवैःपुत्रपौत्रादिभिः।ततोदेवऋषभजातः।यतःकीकटाद्भुवोदुर्गाणिदुर्गाभिमानिनोदेवाः।जामेयःजाम्याःपु २२
त्रःस्वर्गनंदिः॥६॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वैराग्यादुपशमः । उपशमात्स्नेहपाशछिदेव ४

बालानां मतिः पुत्रादि विषयेषु लिप्यतीति तथा एवं निरंकुशोक्रोशः । निर्घृण हे हरे यशोनाशकाः संतताः पार्षदानां मध्ये कथं वसामि ॥ ३७ ॥ निर्लज्जत्व
मेवाह । ननु त्वया स्पष्टे लाभवतः सर्वेषु तानुग्रहपरवशात्वं त्वत्पृष्ठे विशिष्टकर्तृत्वं कथं न लज्जां समगतिलावः ॥ ३८ ॥ ननु वैराग्यादुपशमः उपश
मात्स्नेहपाशच्छेदनं भवति । न च विरक्तः श्रेष्ठ ... तथा पाकरसाभावशकः । यदहे हरे वविरजे न दहरे वपुश्च जेत्रात् । यदि वैतत्र स्थावसुवर्यादेव
पश्चेदित्या दिश्रुतेः । अतो वैराग्योपदेशे न तेषां मया उग्रहण वक्तुं शक्ति वेत्त्वत्राह । नेति । यद्यपि त्वमेवं मध्ये तथापि स्पष्टं केवलिनो ज्ञानं विना

एवं त्वं निरंकुशो क्रोशो बालानां मतिः लिड्डे । पार्षदमध्ये वसामि यशोहानि रयत्रपः ॥ ३७ ॥ ननु लाभवतां नित्यं भूतानुग्रहकातरः ॥
अतो त्वं मोहदष्टे वैदेहं कारमवैरिणां ॥ ३८ ॥ नेदं मां विरागः श्रोसत्यः केवलिना ष्टमध्ये मे यद्युपशमं स्नेहपाशनिकृन्तनं ॥ ४०
नानुष्ठयन जानाति पमाक्षिषयती ज्ञातो । निर्विद्येत सर्वोर्थं तस्मान्नेतर्थो लिन्न वीक्ष्य वै सौ ॥ ४१ ॥ यन्न त्वं कर्तुमेधातां साधूनां स्पृहमे
विनां कृतवान् मिड्डमर्षि विशिष्टं तव मर्षितां ॥ ४२ ॥ ॥

वैराग्यादुपशमः ॥ ३ उपशमात्स्नेहपाशच्छिदेव ३ । ४ । १ ... ड:मम ... मज्ञत्रवमश्राप्य रसौदो ७१

विरक्तः १ ... वैशिष्ट्यं कर्तुमजानतो १

वस्तुतत्वे विशात्वया इदं मतिर्बालनेकृते पर्वमां विरागो नैव त्या ज्ञानत्व विरागं विनोपशमः न वते न विना स्नेहपाशनिकृन्तनमित्यर्थः ॥ ४० ॥ इदं
विरागो न स्रो दित्यत्र हेतुमाह । नानुष्ठयं अनेनुष्ठय विषयाणां तीज्ञातो ड:खहेतु त्वं न जानासि । तस्माद्विषयात्तुच्छत्वेन तीज्ञात्वज्ञानात् । अतस्तु
विरागो नस्रो दित्यत्र हेतुमाहा नानुष्ठय अनेनुष्ठय विषयाणां ... यास्माकं मोप्रियमेव कृतो ॥ ४१ ॥ तथापि वयं न कर्मण्याहा यदिति । कर्म्मणां कर्म्ममर्यादानां कर्तुमेधानामिति पार्वे विशिष्टं कर्तुमजान
तामित्यर्थः । ड:मम हेय त्वं कृतवानमित न्मर्षितं सोढं ॥ ४२ ॥ ॥

सा०म०
२२

हे दाक्षायण्याः संस्थापिते त्वाद्दिष्ट्वा नरस्थाद् दपि आह। निगमं च उपदेशं अविज्ञात अवलोकयता। प्रयाणं प्रकृष्टं गमनं। भ्रातृमेव वंकायष्टि। मरुद्भिर्वातैर् इव त्वमर्थैः दे
वैः। अमोघं दर्शनं यस्य। हे मारिष आर्य सध्रीचीनं सम्यक् ईचीनं प्रतीचीनं प्रत्यग्वृत्तिलक्ष्ये अनुपथं अनुगां पंथानं। पश्चिमा यामिनीः गता रात्रय इव। भ्रातॄणां प
रमहं शृणोमि अनुपथं त्वं दर्शनोपि आयशो विरक्तः। आदितितदभयहार्थं देवर्षिं शतमार्गं गतमवलोकयत उपलभ्य दक्ष आह। मा योनिर्लिंगं वै मोय श्रीतेन त्वया नोः स्म
दीयानां मनसा नामनोमा कृष्णकारिता। तदेवाह। मा दृष्टिं नां प्रथमं प्रदत्तानां भिक्षोर्योग्यमार्गः प्रदर्शितः। न तमसंख्यासितो मार्गः साकारैर्मोक्षहेतुर्वा सत्या

दृष्ट्वा याताः संस्थाः कृतां यदतो निगमं ममौ अविज्ञातोऽनुपदवी भ्रातॄणां भ्रातृवत्सलाः॥३०॥ भ्रातॄणां प्रायणं भ्राता योऽनुतिष्ठति धर्मवित्।
सपुण्यबन्धुः पुरुषो मरुद्भिः सहमोदते॥३१॥ एतावदुक्त्वा प्रययौ नारदोऽमोघदर्शनः। तेऽपि चान्वगमन्मार्गं भ्रातॄणामेव मारिष॥३२॥ स
ध्रीचीनं प्रतीचीनं परस्यानुपथं गताः। नाद्यापि ते निवर्तन्ते पश्चिमा यामिनीरिव॥३३॥ एतस्मिन्काल उत्पातान् बहून् पश्यन्प्रजापतिः।
पूर्ववन्नारदकृतं पुत्रनाशमुपाशृणोत्॥३४॥ चुक्रोध नारदायासौ पुत्रशोकविमूर्च्छितः। देवर्षिमुपलभ्याह रोषाद्विस्फुरिताधरः॥३५॥
दक्ष उवाच॥ ॥ अहो असाधो साधूनां साधुलिङ्गेन नस्त्वया। असाध्वकार्य्यर्भकाणां भिक्षोर्मार्गः प्रदर्शितः॥३६॥ ऋणैस्त्रिभिरमुक्ताना
ममीमांसितकर्म्मणां। विघातः श्रेयसः पाप लोकयोरुभयोः कृतः॥३७॥ ॥

ऋणानि त्रयाणां ऋणानां विनाश महानर्थ एव त्वया हि ऋणैरिति। जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः। एष
वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वासीति श्रुतेः। ऋणैरमुक्तानां अमीमांसितानि विचारितानि कर्म्माणि येषां तेषां बालानां विमोक्षो नाशितः उत्तरकालभावि
वासन्द्योत्पादनयज्ञानुष्ठानयोर नादेन पितृदेवर्षिविष्टक्रिया नाशिता। अतः हे पाप विषयत्यागात् इह लोके श्रेयसो विघातः कृतः मोक्षानाविर्भावात्
परलोकेऽपि श्रेयसो विघातः कृत इत्यर्थः। तथा च मनुः। ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः॥३७॥ ॥

राम
२२

निर्जितः स महात्मा तोयो हृषीकेशस्य च पदांबुजे अत्र तु वरमन्यं वरदितयर्थः ॥२२॥ नाशमदर्शनं सर्वधर्मान्सर्वेषां वा ॥ शीलेन शालंते शोलं तते रतिं तथा तेषां
कृतदह्नाः सुपुजह्मे मा भवत्वदस्तं सुवां शोकानां स्नातां ॥२३॥ अजेन ब्रह्मणा सह ब्रह्मशः सह अनुसंख्याश ॥२४॥ परमं ब्रह्मपुराणं वेदज्ञमाणमंत्रं वा ॥२५॥२६

सत्पुत्रवत्सं पूर्ण२ ... नारदः श्रीमान२ ... भ्रातरः३

नारः१

श्रवणानि निर्जितहृषीकेशपदांबुजे । अवंतुं वित्तमावेशं लोकान भवस्तुति ॥२२॥ नाशं निशम्य पुत्राणां नारदाद्वी
लशालिनी अत्र तापतकी शोचं सुपुजह्मे वांपेदी ॥२३॥ मह्यं यो वर्जं ध्यायाम जेन परिमां वितः । पुत्रान् जनयद्दक्षः शं मर
बलाश्वान्सहस्रशः ॥२४॥ ते पूर्वं मसमादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः । नारायणसरः जग्मुः यत्र सिद्धाः स्वपूर्वजाः ॥२५॥ तड
पस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः । जपंतो ब्रह्म परमं तेपुस्तत्र महत्तपः ॥२६॥ अब्भक्षाः कति चिन्मासान् कति चिद्वायुभोज
वैकुं२ नाः । आराधयन्मंत्रमिममभ्यसंत इडस्पतिं ॥२७॥ ॐ नमो नारायणाय पुरुषाय महात्मने । विशुद्धसत्त्वधिष्ण्याय महाहं
साय धीमहि ॥२८॥ इति तानपि राजेंद्र प्रतिसर्गधियो मुनिः । उपेत्य नारदः प्राह वाचः कूटानि पूर्ववत् ॥२९॥ स्वगः१ ॥

नारदः१ समीपमागत्य

इडस्पतिं वा वां मंत्राणां पतिं विष्णुमाराधयामासुः ॥२७॥ विशुद्धसत्त्वाश्रयाय परमहंसाय नमो धीमही तौ इति प्रतिसर्गधी र्यषां तान्वा वाचः कूटा
नि अदृष्टांतं व स्पष्टादीनि पूर्ववत्कानि प्राह ॥२९॥ ॥

श्री० छ० २०

कथं तच्चत्वस्यार्थमाह। पंचविंशति तत्वानां पुरुषोत्तमोसी अस्य तदर्पणं आश्चर्यं स्वप्नं आश्चर्यः॥ अस्य आत्म कार्यकारणसंघाताधिष्ठातारं तमसः

शुश्रमहि। मिथ्याभ्रांतं च्युतनैव॥२१॥ कश्चिदिदमभीत्यस्यार्थमाहाणेश्वर ईश्वरशक्तिपादं कां विविक्तपदं विज्ञडत्वपं वक्ष्ये नेतिहेमपदेष्या॥२॥

वं वमोत्त्वा वंशे दर्शयतीति तथा॥ अनेन चित्राः कथायस्छेतिध्यायत्यातां तत्त्वज्ञातनत्यशुश्रज्ञाय अविदुषेयमहि विहितिसुखेषु॥ दोरपस्य

त्यस्यार्थमाह। कालचक्रमिति। भ्रमिः भ्रमणात्मकं तीव्रामिति निष्कर्षयदिति च स्रोतस्य पदं व्याख्यातं। तदभवसत्ता अतएव फलरूपा। पवि

श्रीतीयज्ञमन:३

पंचविंशति तत्वानां पुरुषोऽहमादर्पणं अस्य आत्ममंत्र पदस्योह किममतकर्मनिर्विवेद॥१७॥ ऐश्वरं शास्त्र तत्त्वज्ञ यं वमोत्त्वा तुद

शनं। विविक्तपदमज्ञाय किममतकर्मनिर्विवेश॥१८॥ कालचक्रं भ्रमि तीव्रां समर्थं निष्कर्षय ज्ञानशास्त्रं तमवत्पस्येह कि (margin: पाकुरस्य स्वपितुः३)

ममतकर्मनिर्वेद॥१९॥ शास्त्रस्य पितुरादेशं योगेन वेदनिर्वर्तकां कथं तत्तदुरूपायं गुणाविशेषं स्थपकामेतां॥२०॥ इति च

दमितमजे इह मर्त्यभ्राएकवेतमः। पयतुममेयपरिक्रिस्त्यपं स्थानमनिपदर्शनं॥२१॥ ॥

निश्चितव तां१ ऐकमत्ययुक्ताः२ नारदं१ श्रुत्याधितिमार्गे१ निर्दते तत्साप१ शिवस्वसमानरे१ १५ऐमुपमपत्ति मा स्त्र्याद्योप्रवर्ततेत१

त्व तुच्छा का श्यकर्म तु स्थाने देयगायवाङ्गत्वादमह्नि॥ श्रपितुरादेशमित्यस्यार्थमाह। शास्त्रस्य स्वपितुर्द्वितीयजन्महेतोः तदनुरूपायनिष्ठ स्वयंप्रपा:

निवर्तकमादेशं योगेन वेदमकुथं गुणाविशेषं लीयामयप्रवृत्तिमार्गविश्वामवानकथं स्तेयपकामेत स्त्र्याद्योप्रवर्तंतिमोक्षेशवत्समवृद्धीनां जीवमायां

मिनां शास्त्रकालोपदेशानामज्ञाने किमुकर्मनिं। इति चाचः कूटसंग्रहश्लोकः॥ इतिच्यवसिता एवं निश्चितवंतः एकवेतमसे एकमत्ययुक्ताः तं ना

दक्षिणीकृत्य श्रवणयद्वृत्तिमार्गं [illegible]॥२२॥ ॥

पदत्रयत्तरमित्यस्यार्थमाह। प्राणरूपेण वर्तितानर्घ्याः सर्वस्मात्सारभूताः प्रयस्याधारस्मिन्वर्तितानर्थः। अस्मद्विशेष्यं गर्भमार्थितैः कर्म्मभिः॥ २३॥ विलंबादेनिर्ग
तस्यार्थमाह। तमात्मज्ञं वा सा पर्यविलसङ्गर्भपाताले गत इव वेवेत्तिनावर्तितं तत्स्वयं रूपं नान्यो तीव्रपं तत्रक्षं अविदस्वविडंबः अस्मद्विशेषनश्वरस्य गर्भ
यनैः कर्म्मभिः॥ २४॥ वहुरूपां च्छ्रियमित्यस्यार्थमाह। नानारूपेति स्वैरिणी तं स्वलीव विमोहकैः रजआदिगुणैः रचिता तन्निष्ठा तस्याश्च वमानं विवेकं
सत्वशालमस्य अस्मद्विरंशांतैः॥ २५॥ तमामंतं स्वलीपतिमित्यस्यार्थमाह। तस्या संगेन अवेशितमैश्वर्यं यस्यात्तं त्र्यंयस्य अत्मितानार्थी यस्य तद्वत्॥ तत्स्यागतं
एकुरवेश्व [illegible] तमहद्वां सवं प्रमः किमुमत्कर्म्मभिर्निवृत्तैः॥ २६॥ तमानेनैवैत्रियं ज्ञानं विलस्य गर्भगतो यथा प्र
त्यक्षोधामावि ... हकिमसत्कर्म्मभिर्निवृत्तैः॥ २७॥ नानारूपात्मनो बुद्धिः स्वैरिणी व गुणान्विता तन्निष्ठामगतस्पृहकिमसत्कर्म्म
भिर्निवृत्तैः॥ २८॥ तिलसमप्रवेशितैश्वर्यमिंमे रंतं ज्ञात्वा यवनात्तेजं नरंभुं ... हकिमसत्कर्म्मभिर्निवृत्तैः॥ २९॥ स्वृष्टेष्य यकारी मायां वे
लाकूलां तवेगिनां॥ मत्तस्य तं दौ विज्ञस्य किमसत्कर्म्मभिर्निवृत्तैः॥ ३०॥ ॥

खडुस्वल त्वाणाः मंगतं जीवमेव प्रस्य अजानतः अस्मद्विः बुद्धेर्विवेकप्राप्तैः॥ ३१॥ नदीमुभयतो वाहामित्यस्यार्थमाह। अस्य द्वेषण यो कुरोतिा
त्र पूर्व वा हो दर्शितः वेलाकूलं प्रवाह्यतितानां निर्गमस्थानं तपोविद्यादितस्यां तेसमीपे वेगितं निर्गमप्रतिवधाय को यहि कोरादिभिः स्थानं वेगा
स्रावं देगेन विवशस्य अतस्थवाना तथा भूतां प्रविज्ञ स्यस्य दिवारयतः अस्मद्विः मायिकैः॥ यद्वा वेलाकूलं स्वकुच्च स्वव्यवहारस्थानं तस्य समीपस्थ
टविज्ञमात्स्य यथा उभयतो तं वहिः स्थानं वेगा नदीं तवतिएवं स्य उभयस्यात्मनो व्यवहारस्थाने देहे जन्ममरणादिभिः स्थानं वेगामित्यर्थः
नीमितिपाठे वेगवतीं॥ ३२॥ ॥

ना० प्र०
१९

अहो मोक्षमार्गेऽधिकारिणः सन्ति ये तेऽत्यन्तं निषेधः कर्मणां निर्णये रन्तीति ये पयातान्निरुद्धार्थं वाक्येनोपदिशति स्म। तदाहा वा वेति बालिशः।
पालकाः सन्तोऽपि बालिशाः अज्ञाः अर्थं कथं प्रजाः अत्यर्थं वदन्ति विदं बालकाः इति पाठे बालिशैर्वा हेतुः। एक एव प्रभुत्वमेव यस्मिन्नन्तर्भावं अद्व
यत्नेन प्रयत्नं ग। विलम्बेन वेद्यादि दिति यान्तानां अविज्ञाय कथं मार्गं करिष्यथ इति तात्पर्येऽन्वयः। पंचपंचाना पंचविंशतेरे तं शहो। योगपथं ज्ञानेऽपवि
भिर्गत्वा निर्मितमिवातिति ज्ञाह्वं वेत्यर्थः। स्वयंमतं भ्रमिः स्वमणां वर्विपश्चितः सर्वज्ञ पितुः संदेशमात्मनो नत्वापमविद्वांसो
वार्थं वास्थ वक्ष्यते कथं स्वयं वेदज्ञाः। अदृष्ट्वा पुत्रा यूयं बालिशा वत पालकाः। दीतथेक प्रभु अस्पष्टं विलम्बाद दृष्टिर्निर्गमं
मांवक्तुं त्वं पञ्चविंशतिपञ्चाशं स्वलीपतिः॥१॥ नदीमुभयतोवाहां पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहं। क्वचिद्धंसं चित्रकथं स्वौघं च पश्यमि।
बालकैः कथं स्वपितुरादेशमविद्वामाविपश्चितः। अविज्ञाय अहो मार्गं करिष्यथ॥१९॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ ॥तन्निशम्या
थ हर्यश्वा औत्पत्तिकमनीषया। वाचः कूटं तु देवर्षेः स्वयं विममृशुर्धिया॥२०॥ भूः क्षेत्रं जीवसंज्ञं यदनादि निजबन्धनं। अ
दृष्ट्वा तस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत्॥२१॥ ॥
जानन्तः सर्वज्ञं वेदं प्रभुस्वरूपमितार्थविज्ञाय अहो कथं मार्गं करिष्यथेत्यन्वयः। १९। वाचः कूटं परोक्षवादेनार्थान्तरमिव प्रतीयमानं वचनं औत्पत्ति
कीया सहजा मनीषा विचारशक्तिर्यस्यास्तया धिया स्वयमेव विममृशुः विचारितवन्तः। २०। नारदोक्तदशवाक्यानां तेर्वि वृष्टार्थानि मीतानर्थानाह
द्वादशभिः। अदृष्ट्वान्तं भ्रमन्ति भूर्क्षेत्रं भूशब्दार्थमाह क्षेत्रमिति देहोपाधिर्जीवसंज्ञं लिंगशरीरं यदनादि निजबन्धनमात्मनो बन्धकारणं तस्य शब्दार्थमाह निर्वा
णं नाशं अपश्यन्तः असत्कर्मभिरपवर्गानुपयोगिभिः कर्मभिः किं भवेत् न किमपि॥२१॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शं तातिरुद्धपायमाहोप्येति॥ अभिहेद त्वं पंचजनाख्यं सुप्रजायते॥ मिथुनस्य योगरतिः स एव धर्मोऽपि साम वो॥ तथान्यत्र नारायण्या निमि
त्त प्रायाद्रियामह मिथुनी भूयत्त विशेति प्रजादि त्रयोपोत्यत्स्यंते॥५४॥ ॥षष्ठे चतुर्थः॥ ॥पंचमे नारदे नाथवाचः कूटैस्तु नाशितान्॥स्व

एषायं पंचजन्यां स्यां दुहिता वै प्रजापतेः॥ असिक्नी नाम पत्नीत्वे प्रजेश प्रतिगृह्यतां॥५२॥ मिथुनव्यवायधर्मस्त्वं प्रजासर्गमिमं पुनः।
मिथुनव्यवायधर्मिण्यां भूरिशो भावयिष्यसि॥५३॥ त्वत्तोऽधस्तात्प्रजाः सर्वा मिथुनी भूय मायया। मदीयया भविष्यंति हरिष्यंति
च मे बलिं॥५४॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य भगवान्विश्वभावनः। स्वप्नोपलब्धार्थ इव तत्रैवांतर्दधे हरिः॥५५॥ ॥इ
ति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे हंसगुह्यस्तोत्रकथनो नाम चतुर्थोऽध्यायः॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ ॥तस्यां स पांचजन्यां वै विष्णु
मायोपबृंहितः। हर्यश्वसंज्ञानयुतं पुत्रानजनयद्विभुः॥१॥ अपृथग्धर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणा नृप। पित्रा प्रोक्ताः प्रजासर्गे प्र
तीचीं प्रययुर्दिशं॥२॥ तत्र नारायणसरस्तीर्थं सिंधुसमुद्रयोः॥ संगमो यत्र सुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितं॥३॥ तदुपस्पर्शनादेव वि
निर्धूतमलाशयाः॥ धर्मे पारमहंस्ये च प्रोत्पन्नमतयोऽप्युत॥४॥ तेपिरे तप एवोग्रं पित्रादेशेन यंत्रिताः॥ प्रजाविवृद्धये यत्तान्देव
र्षिस्तान्ददर्श ह॥५॥ ॥

तान्नाकर्पद्रवोऽसौ शापेति निरूप्यते॥१॥ अपृथग्धर्मशीला एकाचारस्वभावाः॥ तत्र प्रतीच्यां दिशि सिंधोर्नद्याः समुद्रस्य च यत्र संगमस्तत्र
स्थं नारायणसरो नाम तीर्थं प्रययुरित्यन्वयः॥ सुमहत्श्रुति विस्तीर्णं॥ विनिर्धूतोमलो रागादिर्यस्मात्स आशयो येषां ते तान् शुद्धसत्वान्॥ पि
त्रादेशजाद्येन प्रजाविवृद्धये यत्तान्कृत्स्नान्ददर्श॥५॥ ॥

भा० टी० २६

विश्व इत्यादौ येन तत्तत्र तपसा ह्यंपीतस्य सक्तौ देवतपः स्कन्दवद्भू संगादर्पलोकष्टादिकर्णां विद्यादी निष्पत्तेति। तपः यमनियमादि महितं ध्यानं मे हृदयं
ध्यासंगा मंत्रजपः साध्यानं तनोतीति तनुर्देहः। क्रियाध्यानादिविषयः तं ध्यापारो लावनाश इह वाध्ये स्ते नहि ध्यानादिकमाक्रियत इत्याकृतिः। जाताः अं
पत्नाः क्रतवो यागा निशिरोवा एतद्यतत्ववर्थः उपमदसूमस्वकृत्वा आन्मागावित्यादिकृतोः। धर्मः क्रतावाद्यं प्रवृत्ते आत्मा मनः हृदया अश्वत्थाः सुराय

तपो मे हृदयं ब्रह्मंस्तनुर्विद्या क्रियाकृतिः। अंगानि क्रतवो जाता धर्म आत्मासवः सुराः॥४६॥ अहमेवासमेवाग्रे नान्य
त्किंचांतरं बहिः। संज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विश्वतः॥४७॥ मय्यनंतगुणेऽनंते गुणतो गुणविग्रहः। यदासीत्तत एवा
द्यः स्वयंभूः समभूदजः॥४८॥ स वै यदा महादेवो मम वीर्योपबृंहितः। मेने खिलमिवात्मानमुद्यतः सर्गकर्मणि॥४९॥
अथ मेऽभिहितो देवस्तपोऽतप्यत दारुणं। नव विश्वसृजो युष्मान्येनादावसृजद्विभुः॥५०॥ ॥

भुज भ्राएव श्रमवाः प्राणाः सं तपर्यालीयत्वा तीतपसः संतान सृष्टिहेतुत्वं दर्शयितुं हितीयत्वं तपोक्तमितिहासमाह चतुर्भिः अहमेवेति वसं तरथाद्यो ह
आसमेवेति क्रियांतरख्याट्टत्तिः प्रांतरं स्थाह कं वहिर्यी यं संज्ञानमात्रं चेतन्यमात्रं अव्यक्तं इंद्रियहत्तिरिति रनभिव्यक्तं। अतएव प्रसुप्तमिव विश्वतः सर्व
तो गुणतो मायातः गुणमयो विग्रहो ब्रह्मांडं ततस्तदेवाजः अयोनिजः खिलं असमर्थमिवात्मानं मयात पेत्यभिहितः स तु येन तपसा॥५०॥ ॥ब्रा॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रैलोक्यमोहनं श्रीमत्तत्त्वोत्तमम् आद्यं सुरयूथपैर्लोकपालैः॥ ३८॥ आपूरितानि मनोद्वाराणि इन्द्रियाणि तैर्यथा ह्रदिन्यो नद्यो निर्झरैरापूर्यन्ते तथा मह-
दौत्सुक्यमित्येवेनोदीरयितुं वाचा हामादीनां न किंचिद्वक्तुं शक्तो भूदित्यर्थः॥ यद्वा पूर्वमेवानां वो च त्वं यावि विचित्रजशस्तं व्याप्यमाना माहात्ता वं तन्निगदः प्रा ॥ यस्मै

त्रैलोक्यमोहनं रूपं बिभ्रत्त्रिभुवनेश्वरः। वृतो नारदनंदाद्यैः पार्षदैः सुरयूथपैः॥ ३८॥ स्तूयमानोऽनुगायद्भिः सिद्धगंधर्वचारणैः।
रूपं तन्महदाश्चर्यं विचक्ष्यागतसाध्वसः॥ ३९॥ ननाम दंडवद्भूमौ प्रहृष्टात्मा प्रजापतिः। न किंचनोदीरयितुमशकत्तीव्रया मु-
दा॥ ४०॥ आपूरितमनोद्वारैर्ह्रदिन्य इव निर्झरैः। तं तथावनतं भक्तं प्रजाकामं प्रजापतिं॥ ४१॥ चित्तज्ञः सर्वभूतानामिदमाह जना-
र्दनः॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥ प्राचेतस महाभाग संसिद्धस्तपसा भवान्। यच्छ्रद्धया मत्परया मयि भावं परं गतः॥ ४३॥ प्रीतोऽहं ते प्रजा-
नाथ यत्तेऽस्योद्बृंहणं तपः। ममैष कामो भूतानां यद्भूयासुर्विभूतयः॥ ४४॥ ब्रह्मा भवो भवंतश्च मनवो विबुधेश्वराः। विभूतयो मम ह्ये-
ता भूतानां भूतिहेतवः॥ ४५॥ ॥

तपस्तपः अहं विश्वस्य उद्बृंहणां वृद्धिकरं मत्तस्त्वं हंसी तं ममत्वप्रमोलोकसमष्टव्यर्थ्येवमिति। किं कारणं तत्राह। ममेति। भूतानां विभूतयः समृद्धयो भ-
वन्तीति यत्तं एष एव मम कामः अतो मत्वा प्रसरणादेवाहं प्रीतोस्मीत्यर्थः॥ कृत्तिविस्तारप्रयत्नस्तत्तवो चितएवेत्याह ब्रह्मेति। भवंतः प्रजापतयः

तेरूद्भव स्पहेतवः॥ ४५॥ ॥

नु तु यदि केवलयामेव मायया प्रतीयते तर्हि सर्वनामत्वं विश्वरूपत्वं वाऽनुपपन्नं वा मायाया आवरणादित्याशंक्य सर्वैर्नामभिर्लिंगैर्वर्णितं प्रत्यक्षादिदृश्यं च तत्
सर्वं तद्रूपं वस्तुतो मा भूत् तथापि मायया घटत इति श्लोकद्वयेनोपपादयन्नमस्करोति यद्यदिति वचसा निरुक्तं अभिलपितं धिया निरूपितं व्यवसितं अ
क्षाभिर्वा इंद्रियैर्निरूपितं गृहीतं अत अपि मनसापि निरूपितं संकल्पितं यत्स्वरूपं प्रकाशवत्तत् तस्य स्वरूपं मा भूत् यतो गुणरूपत्वात् तावदेव ॥ हि यस्मा
त्तद्गुणानामेव रूपं यावंत गुणा वा इति तेभ्यो गुणाद्यतिरिक्तः यतो गुणानामपायविसर्गाभ्यां प्रलयोत्पत्तिभ्यां लक्ष्यत इति तथा चेतनाधिष्ठानं वि
ना तेयोगमेव न वा तो यद्यस्य स्वरूपं मा भूत् तेन न भवति तस्मै नम इति द्वितीयेनान्वयः ॥२६॥ तदेवं वस्तुतो गुणस्वरूपत्वाभावमंगीकृत्य अनिरुक्तात्मआ

यद्यन्निरुक्तं वचसा निरूपितं धियाक्षभिर्वा मनसोत यस्य । मा भूत्स्वरूपं गुणरूपं हि तत्तत्स वै गुणापायविसर्गलक्षणः ॥
॥२७॥ यस्मिन्यतो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते च । परावरेषां परमं प्राक्प्रसिद्धं तद्ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकं ॥२८॥

किंमित्यनेन द्योतितं मायया सर्ववाच्यत्वेन विश्वरूपत्वमाह यस्मिन्नधिकरणे यतोऽपादानात् येन करणेन यस्य संबंधिने यस्मै संप्रदानाय यद्यदीप्सि
तं यः कर्ता करोति तं कार्यति वाऽथेन प्रयोज्यकर्त्रा इत्येभिः प्रत्येकं संबंधः । अत्र च समस्तविलक्षणार्था दर्शिताः । यथेति च क्रि
याकारकसंबंधप्रकारवाचिना सर्वथानामर्थाः । कुरुते कार्यते चेति स्वार्थपरार्थक्रियाद्वयमुक्तं सर्वेषां दर्शितः । तु शब्देन च लावकर्मादिविवि
तप्रत्ययार्थाः संगृहीताः । तद्धेतुरेवेति अतस्तत्राह तद्धेतुः । तेषां कारणानां तत्कारणं सर्वैर्विकल्पितं प्रसिद्धं नन्वत्र तस्मादस्मिन्नेतत् वास्तवं तोष्येव स्वतद्दृश्यं
तेऽतत्कारणं वृत्तेरेव तद्धेतुः । तत्राह परेषां सर्वेषां चेह हन्ता च परमे कारणं न तु सर्वकारणं चेत्तस्य किं नाम सहकारि स चेत्तदानीमन्यसाम्यं स्यात्तत्राहानि
रपेक्षमेव तत्कारणमित्याह अनन्यत् सजातीयद्वितीयरहितं एकं सजातीयशून्यं वा तस्मै नमः सर्वत्रान्वयः ॥२८॥ अधिकरणादि २ ॥ छ ॥

अधिकरणादि २ प्रत्यादीनां सप्रदानादीनां २ अधिकरणादीनां २ कारणत्वं २ कारणसहकृत्वं २

अदृष्टग्रामवत्सोऽस्त्येवेत्याह यदा उपरामः मनसस्तु उपरामः समाधिः नतु सुषुप्ताविव लयः न च जाग्रत्स्वप्नयोरिव विक्षेपस्तदाह नामरूपे ते येन त
तथाभूतस्यासंबंधेऽपि मे हेतुः दृष्टं दर्शनं स्मृतिश्च तयोः संप्रमोषान्नाशात् तदा यः केवलेन स्वरूपज्ञानेन प्रतीयते तस्मै हंसाय शुद्धाय शुचि शुद्धं मन
सद्म प्रतीतिस्थानं यस्य तस्मै नमः ॥२५॥ एवंभूतः केषांचित्प्रतीयत इत्यपेक्षायामाह मनीषिण इति द्वाभ्यां विवेकिनो निःकर्षंति विविच्य ध्याये
ति मनिर्वाणसुखं वा [illegible] मम प्रसीदतामिति द्वयोरन्वयः एवं निःकर्षंतो प्रतीयत इति भावः किमिति निःकर्षंति स्वशक्तिभिर्गूढं प्रका
शमानं नैकीतिसिन्नवभिः पुनश्च त्रिवृद्भिः त्रिगुणात्मिकाभिः [illegible] गूढं प्रकाशविंशं निःकर्षंतीत्यर्थः अथ महानवभिः प्रकृतिपुरुष

यदोपरामो मनसो नामरूप रूपस्य दृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् य ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिसद्मने नमः
२५ ॥ मनीषिणोंतर्हृदि सन्निवेशितं स्वशक्तिभिर्नवभिश्च त्रिवृद्भिः वह्निं यथा दारुणि पांचदश्यं मनीषया निःकर्ष
ति गूढं ॥२६॥ स वै ममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीदतामनि
रुक्तात्मशक्तिः ॥२७॥ ॥

महदहंकारपंचतन्मात्ररूपाभिस्त्रिवृद्भिस्त्रिगुणात्मिकाभिः विकारात्षोडशविकाररूपाभिः स्वकार्यैः अंतर्निःकर्षंति मनीषया अंतर्हृदि सन्निवे
शितं निश्चलीकृतं पांचदश्यं पंचदश सामिधेनीनिर्मंत्रैः प्रकाश्यं अलौकिकं वह्निमिवाहंकारात्स्पर्दात्म [illegible] परमात्मानं निःकर्षंतीत्यर्थः
२६ ॥ अशेषविशेषा यस्यास्तस्या मायाया यानिषेधनं निर्वाणसुखं च तदनुभूतिर्यस्य [illegible] निषेधामंत्रवातात् [illegible] माह स एव सर्वनामा सम
स्तविश्वरूपश्चेति तेन रूपेण [illegible] अनिरुक्ता आत्मनि शक्तिर्माया यस्य सः ॥२७॥

ननु त्वां हि शास्त्रैकमात्रगम्यो वादीन् अपार्थमेतेत्वंतां विहाय किमिति मामेवं तमेव सार्थयसे तत्राह। यः प्राकृतैः स्वर्वैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयं तत्तद्वा-
सनानुसारेण यो देहगतोऽन्तर्यामी तत्तद्देवतारूपेण विविधो भाति। यथा वायुः पार्थिवं च पृथ्व्यादिगंधभेदमाश्रित्य नानागंधवानिव भाति रागोर्गुणं सुरभ्या-
दिकमाश्रित्य नानारूपवान् प्रतीयते तं तद्वत्स एव तत्तद्देवतारूपेण फलदाता। अतः स ईश्वर एव मम मनोरथं सत्यं करोतु। किमेतावता भिन्नदैवतांतरैरित्यर्थः
तदुक्तं गीतासु। यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं। स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते। लभते च ततः

यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयं देहगतो विभाति। यथानिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुतान्मनोरथं ॥३३॥ श्री-
शुक उवाच ॥ इति स्तुतः संस्तुवतः स तस्मिन्नघमर्षणे। आविरासीत्कुरुश्रेष्ठ भगवान्भक्तवत्सलः ॥३४॥ कृतपादः सुपर्णांसे प्रलं-
बाष्टमहाभुजः। चक्रशंखासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ॥३५॥ पीतवासा घनश्यामः प्रसन्नवदनेक्षणः। वनमालानिवीतांगो लस-
च्छ्रीवत्सकौस्तुभः ॥३६॥ महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुंडलः। कांच्यंगुलीयवलयनूपुरांगदभूषितः ॥३७॥ ॥

मान्मयैव विहितान् हितानिति। येऽन्यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहमिति। संस्तुवतो दक्षस्याघमर्षणे भगवानाविरासीत्। कृतौ वर्ष्मणि यातिमार्दैस्त्वरितं(?) सुपर्णस्यांसे स्कंधे
तौ पादौ येन सः। प्रलंबा अष्टौ महांतो भुजा यस्य सः। चक्रादीन्यष्टायुधानि बिभर्ति। प्रसन्ने वदनेक्षणे यस्य सः। वनमालया निवीतं कंठादिपादांतं व्याप्तमंगं यस्य सः। लसंतौ श्रीवत्स-
कौस्तुभौ यस्य सः। महांति किरीटकटकानि यस्य सः। स्फुरंती मकरकुंडले यस्य सः। कांच्यादिभिर्विभूषितः। वलयमत्र पादभूषणं इष्टं कटकस्तो करानां ॥३७॥

वेदस्यसर्वं वेदाचय ... ॥ ... मन्त्रकृत्वा ... ॥

॥मीमांसकाः। कर्मैवेश्वरः। स्वर्गादिकं पुरुषार्थः। मंत्रमयी देवता॥ अर्थवादवेदो न प्रमाणम्॥ कदाचिदपि जगत्स्मनीदृशं न भवति। सदा जगदीदृशमेव भवति॥ न ग्रंगतउत्सा।
यः॥ नापि कश्चिदीश्वर इत्याहुः॥१॥ ॥चार्वाकास्तु॥ ब्राह्मणे ... स्वर्गलोकं ... दुःखं ... मेवात्मा॥ नागवल्लीदलखदिरचूर्णक्रमुकात्मक
... भवंति ... देहस्य चैतन्योत्पादकत्वं॥ रूपत्वविरुद्धत्व ... ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वे ... तेन ...

नचैवंतद्वयवेदिविषहेतुत्वात् हि न कदाचिदनीदृशं जगदिति वदंतो मीमांसकाः। अतोऽत्र विवदंते तैश्चार्थोपलालोकवादिनः संवदंते ते च तान् विविक्तिं वोधित
ज्ञातं भवतः पुनरर्थं वयं ति तत्राह। त्रय्यसमायो विद्याद्याः शक्तयो विवादस्य साक्षाचित्तं वा वदसा तु वैवदस्त्वा नानि भवंतित स्मैन मः॥ नन्वत्र किं तद्वत्स्यं यस्
क्तयो विवादाहि श्रुवो भवंति तत्राह। अस्तीति योगत्रयासनाशास्त्रीं तत्र हि विगणयोगोपासनाय योगमालिपादादिकमस्तीत्युपास्यत्वेन विधीयते नास्तीति
स्यं ज्ञानशास्त्रं तत्र द्वयाणि पादः अस्वतस्त्रोत्रमिति च पादादिं नास्तीति निषिध्यते तयोर्योगसांख्ययोर्यत्किंचित्समं स्तुवर्तमानं स्वेवर्ज्जितं प्रतीतत
द्वयस्य विवादेप्यविवादामाप्तंत्रस्तोत्यर्थः। विवादं स्फुटयति। अस्तीत्यास्विनास्तीति। त्येवं प्रतौ विवक्षो च स्मायियोः। तयोर्भिन्नविषयत्वेपि विरोधेन स

यद्वक्ता याववदता वादिना वैविवादसंवादस्तुवो भवंति। क्वचित्ति ... भुवं मोहं तस्मैन मोऽनंताय शुभाय ॥३०॥ अस्तीति
नास्तीति च वस्तुनि षट्योरेकस्य योर्भिन्नविषयेधर्मिणोस्वेवैविनां किं चैनमस्यस्योगसंख्योः समं परं ह्यनुकूलं रहेहस्तु ॥३१॥
भवग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननंतः। नामानि रूपाणि च जन्म कर्माणि भेजे स ममाद्यपरमः प्रसीदतु ॥३२॥

त्येकस्याप्यस्तु ॥ एकोविषययोः अज्ञातः वस्तुनिष्ठयोः पादादिविधिप्रतिषेधयोरेकवस्तुनिष्ठत्वात् समस्वहेतुः परं हि यतो विधिप्रतिषेधयोरविष
योः पादादिविषयत्वात् तर्हि तथा विषयस्य सद्भावे किं प्रमाणं तदाह। अनुकूलमधिष्ठानं विना पादादिकल्पनायोगात् तत्र ब्रह्मविनात्तनिषे
योगात् तयोरुपपादकत्वेन सिद्धमित्यर्थः। तस्मैन मस्ततिः ब्रह्मा भवग्रहा ॥३१॥ न ह्येदा मीनस्य समस्य न मस्त्वा रेकोला नस्तत्राहाय इति पादमूल
जतामनुग्रहार्थं शक्तेन नामरूपरहितोपि जन्मनि रेव तारेवि शुद्धो रिजितं मत्वा निरूपाणि कर्माणि निर्माणानि वयोनेजे तत्तत्तासु भगवाननिर्वायै सद्य
स ममाद्य प्रसीदतु ॥३२॥ ॥

मायाजन्य। ब्रह्म २ ब्रह्मणः २ गृधिका। ब्रह्मणः २

नामाघलः २१२॥ नामरूपरहितस्य नामरूपः

तमेव धर्म्ममाह एतावानिति । न चोत्तैश्च माणं वक्तुं युक्तं स्वैरमादित्याह नामोच्चारणेति । येनैव केवलेन । ननु सकृदुच्चारितेन ननु सकृदुच्चारितेन न ना-
मामिनेन कथं सर्व्वपापक्षयः श्रूयते अजामिलस्योर्ध्वं हालस्योर्ध्वं स्वादेर विधानात् । तथा हि । सायं प्रातर्गृणन्भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यत इति । अनुदिन-
मिदमादरेण शृण्वन्निति । श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः । जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितमित्याद्यस्मिन्नेव पुराणे तत्र तत्रोपव-
र्णितौ पुराणान्तरे वा पापक्षयः फलं भवति स्मरतां तं महद्भिर्निशमिति । अत्रेवं चेत्तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्मंगलमंहसां महतामपि कौरव्य विद्ध्यैकान्तिकं निष्कृ- धमः १
तानि कृतमित्यादिना संकीर्तनादेव मुक्तोक्तेः किं च तथा सति किमिति मन्वादयो द्वादशाब्दादीनि स्मरेयुः तस्मादिदं भक्तिप्रपन्नविषयं तत्राहे

एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसां धर्म्मः परः स्मृतः । भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः ॥ २३ ॥ नामोच्चारणमाहात्म्यं
हरेः पश्यत पुत्रकाः । अजामिलोऽपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यत ॥ २४ ॥ एतावतालमघनिर्हरणाय पुंसां संकीर्तनं
भगवतो गुणकर्म्मनाम्नां । विक्रुश्य पुत्रमघवान्यदजामिलोऽपि नारायणेति म्रियमाण उपैति मुक्तिं ॥ २५ ॥ ॥

एतावतेति । भगवतो गुणानां कर्म्मणां च नाम्नां च संकीर्त्तनमिति यत् एतावता पुंसामघनिर्हरणाय पापक्षयमात्राय अलं तु प्रयोगो ना-
स्ति । अलं शब्दोऽत्र वारणे यथाहामरसिंहः अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमिति । इय योगात्तावमेवाह । अजामिलो महापातक्यपि ना- राम
रायणेति विक्रोशन् न तु संकीर्तयित्वा तत्र उक्तं विक्रोशन् न तु हरिमघवानशुचिरपि म्रियमाणो [illegible] पि मुक्तिमवाप न त्वद्यतनीहि १२
रणाभ्यस्यतीनामांसेनास्य पापक्षयः इत्येवतात्त्वम् अतिशयहादिविषयस्यैपापवासनाक्षयार्थं इत्युक्तं [illegible] गुणानुवादः खलु सत्वभाव-
न इति ॥ २५ ॥

हरिं ब्रह्मादयः१ नारायणस्य ज्ञानेविषयत्वाच्च तद्ब्रह्मादयो न जानंति१ स्वपादीनां२ श्रोत्रःकरणवृद्धिं चैतत्स्वर२

तन्मायया मोहितत्वान्नं जानंतीत्युक्तं। अविषयत्वाच्च तस्येत्याह यमिति। गोभिरिंद्रियैः। हृदा चित्तेन न विदंते न पश्यंति। यद्वा नेत्रादितं यन्मनो न म
नुते शब्दादिभ्यस्तेषां आत्मनां जीवानां आत्मानं द्रष्टारं अन्तःस्थं तं ये न पश्यंति चक्षुर्यथा कर्मभिः तं न जानंति। ततः परमाकृतीनां प्रकाशकं। नहि प्रमाता
प्रमाणस्य विषय इति भावः। एवं भूतः परमेश्वरो ऽपीति पूर्वेणैव संबंधः। १६। तदेवं भूतोऽप्यचः परमेश्वरः स एव नरस्तान्निर्यत्नापापिनं रक्षितवंतस्ते

नारायणं१ इंद्रियैः वैनेना१ न पश्यंति१ हृदा१ ... जीवानां१ कर्म१ स्वपाणि१

यं वै न गोभिर्मनसासुभिर्वा हृदा गिरा वासुभृतो विचक्षते। आत्मानमंतर्हृदि संतमात्मनां चक्षुर्यथैवाकृतयस्ततः परं।।१६
तस्यात्मतंत्रस्य हरेरधीशितुः परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः। प्रायेण दूता इह वै मनोहराश्चरंति तद्रूपगुणस्वभावाः।।१७।। भू
तानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दर्शलिंगानि महाद्भुतानि। रक्षंति तद्भक्तिमतः परेभ्यो मत्तश्च मर्त्यानथ सर्वतश्च।।१८।। धर्मं
तु साक्षाद्भगवत्प्रणीतं न वै विदुर्ऋषयो नापि देवाः। न सिद्धमुख्या असुरा मनुष्याः कुतश्च विद्याधरचारणादयः।।१९।। स्वयं
भूर्नारदः शंभुः कुमारः कपिलो मनुः। प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिर्वैयासकिर्वयं।।२०।। द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं भ
टाः। गुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं यं ज्ञात्वामृतमश्नुते।।२१।। ।।

दे१ शुकः१

विष्णुर धर्मं१ मोक्षं प्राप्नोति१ पापिमोचनात्स्व

वैकुंठनाथस्य ... तद्भक्तिमतः ... शक्यानि लिंगानि रूपा
णि येषां तानि तद्भक्तिमतः विष्णुभक्तान् परेभ्यः शत्रुभ्यः मर्त्यात् अन्यादिभ्यश्च रक्षंतीति १७ । ननु विष्णुभक्तोऽपि कथमधर्ममपि कृतवंतस्तदाह ध
र्मं विविधं आत्मस्वोष्टसाध्यं। १८। ननु केऽपि चेन्न जानंतीति तर्हि स्वमते किं प्रमाणं तत्राह। स्वयंभूरिति। कुमारः सनत्कुमारः। वयमित्यात्मानमेव वदन्नमस्थम
नो निर्दिशति हे भटाः। २१।। ।।

यमे धर्मस्य१

मेमारवधोत्पन्नहंतो प्रतिनिपत्य कारमाङ्‌॥ एवमिती ईशंमगात्परमेश्वरतनुजं ता ॥ ५० ॥ तदेवं सा प्राच्युतो धर्म्मादिविनिर्म्मयस्तस्मा प्रसूतस्यां जाभि-
स्तं धर्म्मप्रसंसयतो दृष्टुमाङ्‌॥ अयं हीतियावदध्याय प्रमाष्टिः तत्र ढासं तं तस्मैवदृष्टा तदा दोष्यायातिरेकप्रदर्शनार्थं ॥ ५१ ॥ शीलं सुप्रवत्वा वंछतेन मद-
रं युगाः त्वमादयंकेश मालयां ॥ ५२ ॥ निरहंकृतो निरहंकारं आदृष्टं सर्वमात्मगादृष्टं ॥ ५३ ॥ भुजिष्यया लोगत्रियादाश्यां मेरयं मक्षकौपेयं सुरां पीत्वा ।

एवं प्रकृति संगेन सुतेन च्छ विपर्ययः। आमी तेषं एवं न विगदीशं गाह्विलीयते ॥ ५५ ॥ अयं वक्रान्तसंपन्नः शीलं ह्वनत्रपाणां नमः।
ष्टतवतो दृष्टुं दीनं सत्यवा मैत्रविंक्कचित् ॥ ५६ ॥ युर्व्वयानि तिथिहृदानां प्रभृषुतनहंकृता ॥ सर्व्वभूतसु हृत्सा कर्म्मितवागंतुरूप-
कः ॥ ५७ ॥ एकदासो वनं यातः पितृसंदेशात् द्विजः। आदायतं आदृष्टः फलपुष्पसमित्कुशान् ॥ ५८ ॥ ददर्श कामिनं कंचि-
त् सहभुजिष्यया पीत्वा च मक्षमेरेयं मदाघूर्णितनेत्रया ॥ ५९ ॥ स तया विश्लथनीव्या व्यपेतं निरपत्रयं क्रीडंतमनुगा-
यंतं हसंतमनेयांतिकं ॥ ६० ॥ दृष्ट्वा तां कामलिप्तेन वाङ्गनापरिरंभितां जगाम हृच्छयवशं सहसैव विमोहितः ॥ ६१ ॥ स लयन्नात्मना-
त्मानं यावत्सत्त्वं यथाश्रुतं। न शशाक समाधातुं मनो मदनवेपितं ॥ ६२ ॥ तन्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तो विचेतनः। तामेव मन-
सा ध्यायन् स्वधर्म्माद्विरराम ह ॥ ६३ ॥ ॥

ता.
३३॥

देनाघूर्णितिनेत्रेयाः ॥ ५९ ॥ विशेषेणाश्लथंतीनीवी यस्याः तया सहव्यपेतं स्वतागरूहंश यः ॥ ६० ॥ कामोद्दीपकेन तदंगरागेन हरिद्रादिनालिप्ते-
न ॥ ६१ ॥ सत्त्वं वैर्य्यं श्रुतं ज्ञानं तद्वलेन प्रयत्नपिमदनेन कंपितं मनः समाधातुं न शशाक ॥ ६२ ॥ तद्दर्शनमेव निमित्तं यस्य स्मरस्य जग्रहस्तेन
ग्रस्तः विचेतनो गतस्मृतिः ॥ ६३ ॥ ॥

यावता मम तेषां ते निर्णीतां परिगणितां ॥ अघस्य यमालयं प्रापयिष्याम इति भावः तदीयमन्नादिकमस्तीति मत्वा तत्र हृतानिर्वेशः प्रायश्चित्तं तं अस्येव दृष्टितादैतिम
मङ्गल्यां द्रुक्षौ ॥ ६८ ॥ ॥ इति श्रीभा० षष्ठस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ द्वितीये वैष्णवैर्यामा नाम माहात्म्यमहत्तया वधयित्वा द्विजो विष्णोर्लोकं नीतः
तीर्थतीर्थं नयकोविदाः न्यायनिपुणाः धर्मदृशां सतां सभां अधर्मः स्पृशतीति तदाह यत्र सतां यं ये धर्मदृष्टिष्ठ तेषां तां सतां पितृस्थपितृवत्याल
तां मेवं तो मयामार्गे पितृयो सार्थेन या रत्ना या श्रेष्ठधर्मनो रमेः कामेः प्रसीदेत यथा तथो ॥ ३ ॥ विप्रोद्धत्य स्य श्रोतोऽकुलेमहतिलं
त्रितां ॥ विषम मज्जा चिरं त्यागः श्रेय गिरणां यां गा विद्धवी ॥ ३ ॥ यत सतश्रेयानितरेस्तायतोन्यायतोधनं कुलांगं सौः कुर्द्वविस्ता: कुर्दु
वं मंद वीरयं ॥ ६ ॥ यदं सौशा श्रम ... यां यांगर्हितः अवर्त्तत चिरं कालम घाद्युरचि विमेनाशी ॥ ६ ॥ तीति एनदं डयोगोग
स कृष्णं शंसन्त किच्छिषं ॥ नेघामो रक्षतं निर्वेशयं तंदं ष्टोन सुदृष्टाति ॥ ६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥
॥ वादरायणिरुवाच ॥ ॥ एवं ते भगवद्दूता यमदूताभिभाषितं ॥ उपधार्याथ तान् राजन्प्रत्याहुर्नयकोविदाः ॥ १ ॥ ॥ विष्णुदूता
ऊचुः ॥ ॥ अहो कष्टं धर्मदृशामधर्मः स्पृशते सभां ॥ यत्रादण्ड्येष्वपापेषु दण्डो यैर्ध्रियते वृथा ॥ २ ॥ प्रजानां पितरो ये च शास्तारः सा
धवः समाः ॥ यदि स्यात्तेषु वैषम्यं कं यान्ति शरणं प्रजाः ॥ ३ ॥ यद्यदाचरति श्रेयानितरस्तत्तदीहते ॥ स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु
वर्त्तते ॥ ४ ॥ यस्यांके शिर आधाय लोकः स्वपिति निर्वृतः ॥ स्वयं धर्ममधर्मं वा न हि वेद यथा पशुः ॥ ५ ॥ स कथं न्यर्पितात्मानं कृतमैत्र
काः शास्तारः श्रेष्ठाः शिक्षकाः वैषम्यं सदंड्यदंडनं ॥ ३ ॥ एतत्सः मचेतनं ॥ विश्रंभणीयो भूतानां सघृणो द्रोग्धुमर्हति ॥ ६ ॥ ॥
वर्त्तितमेव धर्ममन्ये अपि करिष्यतीति महत्कष्टमित्याह यद्यदिति ॥ श्रेयान् श्रेष्ठः ॥ विश्रंभघातादपीत्याहुः यस्येति द्वाभ्यां निर्वृतो निश्चिंतः
विश्वासेन नितरामर्पित आत्मा येन तं विश्रंभणीयः विश्वसनीयः सघृणः श्रेतां ॥ ६ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इदं नीतस्य विमर्शपूर्वकं मोचकम् आह । किमिदमित्यष्टभिः ॥ मा त्वा त्यक्त्वमिह जायते वद दृष्टं ये मां यमो चयन्ते क गताः ॥ २७ ॥ यद्यप्यहममि-
न उन्मनिर्दुर्मेधः पापीयान् अथापि जन्मांतरे नूनं पुण्यवानित्याह । विष्णुयोनमदर्शनस्य निमित्तममी ॥ २८ ॥ ते मां दर्शनार्थं पूर्वेणामंगलेन मह-
किमिदं स्वप्न आहो स्वित्साक्षाद्दृष्टमिहाद्भुतं । क्व याता अद्य ते ये मां व्यकर्षन्पाशपाणयः ॥ २९ ॥ अथ ते क्व गताः सिद्धाश्च-
त्वारश्चारुदर्शनाः । व्यमोचयन्नीयमानं बद्ध्वा पाशैरधो भुवः ॥ ३० ॥ अथापि मे दुर्भगस्य विबुधोत्तमदर्शने । भवितव्यं मंगले-
न येनात्मा मे प्रसीदति ॥ ३१ ॥ अन्यथा म्रियमाणस्य नाशुचेर्वृषलीपतेः । वैकुंठनामग्रहणं जिह्वा वक्तुमिहार्हति ॥ ३२ ॥ क्व
चाहं कितवः पापो ब्रह्मघ्नो निरपत्रपः । क्व च नारायणेत्येतद्भगवन्नाम मंगलं ॥ ३३ ॥ सोऽहं तथा यतिष्यामि यतचित्तेंद्रियानिलः ।
यथा न भूय आत्मानमंधे तमसि मज्जये ॥ ३४ ॥ विमुच्य तमिमं बंधमविद्याकामकर्मजं । सर्वभूतसुहृच्छांतो मैत्रः करुण आत्मवा-
न् ॥ ३५ ॥ मोचये ग्रस्तमात्मानं योषिन्मय्यात्ममायया । विक्रीडितो ययैवाहं क्रीडामृग इवाधमः ॥ ३६ ॥ ममाहमिति देहादौ हित्वा
मिथ्यार्थधीर्मतिं । धास्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्तनादिभिः ॥ ३७ ॥ इति जातसुनिर्वेदः क्षणसंगेन साधुषु । गंगाद्वारमुपेयाय मुक्त-
सर्वानुबंधनः ॥ ३८ ॥ ॥

ता उभसे ... वितत्यां ॥ २९ ॥ येन दर्शनेन अन्यथा पूर्व उक्तं पविनां कथं स्तं वैकुंठनाम स्पृष्टं वशीक्रियते अनेनेति ग्रहणं ॥ ३२ ॥ तु ब्रह्मघ्नः विप्रत्वनाशकः
॥ ३३ ॥ अमिथ्याभूते शरीरे धीर्यस्मात् तथाभूतः सन् देहादौ ममाहमिति मतिं हित्वा धास्ये ॥ ३७ ॥ क्षणसंगेन सर्वमिति अनुबंधनं पुत्रादिस्नेहो येन सः ॥ ॥ ३८ ॥

तं विप्रं अस्मत्सु वन्नामोचयामासुः ॥ १९ ॥ ते प्रत्युदिताः निराकृताः संत याता गत्वा यमराजाय यथावत्कथयामासुः ॥ १ ॥ २१ ॥ दर्शनेनोत्सवो यस्य ॥ २१ ॥
विवक्षुं वक्तुमिच्छंतं ज्ञात्वा ॥ २२ ॥ त्रैविद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं यमदूतानां धर्म्मं तस्य हूतानां च भागवतं भगवत्प्राप्तिसाधनं निर्गुणं धर्म्ममाक

श्रीशुक उवाच ॥ ॥ तत एवं सुविनिर्णीय धर्म्मं भागवतं नृप । तं याम्यपाशान्निर्मुच्य विप्रं मृत्योरमूमुचन् ॥ २० ॥ इ तिप्रत्युदि
ता याम्या दूता यात्वा यमांतिकं । यमराज्ञे यथा सर्व्वमाचचक्षुररिंदम ॥ २० ॥ द्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तो गतभीः प्रकृतिं गतः । व
वंदे शिरसा विष्णोः किंकरान्दर्शनोत्सवः ॥ २१ ॥ तं विवक्षुमभिप्रेत्य महापुरुषकिंकराः । सहसा पश्यतस्तस्य तत्रांतर्दधिरेनघ
॥ २२ ॥ अजामिलोप्यथाकर्ण्य दूतानां यमकृष्णयोः । धर्म्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयं ॥ २३ ॥ भक्तिमान्भगवत्याशु माहात्म्यश्र
वणाद्धरेः । अनुतापो महानासीत्स्मरतोशुभमात्मनः ॥ २४ ॥ अहो मे परमं कष्टमभूदविजितात्मनः । येन विप्लावितं ब्रह्म वृषल्यां
जायतात्मना ॥ २५ ॥ धिङ्मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलं । हित्वा बालां सतीं योहं सुरापामसतीमगां ॥ २६ ॥ वृद्धावनाथौ
पितरौ नान्यबंधू तपस्विनौ । अहो मयाधुना त्यक्तावकृतज्ञेन नीचवत् ॥ २७ ॥ सोहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारुणे । धर्म्मघ्नाः
कामिनो यत्र विंदंति यमयातनाः ॥ २८ ॥ ॥

र्ण्येति शेषः ॥ २३ ॥ भक्तिमान्नासीदिति अन्वयः श्रवणात् ॥ २४ ॥ अनुतापं प्रपंचयति अहो इति चतुर्भिः । येन आत्मना मया ब्रह्म ब्राह्मण्यं विप्लावितं नाशितं ॥ २५ ॥ दुष्कृतं दोषकर्त्तारं कुलस्य कज्जलं कलंकं ॥ २६ ॥ नान्यबंधू अन्यो बंधुर्ययोस्तौ यद्वा अन्ये बंधवो ययोः स तौ अकृतज्ञेन मया ॥ २७ ॥ ॥

न्नेवविप्रोसदेति।म्रियमाणश्चपरवशत्वेनश्रद्धाविहीनोपि॥४९॥ ॥षष्ठेद्वितीयः॥ ॥तृतीयेतुयमेनापिवैष्णवोत्कर्षवर्णनैः।स्वांतविशिष्टास्वदूतास्तेवै
लैवेशकिंकरैरीरितां॥१॥विष्णुदूतैर्निर्भितशास्त्रार्थंयमपुत्रवेनउपादयितुंतृतीयाध्यायारंभः।एतत्त्वेपडकंयमराजेनतथासद्धर्मोवचनमुच्चरितितितः।किंत
दृष्टमितिरिष्टेषामिति॥१॥ निशम्येति।मुरारेर्नैदेशिकैःकिंकरैरेवंविहताज्ञःअतएवहताआज्ञायस्यअस्यवशवर्तीअयंजनःसोपितान्प्रतिकिमाह।अ

नवैसनरकंयातिनेक्षितोयमकिंकरैः।यद्यप्यमंगलोमर्त्योविष्णुलोकेमहीयते॥४८॥म्रियमाणोहरेर्नामगृणन्पुत्रोपचारितं।
अजामिलोप्यगाद्धामकिंउतश्रद्धयागृणन्॥४९॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेषष्ठस्कंधेद्वितीयोध्यायः॥ ॥राजोवाच॥
निशम्यदेवःस्वभटोपवर्णितंप्रत्याहकिंतानपिधर्मराजः।एवंहताज्ञोविहतान्मुरारेर्नैदेशिकैर्यस्यवशेजनोयं॥१॥यमस्यदेव
स्यनदंडभंगःकुतश्चनर्षेश्रुतपूर्वआसीत्।एतन्मुनेवृश्चतिलोकसंशयंनहित्वदन्यइतिमेविनिश्चितं॥२॥ ॥श्रीशुकउवाच॥
भगवत्पुरुषैराजन्याम्याःप्रतिहतोद्यमाः।पतिंविज्ञापयामासुर्यमंसंयमनीपतिं॥३॥ ॥यमदूताऊचुः॥ ॥कतिसंतीहशास्तारो
जीवलोकस्यवैप्रभो।त्रैविध्यंकुर्वतःकर्मफलाभिव्यक्तिहेतवः॥४॥

त्याद्धश्रयमितिंदिशयाहायमस्येति।हेब्रह्मन्यमस्यदंडभंगःकुतश्चनकस्मादपिकुतश्चिदपिश्रुतपूर्वोनासीत्।एतत्वएतस्मिन्नर्थेयद्वानश्रुतपूर्वःस्वहन्तिएतन्नयमदूतानि
राकरणंचासीत्।अतःसर्वस्यापिलोकस्यसंशयोवर्ततितंत्वत्तोन्योनछिनत्तीतिमेनिश्चितं।अतःकथयेतिशेषः॥२॥भगवतःपुरुषैःप्रतिहतउद्यमोयेषां
तेयाम्याःपुरुषाः॥३॥कतिसंतीत्यांतरे त्रैविध्यंत्रिविधत्वंसात्विकादिरूपंयद्वात्रैविध्यंयथाभवतितथाकर्मकुर्वतःतदर्थेचकर्मफलस्याभि
व्यक्तिहेतवःकतिसंतीति॥४॥ ॥

हेप्रभोकथिकापित्रिविधंकर्मकुर्वतोजीवलोकस्यकर्मफलाभिव्यक्तिहेतवःशास्ता
रःकतिसंतीत्यन्वयः॥१॥ ॥कतिसंतीतियमशास्त्यस्वंउन्नेति॥१॥

प्रत्याहृत्यास्येंद्रियग्रामो येनात्मा ज्ञानयोदेहेंद्रियादिभ्यश्चात्मानं विमुच्य विशोध्यात्मसमाधिनाचिंतितैकाग्र्येण भगवतो यस्मिन्ह्रदे तस्मिन्भगवद्ध्या

[illegible] उपरतानि शुक्लाधीर्यस्य सः। तस्मिन्काले ऽशाह्लादिनि वाग्भरतः भरतश्रेष्ठ पाप्युपलब्धानन्दं भवपलब्धस्थायिनि ज्ञायवदे ॥४१॥ ४३॥ उप

बादरायणिरुवाच। ॥ तस्मिन्ह्रदे वसतश्चामीनो योगसमास्थितः। प्रत्याहृतेंद्रियग्रामो युञ्जानः मनसात्मनि ॥३५॥ ततो योगे

न्यस्यात्मानं विमुच्य तन्मे समाधिनाभ्युज्जे भगवद्ध्याने विवृत्य एवं भवात्मनि ॥४०॥ यः स्वरूपं गोधीमस्मिन्ह्रदे वीतभयमास्थाय

तदेवोपलब्धानां ववंदे शिरसा हि जः ॥४१॥ हित्वा कलेवरं तीर्थे गंगायां दर्शनादनु सद्यः स्वरूपं जगृहे भगवत्पार्श्ववर्तिनां ॥४२

मा कर्कं विहाय मा विशो महाकुंभ किं करे। हेमं विमानमारुह्य ययौ यत्र श्रियः पतिः ॥४३॥ एवं स विप्लावितसर्वधर्मा दास्याः पतिः

पतितो गर्ह्यकर्मणा। निपात्यमानो निरये हतव्रतः सद्यो विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन् ॥४४॥ नातः परं कर्मनिबंधकृंतनं मुमुक्ष

तां तीर्थपदानुकीर्तनात्। न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोन्यथा ॥४५॥ य एवं परमं गुह्यमितिहासमघापहं।

श्रद्धया भक्त्या युक्तो यश्शृणुयात्कीर्तयेत ॥४६॥ ॥

संहरति। एवमिति। दास्याः विप्लाविताः सर्वे धर्माः येन हतं व्रतं सदाचारनियमादि यस्य ॥४४॥ कर्मनिबंधस्य पापमूलस्य कृंतनं छेदकं मतः परं नास्ति

समाधानं तीर्थपदस्यानुकीर्तनात् तत्र तुकीर्तनादन्यथा प्रायश्चित्तांतरैः रजस्तमोभ्यां कलिलं मलिनमेव तिष्ठति यस्मात्तत्र मनः ॥४५॥ ॥ ८

तदधीश्वरः १ ईश्वरो १ — जगतः २ हरि १

थमं क्रियस्यांतो ताति यो मतो न्मो जगतः तस्मादुपपरिस्थित्यहं तु जंगमानामेवं तत्रापि दृष्टाणामेव तत्रापि पापिनामेव तत्किं करस्य न ईश्वरः सं तु सर्वेश्वर ४
को मे ॥ यस्मिन्नस्मिन्निदं विश्वमोतं प्रोतं तु कं हेतिर्यो कं तं तपरवत्नाय स्पवं वंशेध्यो विसृजत्युत्पडूत्योरस्पं स्थितादयो तवंतिध्य स च वशे लोको वर्त्तते न
॥ वशे लोकः ॥ भिन्नामिमकाया प्रोतवलीवर्द्दवत्पाणंतत्स्यं वयति ब्राह्मणादिनामभिर्वाचायां निजायां तंत्यां दामभिर्जनं यो वध्नाति दामभिर्गाः वलीवर्द्दानिवोत

सर्वे लोकेशः २ देवे — यमः १ वेदरीत्र नामधेये १ निपामकः १ नारायण — जगतः २

श्रीवादरायणिरुवाच ॥ इति देवः स आपृष्टः प्रजासंयमनो यमः । प्रीतः स्वदूतान्प्रत्याह स्मरन्पादांबुजं हरेः ॥ ११ ॥ यम उ
धीश्वरः २ नारायणः — वाच ॥ परो मदन्यो जगतस्तस्थुषश्च ओतं प्रोतं पटवद्यत्र विश्वं । यदंशतोस्य स्थितिजन्मनाशा नस्योतवद्यस्य वशे च लोकः ॥
ब्राह्मणादिभिः २ — १२ ॥ यो नामभिर्वाचि जनं निजायां बध्नाति तंत्यामिव दामभिर्गाः । यस्मै बलिं त इमे नामकर्मनिबंधबद्धाश्चकिता वहंति ॥
यमः ४ — १३ ॥ अहं महेंद्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोग्निरीशः पवनोर्को विरिंचिः । आदित्यविश्वे वसवोथ साध्या मरुद्गणा रुद्रगणाः स
सिद्धाः ॥ १४ ॥ अन्ये च ये विश्वसृजोमरेशा भृग्वादयोस्पृष्टरजस्तमस्काः । यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्वप्रधाना अपि किं
हरेः — ततोन्ये ॥ १५ ॥ ॥

ब्राह्मणादि देवेक्षः १ — नारायण १ — हरेः १ — इति का १

इमे जीवा नामकर्मनिर्निवंधे वद्धाः यस्मै बलिं वहंति यदर्थीनाः कर्मक्रियंते ॥ तदर्थश्च यस्य च लीला दुर्विज्ञा येता हा अहमिति द्वाभ्यां ॥
न स्पृष्टं रजस्तमश्च येषां ईहितमनिषेणं चेष्टितं वा न विदुः स्पृष्टमायाः मायया स्पृष्टाः ततस्तेभ्योन्ये न विदुरिति किं उ नर्दक इयं ॥ १५ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥ यदीति ॥ यदि लोके शास्तारः कर्मफलदातारो बहवः स्युः तर्हि शास्तॄणां विरोधे । सुखदुःखयोः कस्यापि जीवस्य न स्यातां ॥ एकः शास्ता सुखं ददाति अन्यस्तु दुःखं ददाति तर्हि विरोधो द्वितीयो दुःखं करिष्य
त्येवं परस्परविरोधे सुखदुःखयोः प्रतिबंधनात् ॥ शास्तॄणामेकमत्ये तु यदेकः शास्ता कर्मफलं ददाति तदेव द्वितीयं
कर्मफलं दातुं परस्परं कार्यानुमोदनेन कर्मविरोधात् सुखदुःखयोः प्राप्तिर्भवत्येव ॥ एकमत्ये त्वेकस्मादेव सिद्धे बहुकल्पना व्यर्था इति तात्पर्यम् ॥

मं तु बहवः को वा धक्ष्मनाङ्कः ॥ यदीति ॥ सुखदुःखं अज्ञातं सुखं ॥ तेषां विप्रतिपत्तौ तु लोकस्य स्यातां ॥ न कस्यापि परस्परविरोधेनोभयोरपि प्रतिबंधात् ॥
एकमत्ये तु कस्य वा न स्यातां ॥ किं सुखं कर्म भिन्नति दुःखं वा ॥ एकमत्येन तु तयोः परस्परं कार्यानुमोदनेनोभयोरपि प्राप्तिः कस्य वा तेन तेऽपि
न स्यातामित्यर्थः ॥ ॥ ननु बहूनां कर्म्मिणां च बहुत्वात् बहवः शास्तारो लवं तथा मतिनायं दोषः स्यात् तत्राह ॥ बहूनां कर्म्मिणां च बहुत्वे शास्त्र

यदि स्युर्बहवो लोके शास्तारो दंडधारिणः ॥ कस्य स्यातां न वैकस्य प्रशस्तश्रमायामेव वा ॥ १९ ॥ किं तु शास्तृबहुत्वे स्याद्बहूना
मिह कर्म्मिणां ॥ शास्तृत्वमुपचारो हि यथा मंडलवर्तिनां ॥ २ ॥ ईशत्वमेकोऽभूतानां सेश्वराणामधीश्वरः ॥ शास्ता दंडधरो नृ
णां शुभाशुभविवेचनं ॥ ३ ॥ तस्येते विहितो दंडो न लोके वर्त्तते धनां ॥ स्वर्गमिद्धं तु सिद्धे राज्ञा ते विप्रलंभिताः ॥ ४ ॥ नीयमाने
ते वादेशाद् धर्मानि यांतिना परहान्तां ॥ धर्मो वा यन्यां तेकिंनं छित्वा यो शास्त्रमस्यती ॥ ५ ॥ तां सेवे दिवि नुमिद्धा मायदि नोमन्यसे दां मं
नायया णोत्य मिहितो मा मे रिस्यांयद्युर्द्ध ॥ २० ॥

॥ किं त्विति ॥ बहूनां कर्म्मिणां कर्मफलप्रदानार्थं शास्तृबहुत्वे सति । बहूनां शास्तॄत्वं घटेत ॥ परं तु बहूनां शास्तॄणां विरोधे बोधिकोऽन्यनेने हेतुः
यन्नाम नेनो बहुत्वे शास्तृत्वं स्यान्न घटेत ॥ किं तु तदा यत्सर्वशास्तृ सिद्धं शास्तृत्वं तदेकदेशे उपचारमात्रमेव स्यात् यथा चक्रवर्तिन एव मुख्यं शास्तृत्वं मंडलवर्तिनां तु
उपचार मात्रं निरंकुशत्वाभावात् यस्मादेवं शास्तृबहुत्वं न घटते अतस्त्वमेक एव शास्ता ॥ शुभाशुभे विविनक्तीति तथा विप्रलंभिता वंचिता लंघि
तेत्यर्थः अतं देवाङ्क ॥ नीयमानमिति तित्वत्तां यदि नो स्माकं त्वमं हितं मन्यसे अन्यथा ज्ञानतस्त्वं देवज्ञानेन वा यन्नर्थः स्यात् अत एव हिते मे शुभा
... मोति केवलमंविहितेमान्नयं क्रविति वदेता शीघ्रमागता ॥ २० ॥
... माथि प नां शास्तृत्वं तु प्रमाणं ... तत्वान्ना वात् ॥ एवं बहूनां शास्तृत्वासंभवात् त्वमेक एव मुख्यः ॥ अन्य विचारः शास्ता

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धारं भ॰ मोगादिदैर्दुर्गमात्मेनागां ड्यर्थं तानिनितिद्यानां अमृतानः एतानेवाह स्वकंदपादारविंदयोर्योमकरंदस्तत्पोरमतः तस्माद्धि शुश्रवान् कथं श्रोतां
माहः कें वे वेदनं जेस्ते त्वाष्ट्रवर्तीनां ज्ञापकमाह निरयवर्मनि स्ववर्मेष्टे श्रेष्टे हे वद्यात रक्षा येष्वात्तैर्किंच जिह्वेत्यादि यद्येष्वं जिह्वेत्याद्यवयं नक्ष
विस्तृतात्य लावदूतो मेष्टां भगवंतं त्वमापयति तदिति अयं लावद्वं स्व पुत्रः धैर्यमदीयत्वेन स्थितः श्रीयैरे वपुत्रर्ते स्मान्न अमृतस्य

तानीन्न पृच्छामस्ततो विशुद्धात् स्वांतः कंदपादारविंदमकरंदरसादजस्रं ॥ निःकिंचनैः परमहंसकुलै रसज्ञैर्जुष्टात् तदेहे नि
रयवर्त्मनि वर्ततस्मान्न ॥ २८ ॥ डिंडिमान वक्ति लग्नवृद्ध्यानाम चेतः शुनस्मागतितच्चरणारविंदं क्रमाय नोनमति
यद्धिरण्यकदाचितानां नयच्छमसतो विशुद्धकीर्त्यान ॥ २९ ॥ तत् त्वम् तामल भगवान् अरुमः स्वपुराणो नारायणः स्वरूपु
रूपैर्यदमत्स्वतंनः ॥ ध्यानामहो न विदुषां गविंतांजलीनां त्वां तिर्यगीयसि न मत्युरुमाय ॥ ३० ॥ तं त्वां समस्तभूतनं
विश्लोर्जगन्मंगलमंहसां महतामपि कौरव्य विद्धो कांतिकनिःस्मृतिः ॥ ३१ ॥ शृणतां स्मृताम् वीर्याण्युद्दामानि हरेर्मुहुः
यथा सुजातया न स्याः श्रद्धो नामा भीत्वादिति ॥ ३२ ॥ ॥ विपतन्नायश्चिते

स्मृतांतं तस्मात्स्वयमेव त्वमतां महतां ध्यानानां न विदुषां अज्ञानां अहो गरीयसितास्मिन्न त्वांतिर्यक्कैवं महस्रतिपामेघ्नीयानां माहात्म्यमविदुः
न च त्वमां करोति विद्यर्थं शांत स्मादित्यादि स्तुको क्लिश्यजातो पिमंगलेत्वपं ऐकांतिकत्वमेवाह श्टण्वतामिति त्वादि लिस्वथानश्रुद्धोवा ॥ ३२

नाम्नामासेन पापस्य श्रेर

नाममाहात्म्यं सर्वतीर्थकं ज्ञात्वा ६

यत्तु कंचिदर्थं तेषु हि द्वादशाद्यादि स्मरणमिति तत्राह प्रायेणेति । महाजनो मन्वादिः श्रयं तावत् यथा श्रुतजीवनो ऽयमजानंतो वेद्या योग्य निर्हरणाय
त्रिकटुकनिंबादीनि स्मरंतीति तथा स्वयंभूः शंभुप्रभृतयो द्वादश ज्ञातारः केऽन्ये महाजना इति यद्यपि दमं ज्ञात्वा द्वादशाद्यादिकं स्मरंतीति किं च माया दे
देव्या अलं मोहितमतिरयं जनो मधुमधुरैर्यथा स्वर्गादिवचनैः पुष्पितायां पुष्पस्थानीयैरर्थवादैर्मनोहरायां त्रय्यां जडीकृता अभिनिविष्टा मतिर्यस्य
अतो महत्येव कर्मणि श्रद्धया युज्यमानो नाल्पे प्रवर्तते इति दृश्यते हि शक्रादिस्य लोकस्य महति मणिमंत्रादौ श्रद्धा अल्पे च अश्रद्धा इति स्मार्तसंग्राहकं

प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं देव्या विमोहितमतिर्बत माययालं त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां वैतानिके म-
हति कर्मणि युज्यमानः ॥२६॥ एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनंते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगं ॥ ते मे न दंडमर्हंत्य-
थ यद्यमीषां स्यात्पातकं तदपि हंत्युरुगायवादः ॥२६॥ ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः ।
तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दंडे ॥२७॥ ॥

नाम्नीति तीर्थेर्न तथैवं यद्वाप्याधीनः । स्मिं होप्सीत्येतावता अस्य गाजादि निवारणायतं यथा न प्रयुंजतीति तथापि । नृकृत्वात्माय स्वनर्तनिरसनाय परमं मंगल
हरेर्नाम स्मरंतीति यद्वा नाममाहात्म्यं ज्ञाने सर्वशक्तिः प्रसंगादिति प्रादिकं यं श्रविस्तरलयात् नुनाति प्रपंच्यते ॥२५॥ भावयोगं भक्तियोगं अमीषा
पातकं न स्यात् दैवयुद्धिस्पा उस्मायस्य वादः कीर्तनं ॥२६॥ तदेवं धर्मतत्त्वं निर्णीय स्वभृत्यान् अनुशास्तीति ते इति ये भगवंतं प्रपन्नास्ते देवैः सिद्धैश्च परिगी-
तत्य यशःपवित्रगाथा अभिगुप्ता नोपसीदत तत्समीपं न गच्छत नैषां दण्डने वयं कालोऽपि न प्रभवतीति ॥२७॥

...यागोति केवलमन्निहितेष

सर्वेर्भवती १

यायं मविस्सोमे तेन वननगणं गणोशान्तो यथा मम सर्ज्ञा। तां श्रुत्निं तेन च प्रकारं ज्ञातुमिच्छामि। श्रुतुमर्गमिमत्त्वं तं मांगं॥ शब्दादिष्वेषाममसज्ञैति वक्तुं दक्षजन्म
माहात्म्यं दैता। प्राचीनवर्हिषः पुत्रा यदा मस्त डमथ्याडुन्ममग्नाः। निर्गतास्तदा गां स्पृष्टी द्रुमैर्वृतां दहशुः। नारदोपदेशतः प्राचीनवर्हिषो निष्टन्याञ्चराज
तेस्यैव गाममिच्छामि ज्ञागं तेन भगवद्यथा श्रुतुमर्ग यथाशक्त्या मम सर्ज्ञ भगवानीरः॥२॥ ॥सूत उवाच॥ ॥इति संप्रश्नमाकर्ण्य
राजर्षेर्वादरायणिः प्रतिनंद्य महायोगी जगाद मुनिसत्तमाः॥३॥ ॥शुक उवाच॥ ॥यदा प्रचेतसः पुत्राः दश प्राचीनवर्हिषः
अंतः समुद्रादुन्ममग्नाः दहशुर्गां द्रुमैर्वृतां॥ द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपोदीपितमन्यवः। मुखतो वायुमग्निं च ससृजुस्तद्दिधक्षया
ताभ्यां निर्दह्यमानांस्तानुपलभ्य कुरूद्वह॥ ॥राजोवाच महात्मा सोमः प्रशमयन्निवाह्य। मा द्रुमेभ्यो महाभागा दीनेभ्यो
द्रोग्धुमर्हथ। विवर्द्धयिषवो यूयं प्रजानां पतयः स्मृताः॥७॥ अहो प्रजापतिपतिर्भगवान्हरिरव्ययः। वनस्पतीनोषधीश्च ससर्जो
मिषं विभुः॥८॥ अन्नं चराणामचरा ह्यपदः पादचारिणां। अहस्ता हस्तयुक्तानां द्विपदां च चतुष्पदः॥९॥ यूयं च पित्रान्वादिष्टा देवदे
वेन चानघाः। प्रजासर्गाय हि कथं वृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ॥१०॥ आतिष्ठत सतां मार्गं कोपं यच्छत दीपितं। पित्रा पितामहेना पि जुष्टं वः
प्रपितामहैः॥११॥ ॥
तिरुष्याद्यल्नावातीं यसादीपितो मन्युर्येषां तेषां द्रुमाणां दमक्रमिच्छया॥ तास्यां वाद्यमिस्त्यां दह्यमानांस्तान्द्रुमान्वनस्पतीनां राजा सोम उवाच
मेस्य प्रतिनवर्ति हे महाभागाः विशेषेण वर्द्धयितुमिच्छवः। प्रजापतीनां तद्रुक्ष्य तोन्यदाहो भविते इत्याहा। अहो इति त्रिभिः। कर्जनि द्वांडममंडो। अ
ष्ठत आश्रयत। सतां मार्गमुपशमं पित्रादिभिर्जुष्टं॥११॥ ॥

वाकानासेन पापस्यक्षेत्र

ऽतस्तु पंपादयति कृष्णांघ्रिपद्मयोर्मधुफलेढि आस्वादयतीति तथा मधुलिहा तु भावेन विसृष्टा ये मायागुणा विषयास्तेषु पुनर्न रमते अन्यस्तु पापा १
रहिता अत एव कामाभिहताः स आत्मनो रजः पापं प्रमार्ष्टुं प्रतिकर्मैव प्रायश्चित्तरूपमीहेत यतः कर्मणः पुनरपि रजः पापं स्यादेव कुंजरशौचवद्रागाय
घकवाभावात्॥ ॥ नैव विस्मितधियो वस्तुतः किंतु सत्यमुक्तं इत्येवमेनिरे ॥ ॥ ततः प्रभृति प्रतिशंकमानाः अस्मानेवैष हन्यादिति शंक
वहंतं सेद्रष्टुमपि बिभ्यति स्म यावत्तांतरे नु विस्मितधियो जातास्ते ततः प्रभृति बिभ्यति स्मेत्यर्थः श्लोकं तस्य वो राज्ञो मलयपर्वते आसीनो ध्यायन् हरिमर्चयन्

कृष्णांघ्रिपद्ममधुलिड्न पुनर्विसृष्टमायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु अन्यस्तु कामहत आत्मरजः प्रमार्ष्टुमीहेत कर्म यत
एव रजः पुनः स्यात्॥३३॥ इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्महित्वं संस्मृत्य विस्मितधियो यमकिंकरास्ते नैवाच्युताश्रयजनं प्र
तिशंकमाना द्रष्टुं च बिभ्यति ततः प्रभृति स्म राजन्॥३४॥ इतिहासमिमं गुह्यं भगवान्कुंभसंभवः कथयामास मलय आ
सीनो हरिमर्चयन्॥३५॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे तृतीयोऽध्यायः॥ ॥राजोवाच॥ ॥देवासुरनृणां सर्गो
नागानां मृगपक्षिणां सामासिकस्त्वया प्रोक्तो यस्तु स्वायंभुवेंतरे॥१॥ ॥

नः पुनः विद्या मा भूदिति हरेरेव पादौ स्पृशन्नित्यर्थः॥३५॥ ॥षष्ठे तृतीयः॥ ॥चतुर्थे दितिनिर्विसृष्टिरूपजन्मविवक्षया। प्रचेतःसुतदक्षस्य वंशस्यावतारी का
रुचिर्येव प्रजातस्तद्दक्षेणाराधनं हरेः। तपसा हंसगुह्याख्यस्तोत्रेण च निरूप्यते॥१॥ प्रसक्तानुप्रसक्तेन स्वायंभुवसुतान्वये। नाम प्रस्तावमाकार्य मि
स्वा संक्षेपतः तमेतौ अदेवासुरेति द्वाभ्यां सामासिकः संक्षिप्तो यः प्रोक्तस्तृतीयस्कंधे॥१॥ ॥श्री॥ ॥राम॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

...यतो भगवतो देवैर्नमनसा गोचरीभूतो विदेहत्वे अर्थावाप्त्यनुदृष्टिः चित्तक्लिष्ट्यसंभवतो ज्ञानात्माना भोजीवा ॥ नामसत्तमाया-

...निरंतरेण वर्णयितुं गोचरत्वबुद्धिर्यथा तेजीवेन दृष्टत्वात् नमस्ते स्थितो हेतुः निर्दिष्टं मानं यस्मात् प्रागंतरेण निर्दिष्टं मानं न सर्वविधिस्वरूपं ...

...मा सर्वैर्दृष्टं सहात्मस्वरूपं देवस्य प्रकाशार्थं दृष्टवान् मनं दर्शयन्नात्मा ... एव जीवस्यास्मिन् देहे एव मन्नपि अवेवसंवस्तात् सम्भुयस्य ...

...प्रवर्तकात्वादिकं नावेति न जानाति तस्मै ज्ञाता दृष्टृकोदृष्टुं पवडस्तु शोनहिड्डा द्रष्टा दृश्यानवतीति ज्ञमाँतपापेच्छनो पंचणवदेहिष्ट्य ...

प्रजापतिरुवाच ॥ नमः परमार्थं प्रवितथात्मनुभूत योगात्मनामनिमित्तवपुष्यवो अदृष्टधाम्ने गुणात्मबुद्धिर्निर्दिष्टत्व-

नावधायेद्वयं तदेवौ ॥२३॥ नं यस्य सर्वं उत्ते सौवैतिसर्वभूतासुखावस्थं सुमतः उरस्मिन् गुणो यथा गुणो नोद्यक्तदृष्टेः

महेशाय नमस्करोमि ॥२४॥ देहो सवो ... भूतमात्रो नात्मानं न सर्वं च विदुः परं यत् । सर्वं पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो

वेद सर्वज्ञमनंतमीडे ॥२५॥ ॥

...गुणिनोविषयिणः इंद्रियादेः सर्वस्य प्रकाशकत्वं यथा नवेनि तद्वत्सर्वान् गुणोजडत्वात्त्र जानाति जीवस्तु चेतनः किमिति न जानाति ...

देहश्च असवश्च प्राणाः अत्ताः इंद्रियाणि मनश्च अंतःकरणानि भूतानि आत्मा च भूतमात्राणि आत्मानं स्वस्वरूपं दृशादीन् इंद्रियाणि ...

...वर्गा न विदुः अस्मात् जीवस्तु सर्वमेतत् त्रयं वेद गुणांश्च तत् मूलभूतान् वेदेत स्वोपि सर्वज्ञं न वेद तमनंतमीडे ...

घतदुग्धपादयणि तेरेवं वंचकारतस्मै ज्ञीविकोनाशोन कर्तृ यशतिदृष्टांतपं व केनाहीतोकानांवालानांमातापितरौ अज्ञानां ज्ञानदीतु यएव तुमस्तु ॥ पाया१
रहिता अतएव तेरेवं वं कारतस्मै ... आकाशादेहेमसृत्य तितं आकस्मिकमित्यर्थः ॥ आत्मविद्य रोवं वराय
घृतकवानार द्विघ्नतङोहोनभुक्त शय्याहा अतं ते इहिभूतिं वायुभासितेः ... स्मादितिशदेह
वहंतसेड्रतांपितरौवंकर्त्रईशाः पद्मभिक्रियाः पतिः पतिः प्रजानां सिन्धूणां ॥ इहज्ञानां तु यस्तु द्वृ ॥ २२ ॥ अतं ते इहिभूतानामाशिषो हरिमर्वयत
कृरिरिश्वरः ॥ सर्वतः शिवमसीत्याघ्नमेवं वं सो पितोद्दश्य ॥ २३ ॥ यः समुत्पतितं देह आकाशान्मनुष्यद्वृ ॥ आत्मजिज्ञासः भूमयिंत
स्वेतगुणानतिवर्तती ॥ २४ ॥ अलं दृष्टेऽद्य मैद्यीनेः खिलानां शिवमस्तुवः ॥ यो ह्यीद्ये सावग कथापनीतं प्रतिश्रुत्यतां ॥ भूयमियंत
स्तयामयवरमेहांकथामास्मरमीरूपामोमोराजायषीदत्वा तेधर्मेणोपयेमिरे ॥ २६ ॥ तेभ्यः ससांसम्मुलवद्दहृत्वा प्रजेनतंप्र
सः किलायस्यप्रजाविसर्गेण लोका आशृरिताद्रयः ॥ २७ ॥ यथा मम सर्जन्नुष्टतानिदद्वो दुहितृवत्सलाः ॥ रेतःसीमनमास्मेम ल तंप्यु
नमं मा वहिनिःश्व ष्टाः ॥ २८ ॥ मन नमेवासजत्सर्वं प्रजापतिरिमाः प्रजाः ॥ देवासुरमनुष्यादीन्नलमूलजलौकसः ॥ २९ ॥ तमेतं त्वागासमा
तमालोकपरजासर्गं प्रजापतिः ॥ विंध्यपादानुपव्रज्य सोऽचरहुष्करं तपः ॥ ३० ॥ तत्राघमर्षणं नाम तीर्थं पापहरं परं
शयानुसवनं तपसा तोषयद्धरिं ॥ ३१ ॥ अस्तोषीत्हंसगुह्येन भगवंतमधोक्षजं ॥ तुभ्यं तदभिधास्यामि कस्यातुष्यद्यतो
यदेतस्त्रिलानामिशेषाणां वस्तुभाकं च शिवमस्तुरीहरत्नणार्थितदीप्यांकाष्टांददातिवाद्दीह दैः पालिताआमंत्र्यसीत्वयिवाआ भावमाकार्ये
लसवीत्या अतां दुहितृवत्सलप्रतितस्मैकथां वंशाणवेतस्को ममसनताः प्रजापतिर्दक्ष अट्टेहितं अतं सहहदं विंध्यपादासंनिहितं ॥
सनुष्यायतस्मै देवांकाष्ठदर्वदयं ॥ ३२ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व्या २

अनुवर्णिताः ४ निरंतरा श्चायो याख्यातं श्चतुर्थश्चादौ । यतः यस्मिन् द्वीपादीन् लोकान् तोलक्षणतो मानतश्च ग्रहमंडलश्च संस्थानं ज्योतिषां विव
राणां च इदं श्रानं विश्वर्यथा । स्रजनश्चार्थौ तस्मिन् अर्थे ६ नानाउपयातनाये ष्वनारकारयथा येनोपायेन न न्याः ॥ ६ ॥ अतन्मे अकृतं नात्रास्य
उर्मुहिर्सौ तत्रता वन्मद्वा घ्नकं प्रायश्चित्तं विना नरकाद् निर्वाराश्च्याहा न वेदितिह्वात्मा मननभक्त्या क्रियाणि निर्मनो वाक्कायैः कृतः स्याहं मैरेवकर
है वा पावितिं प्रायश्चित्तं न कुर्याद् वेन्नहि उत्तमः प्रेत्य प्राप्तवान् नरकान् कवस्तुपतिमेमयायेलवतः की र्तिता ४ तिमादा नाणायातनायेउना ॥ गायन्त्या

अथ सम्मेलनाना नानानरका श्चानुवर्णिताः । समस्तं तरस्वत्याख्यातमाद्यः स्वायंभुवो यतः ॥ ३ ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ वंशसं
श्रितानि च द्वीपवर्षसमुद्राद्रि नद्युद्यानवनस्पतीन् ॥ ४ ॥ ग्रहमंडलसंस्थानं लोकालोकलक्षणमानतः । ज्योतिषां विवराणां च य
शेषं संरुद्धि भूः ॥ ५ ॥ अकृते नेह महात्मानो यथेष्टं नरकान्नराः । नानोग्रयातनो नैयात्सन्मे श्याख्यात महर्षिसौ ॥ ६ ॥ ॥ श्रीशुकदेव उवाच ॥
न वै दिहैवा पापचितिं यथोः हसः कृतस्य कुर्यान्मनउक्तपाणिभिः । कुर्वं समवश्यं नरकान् उपैति ये कीर्तिता मे भवतास्तिग्मयातनाः ॥ ७ ॥
तस्मात्पुरैवात्विलपापनिष्कृतौ यतेत मृत्योरविपद्यतात्मना । दोषस्य दृष्ट्वा गुरुलाघवं यथा भिषक्चिकित्सेत रुजां निदानवित् ॥ ८ ॥

क्राय श्चि त्ते १ प्रियमाणेन १ देहेन

देवं तस्मात्पापस्य प्रायश्चित्ते यतेत कदा स्ततोः पुरैव तत्रापि अविपद्यता अस्त्रियमाणेनात्मना देहेन यद्वा अविपन्नविपत्तिरहितो यावत्समर्थताम
नासंप्रतेन मनसा तत्रापि आसुरश्च यथा अतीव चिरकाले उद्दिग्रणां उत्तमर्हतीति दोषस्य पापस्य गुरुलाघवं महत्त्वमल्पत्वं वीक्ष्य तदनुरूपे
प्रायश्चित्ते यतेत रुजां रोगाणां निदानविद्यथा वैद्यस्तदनुरूपं चिकित्सेत तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ८ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०

अथवा वादयति द्वौ त्वयौं दृष्टं राजदंडादि श्रुतं नरकपातादि तादृश्या मात्मनः पापमहितं जानन्नपि स्वयं प्रायश्चित्तानंतरं करोति अथो अनंतः

२ रणानरकाद्दशाद्यादिकष्टं प्रायश्चित्तं तेनैव मूलदोषस्यानिवृत्तेः निवृत्तो वा पुनस्तस्य पापप्ररोहा योगादिति भावः ॥ ९ ॥ किंच क्वचित्कदाचिद

लज्ञात्पापान्निवर्तते क्वचित्तदेव पुनराचरति यथा कुंजरः स्नातोपि रजोलिरात्मानं मलिनीकरोति तथा पापस्य दुर्निवारत्वेन नरकपातश्चा

वश्यं संभावितः प्रायश्चित्तं व्यर्थमिति ॥ ॥ परिहरति कर्मणा कृच्छ्रादि प्रायश्चित्तेन कर्मणः पापस्य निर्हारो नाशः आत्यंतिकः समूलो नहि

राजोवाच ॥ ॥ दृष्टश्रुताभ्यां यत्पापं जानन्नप्यात्मनोऽहितं करोति भूयो विवशः प्रायश्चित्तमथो कथं ॥ ९ ॥ क्वचिन्नि

वर्तते भद्रात्क्वचिच्चरति तत्पुनः प्रायश्चित्तमथोऽपार्थं मन्ये कुंजरशौचवत् ॥ १० ॥ ॥ बादरायणिरुवाच ॥ ॥ कर्म

णा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यंतिक इष्यते अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चित्तं विमर्शनं ॥ ११ ॥ नाश्नतः पथ्यमेवान्नं व्याधयो

भिभवंति हि एवं नियमकृद्राजन्शनैः क्षेमाय कल्पते ॥ १२ ॥ ॥ — तदेव प्रायश्चित्तं येन ज्ञानं वेत्ता प्राप्ते ज्ञाने पुनः पापासंभव एव २

ष्यते अविद्वानधिकारी यस्मिन् तत् तथा लाक्षणत्वं तस्मात् अतो विद्याया नाशात् तावान्न्नष्टे पि तस्मिन् पापे तत्संस्कारेण पापांतरस्य पुनः पुनः प्ररो

होत्पत्तेरेवं किं तर्हि मुख्यं प्रायश्चित्तं तदाह प्रायश्चित्तं तु विमर्शनं ज्ञानं ॥ तेन तु नित्यमप्रमत्तः शनैः स्वेनैव नाशं करोति सदृष्टांतमाह नेति पथ्य

थ्यमेवान्नमश्नतः तथा पथ्यानुवर्तनया व्याधयो नवा भवंति तथा नियमादिकर्ता क्षेमाय तत्संज्ञानाय समर्थो भवति ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥

१० कथंस्विदिति केन प्रकारेण स्थानं विषयः कारिणः कर्म्मिणः दंड्या इति। न सर्व एव न पश्चादयं ते अपि कतिचिदेवेत्यर्थः॥३९॥ वेदेन प्रणिहितो विहितो ध
र्म्मः वेदप्रमाणक इत्यर्थः। अनेन यो वेदप्रमाणकः स धर्म्मः यो धर्म्मः स वेदप्रमाणक इति स्वरूपं प्रमाणं चोक्तं। यथाह जैमिनिः चोदनालक्षणोऽर्थो ध
र्म्म इति। व्याख्यातं च तद्वैः। इदमेकेन सूत्रेणाचार्य्यो व्याख्यं निरूपयत इति। अपरथा धर्म्मश्च स्वरूपं लक्षणं च दंडश्चानेन कथनायाउक्ता। तद्विपर्य
यः यो वेदनिषिद्धः सोऽधर्म्मो निमेषस्तु तस्मिन्प्रमाणमित्यर्थः। वेदस्य प्रमाण्ये हेतुः। वेदो नारायण एव साक्षात्स्वादित्युपचारवंशगे अपि

कथंस्विद्ध्रियते दंडः किंवास्य स्थानमीप्सितं दंड्याः किं कारिणः सर्वे आहोस्वित्कतिचिन्नृणां॥३९॥ ॥यमदूता ऊचुः॥
वेदप्रणिहितो धर्म्मो ह्यधर्म्मस्तद्विपर्य्ययः। वेदो नारायणः साक्षात्स्वयंभूरिति शुश्रुम॥४०॥ येन स्वधाम्न्यमी भावा र
जःसत्त्वतमोमयाः। गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यंते यथातथं॥४१॥ सूर्य्योऽग्निः खं मरुद्देवः सोमः संध्याहनी दिशः। कंकुः
कालो धर्म्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः॥४२॥ ॥

ति च निश्वासमात्रेणास्य मेव लब्धतीतिं तथा च श्रुतिः। अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इति। कोसौ नारायण इत्यत्राहुः। येन स्वधाम्नि स्वरू
पे अमी भावाः प्राणिनः गुणाः शांतत्वादयः नामानि ब्राह्मण इत्यादीनि क्रिया अध्ययनाद्याः रूपाणि वर्णाश्रमादयः तैर्विभाव्यंते विभज्यंते यथा
तथं यथावत् स नारायणः॥४१॥ ॥तथापि धर्म्मा॥ नेन कृत इति कुतो ज्ञायते तत्राहुः। सूर्य इति अहनी अहश्च रात्रिश्च कं उदकं कुः पृथ्वी दैह्यस्य
जीवस्य यथाहुः। आदित्यचंद्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्म्मश्च जानाति नरस्य वृत्तं॥४२॥

॥ सत्योदयः ॥ ३

वक्राणि तुंडानि येषां ऊर्ध्वानि रोमाणि येषां तान् ॥ प्लावितेन प्लुतेन दीर्घेण ॥२९॥ हरिकीर्तनं निशम्य आपतन् ॥ यतो भर्तुर्नाम ॥ ॥३१॥ ऊचुः सगर्वाः ॥
अस्य नयनं निषेधथ ॥ वयं तु भवतो न जानीम इति न कोपः कार्यः यतो लोकि कि कोट्टतरवाद्यमित्याह सर्वे इति सार्द्धद्वाभ्यां ॥ लसंत्यः पुष्करस्य
मालाः संति येषां ॥ नूतनं नवं वयो येषां ॥ निषंगः खड्गः धनुर्निषंगमादिभिः श्रीः शोभा येषां ते ॥ विगतं तिमिरं आलोके प्रकाशो यथा विद

स पाशहस्तांस्त्रीन्दृष्ट्वा पुरुषान्भृशदारुणान् ॥ वक्रतुंडानूर्ध्वरोम्ण आत्मानं नेतुमागतान् ॥२८॥ दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्रं नारायणाह्वयं ॥ प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेंद्रियः ॥२९॥ निशम्य म्रियमाणस्य मुखतो हरिकीर्तनं ॥ भर्तुर्नाम महाराज पार्षदाः सहसापतन् ॥३०॥ विकर्षतोंतर्हृदयाद्दासीपतिमजामिलं ॥ यमप्रेष्यान्विष्णुदूता वारयामासुरोजसा ॥३१॥ ऊचुर्निषेधितांस्तांस्ते वैवस्वतपुरःसराः ॥ के यूयं प्रतिषेद्धारो धर्मराजस्य शासनं ॥३२॥ कस्य वा कुत आयाताः कस्मादस्य निषेधथ ॥ किं देवा उपदेवा वा यूयं किं सिद्धसत्तमाः ॥३३॥ सर्वे पद्मपलाशाक्षाः पीतकौशेयवाससः ॥ किरीटिनः कुंडलिनो लसत्पुष्करमालिनः ॥३४॥ सर्वे च नूतनवयसः सर्वे चारुचतुर्भुजाः ॥ धनुर्निषंगासिगदाशंखचक्रांबुजश्रियः ॥३५॥ दिशो वितिमिरालोकाः कुर्वंतः स्वेन तेजसा ॥ किमर्थं धर्मपालस्य किंकरान्नो निषेधथ ॥३६॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्युक्ते यमदूतैस्ते वासुदेवोक्तकारिणः ॥ तान्प्रत्यूचुः प्रहस्येदं मेघनिर्ह्रादया गिरा ॥३७॥ ॥ विष्णुदूता ऊचुः ॥ ॥ यूयं वै धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः ॥ ब्रूत धर्मस्य नस्तत्त्वं यच्चाधर्मस्य लक्षणं ॥३८॥

स्वतथा स्वता दिशः कुर्वंतः स्वतामेतदनुचितमित्याह किमर्थमिति ॥ ॥ अहो दंड्यादंड्यादिज्ञानस्य श्रद्धा ॥ ॥ तत्स्वेव पतेवैराण्यवाप्लिया धर्मराजस्य किंकरा इत्यभूतां वदंतीति विस्मयेन प्रहस्य ॥ मेघस्येव निर्ह्रादो ध्वनिर्यस्यास्तया ॥ ॥
पंतलक्षणं प्रमाणं ॥

तदानीं कथं अस्य दिविविवशनाम्नोच्चारणविशेषं पौर्वं तवान् तेन च विधिं विना काकतालीयवत् नामोच्चारणं पापहरमिति प्रमाणमस्तीत्यत आह सांकेत्यमिति
त्र नाम गृहीतानन्तु भगवन्नाम संकेतितं च इदं सांकेत्यं पुत्रादौ संकेतितं परिहास्यं परिहासेन कृतं स्तोभं गीतालापपूरणार्थं हेलनं किंचिद् गुणेनेति
वज्ञ मयि वा वैकुंठनामोच्चारणं ॥२४॥ ननु नायं संकल्पपूर्वकं वैकुंठनाम गृहीतं किंतु पुत्रस्नेहपरवशमनेन तत्राह पतित इति अवशेन ना
योहरिरित्याह स्मयात नानार्हति इमा नित्यनेन नात्र वर्णाश्रमादिनियम इत्युक्तं अवशत्वमेवाह पतितः प्रासादादिभ्यः स्खलितो मार्गे

सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा। वैकुंठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः॥१४॥ पतितः स्खलितो भग्नः संदष्ट
स्तप्त आहतः। हरिरित्यवशेनाह पुमान्नार्हति यातनां॥१५॥ गुरूणां च लघूनां च गुरूणि च लघूनि च। प्रायश्चित्तानि
पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः॥१६॥ ॥

ग्नः गात्रः संदष्टः सर्पादिभिः तप्तो ज्वरादिना आहतो दंडादिना ननु महतः पापस्य महदेव प्रायश्चित्तं युक्तं। न तु स्वल्पं नामग्रहणमात्रं पायना
च्छ्रादि तावत्तस्य वत्सान चांद्रायणादि गुरूणां पापानां प्रायश्चित्तानि लघूनां च लघूनि तारतम्यं ज्ञात्वा मन्वादिभिरुक्तानि अतस्तन्नाशेऽवश्य
वश्यं हरिनामस्मरणेनेत्यत आह तैरुक्तावुच्यते सर्वपातकीति वचनात् तानवधेर्विदुषा नैमग्नपातकित्वं स्मरणस्य नाम प्रायश्चित्तत्वं स्मरणात्सार्थं
तिभाद ॥१६॥ ॥

॥ॐ॥ तैस्तैः सुप्रणोदानादिभिस्तान्यघान्येव प्रयत्नेन शंसंति। अधर्माज्जातं मलिनं तत्तत्पापाय कर्तुर्हृदयं। यद्धातोः भ्रम्यमाणो हृदयं सूक्ष्मतया संस्कारात्मकं न शु
ध्यतीति। तदपीशांघ्रिसेवया कीर्तनादिना शुध्यतीत्यर्थः। अयं भावः। महांत्यपि पापानि समस्तान्युच्चरिते नैव नाशं नश्यंति। सकृदुच्चरितेन दीर्घेनैव गाढ
न्यपि तानि तदा [illegible] पापांतरसंस्कारात्मकत्रिंशद्दीपवारणं [illegible] ततस्तद्वासनानाशयात् हृदयशुद्धिरेव। तदर्थमेव तत्र तत्र शास्त्रविशेषाः पापक्षयसू
चयंतीति स्मर्तव्यं महर्षिशमितया दिग्भुक्तदेवात्ताप [illegible] तद्धृत्वा तदपीशांघ्रिसेवयेति। अतो हरिनामैव सर्वपापक्षयः वासना

तैस्तान्यघानि पूयंते तपोदानजपादिभिः। नाधर्मजं तद्धृदयं तदपीशांघ्रिसेवया॥१७॥ अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तम
श्लोकनाम यत्। संकीर्तितमघं पुंसो दहेदेधो यथानलः॥१८॥ यथागदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छया। अजानतोऽप्या
त्मगुणं कुर्यान्मंत्रोऽप्युदाहृतः॥१९॥ ॥

क्षयस्य महापातकस्य दर्शनादिभिरिति तथापि पापप्रायश्चित्तमिदमिति ज्ञात्वा नोच्चारितमिति चेत्तत्राह। अज्ञानादिति बालकेनाज्ञानादपि प्रदि
प्तोऽग्निर्यथा काष्ठराशिं दहति तद्वत्॥१८॥ ननु देवमपि पर्षदादिभिरुपदिष्टं श्रद्धाहीनं च कथं प्रायश्चित्तं स्यात् तत्राह। यथेति। अगदमौषधं वीर्य
वत्तममिति वक्तव्ये वीर्यतममित्युक्तं यदृच्छया श्रद्धादिहीनं उपयुक्तं भक्षितं यथा स्वादज्ञानतोऽपि स्वगुणमारोग्यं कुर्यात् एवं मंत्रोऽपि नामात्मकः
श्रद्धयाऽकृत्रिमया दिवेन हि वस्तुशक्तिः श्रद्धादिकमपेक्षते इत्यर्थः। तदुक्तं विष्णुधर्मेषु। हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः। अनिच्छयापि
संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः॥१९॥ ॥

प्रायश्चित्तं तत्स्य व्रतं सर्वप्रायश्चित्तं ॥ ॥३॥ हरिनामैव र हरिं ॥ प्रायश्चित्तैर २

म १०४० नन्वकामकृतानां बहूनां महापातकानां सहस्रश आवर्त्तितानां द्वादशाब्दादिकोटिभिरप्यनिवर्त्यानां कथमिदमेकं प्रायश्चि-

त्ताङ्गः । स्तेन इति द्वाभ्यां श्रुतिः कृतं श्रेष्ठं प्रायश्चित्तं इदमेवेति तत्र हेतुः यतो नामव्याहरणात्तद्विषया नामोद्धारकस्य विषये मदीयोऽयं मया स-

र्वतो रक्षणीय इति विष्णोर्मतिर्भवति ॥ श्रेष्ठत्वमेवोपपादयति नेति द्वाभ्यां ब्रह्मवादिभिर्मन्वादिभिरुक्तैर्व्रतादिभिर्निष्कृतैस्तथा न शुद्ध्यति

उदाहृतैः उच्चारितैर्यथा नामपदैरित्यनेन नमामीत्यादि सत्क्रियायोगोऽपि नापेक्षित इति दर्शितं किं च तन्नामपदोच्चारणं उत्तमश्लोकस्य गु-

हरिनामैव १ सुप्रायश्चि

॥ १ कं कर्मेति ३ ॥ प्रायश्चित्तैः २ सर्वैरिति २

सर्वेषां रः १ स्तेनः सुरापो मित्रध्रुग्ब्रह्महा गुरुतल्पगः । स्त्रीराजपितृगोहन्ता ये च पातकिनोऽपरे ॥९॥ सर्वेषामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृ-

सुनाम कथनैर तं नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः ॥१०॥ न निष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुद्ध्यत्यघवान् व्रतादिभिः । यथा हरेर्ना-

उच्चारितैः ३ मपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलम्भकम् ॥११॥ नैकान्तिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृते मनः पुनर्धावति चेदसत्पथे । तत्कर्मनि-

हरिनामोच्चार र्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः ॥१२॥ अथैनं मापनयत कृताशेषाघनिष्कृतम् । यदसौ भगवन्नाम म्रिय-

॥ नैकान्तिकमिति ॥ निष्कृते येन तत्प्रायश्चित्ते नैकान्तिकं नात्यन्तशोधकं भवति ॥ तत्किम् ॥ यस्मिन्प्रायश्चित्ते कृतेऽपि पुनः श्रेनम

माणः समग्रहीत् ॥१३॥

नः पापमार्गे ॥ सत्पथे ॥२॥ ॥ नमस्येति १ प्रायश्चित्ते

णानां चोपलम्भकं ज्ञापकं भवति न तु कृच्छ्रचान्द्रायणादिवत्पापनिवृत्तिमात्रोपक्षीणमित्यर्थः ॥११॥ नैकान्तिकं नात्यन्तशोधकं तद्धि निष्कृतं यस्मि-

न् कृतेऽपि असत्पथे पापमार्गे मनो धावति चेत् तत्कर्मणां पापानां निर्हारं नाशमिच्छतां हरेर्गुणानुवाद एव शोधकः यतो ... सत्त्वशु-

द्धिभावनः चित्तशोधकः ॥१२॥ अथ तस्मादेनं मा अपनयत मार्गेण न यत कृताशेषाघनिष्कृतं यदसौ भगवन्नाम समग्रहीत् ... ॥ मर्वैति २ ॥

वान् नाम्नः एकदेशेनाप्युच्चारितमिति ... म्रियमाण इत्यनेन न पुनः पापान्तरसंभवः नन्वन्तकालत्वमेव विवक्षितं ॥१३॥ हरेर्गुणानुवादः

प्रायश्चित्तैः २

॥ ननु मरणकालेऽपि प्रायश्चित्तं ... मरणेऽन्तरे पुनः पापे ...

मरणकालीनत्वमेव पापनाशकत्वं ...

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उच्चरितं नामापि ... तेन स्मृत ... नामोच्चारणाय ... मोक्षाय ... श्रीनारायणे ... पापप्रवृत्तेः ... हरेः दण्डे

मनुष्यप्राप्तिरूपफलमप्यधिकं प्रदर्शितमित्यर्थः ॥५॥ ॥

अजामिलस्य समाप्तम् ॥ ईक्षदिति ॥ यद्दीक्षितं नपैकदेशं मृत्यास्तोपि विवशस्य हरेर्नाम वदतः अजामिलस्य कथं पापं ॥

नन्वस्य पापिनो दण्डे किमर्थमाक्रोशः क्रियते तत्राह अयं हीति । यस्मात् विवशोऽपि हरेर्नाम व्याजहार स्वस्त्यागितवान्न केवलं शयच्छिन्नमाः
र्नामोच्चपितृघ्नस्यास्य नमो ब्रह्मसाधनमसिं सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयं बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रतीति स्मृतेः ॥७॥ ननु कामं सा द्यु
कारहरेर्नामिति युक्तं । यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतमिति वचनात्तद्वाक्यं तत्त्वेण त्वघनिव
र्तकं हरेर्नाम कथं स्यात्तत्राह एतेनैवेति अघोनः अघवतः अघवतः शतैस्त्र पैयत्नाशतिच्छेदः आर्द्रमितं अ सौ समस्तं चतुरक्षरं यन्नाम जुगाद ए
तेनैव केवलेनैव चतुरक्षरमित्यनेनोच्चिकं स्वरदर्शितो कथं जगादेति नारायण आयत्र आगच्छ इत्येवं विक्रोशरूपेण पुत्राह्वानेनायं भावः । केवलं

अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि । यद्व्याजहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः ॥७॥ एतेनैव ह्यघोनोऽस्य
कृतं स्यादघनिष्कृतम् । यदा नारायणायेति जगाद चतुरक्षरम् ॥८॥ ॥

हरादीति ॥ यथा ... तेन ... एवं हरिनामं प्रायश्चित्तत्वात् पापनाशकं मोहजनकं ॥१॥ ॥

॥ अथ प्रायश्चित्तप्रापकविधिः ॥२॥

वेपि हरिना म्नः स्वादेरंतादिवत्स्वं योगोऽस्थेक्त्वेन सर्वप्रायश्चित्तार्थत्वं युक्तमेवेति तथाहि श्रुवं शंनापियन्नामिकी त्रितिसर्वपातकोपमाश्चिप्रश्चितेस
र्वाभिहन्त्रस्तैर्मीशिवे तस्मादिनिःशुगणोद्भुतावन्नमहरश्शोनाम्नःस्यात्तं त्याग सर्वगमयतो न चैतदर्थवाद इति शंकनीयं विधिशेषत्वाभावान्न च विधि
श्रवणाटेन्यशेषताकारत्यनीयायदग्ने योरेष्ट्राकपालोन वतीत्यादिवदंशार्थत्वेन विधिकल्पनोपपत्तेः । मंत्रे श्रुचामन्त्रीऽमन्त्रे स्मृते श्रुति
नाम मनाम हे विशसोजातवेदसः अस्य जानन्तो नाम चिद्विविक्तेनेत्यादि श्रुनाम्नश्रुपोदानादिसर्वधर्म्माधिक्यमवगम्यतेऽपपादितं च मैत्रा
र्थवादानामपि स्वार्थे प्रामाण्यं देवताधिकरणे तस्मात् श्रीनारायण नामोच्चारणमात्रेणैव सर्वाघनिष्कृतं स्यादिति ॥८॥ अजामिलो

... विधिः ॥ ... विधिः ॥ ... मात्रबोधको विधिः ... विधिः ॥

... श्रीमद्धरिनाम ...

क्तिः स्मृत्वापि पुनर्यो देवताहा मकृतादिति तात श्रुत्वो भगमात्रं मस्मिन्न तज्ज्ञातं यच्छ्रुतन्मनं तावतेव वी संनिः कृतं प्रायश्चित्तं नैष्ठौ ॥१९॥ इममर्थ
मेति हा मे नो पयाद्यति छत्र वेति मे मत्तः ॥२०॥ कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्दास्याः पतिर्नाम्नाजामिलः ॥ पुवंदीय हे गाच्छ नैष्ठ द्यूतेन चौर्येण वैर्कवना टिस्त्रि
तिं जीविकां विभ्रन्नश्वन्न्यातयामास पीडया मां मेधावी भस्मेवं धीमहान् कालोत्यगान् । सकिया नित्यपेल्लाया मा हाअष्टाशीत्या संख्य

स कृत्वमनः कृष्णपदारविंदयोर्निवेशितं तद्गुणरागियैरिह । न ते यमं पाशभृतश्च तद्भटान्स्वप्नेपि पश्यंति हि चीर्णनिष्कृताः ॥१९॥
अत्र चोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं । दूतानां विष्णुयमयोः संवादस्तं निबोध मे ॥२०॥ कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्दासीपतिरजा
मिलः । नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः ॥२१॥ बंद्यक्षैः कैतवैश्चौर्यैर्गर्हितां वृत्तिमास्थितः । बिभ्रत्कुटुंबमशुचिर्यात
यामास देहिनः ॥२२॥ एवं निवसतस्तस्य लालयानस्य तत्सुतान् । कालोत्यगान्महान्राजन्नष्टाशीत्यायुषः समाः ॥२३॥ तस्य
प्रवयसः पुत्रा दश तेषां तु योवमः । बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दयितो भृशं ॥२४॥ स बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि ।
निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशं ॥२५॥ भुंजानः प्रपिबन्खादन्बालकं स्नेहयंत्रितः । भोजयन्पाययन्मूढो न वेदागत
मंतकं ॥२६॥ स एवं वर्त्तमानोज्ञो मृत्युकाल उपस्थिते । मतिं चकार तनये बाले नारायणाह्वये ॥२७॥ ॥बाले२ मधुर२

या कृत्वा समाः संवत्सरान्पुत्रवयसः ट्टस्य वद्धं हृदयं येनं जरठो टक्षीणवान्तं उपलालनादिश्रीनारायणनामोपचारमाहात्म्येनतं कृतिरेवांश्
दितिमिश्रीतो पयो गतिं नापि इच्छ्यों ॥२८॥ ॥श्रीकृष्णायनमः॥ ॥छ॥ ॥

णतदेवविशदयति द्वाभ्यां तपसा ऐकाग्र्येण मनसश्चेंद्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इति स्मृतेः। ब्रह्मचर्येणाष्टांगेनातद्युक्तं स्मरणं कीर्तनं
केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं। संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च। एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदंति मनीषिणः॥ विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणं
मिति॥ शमो मनसो नियमनं दमो बाह्येंद्रियाणां त्यागो दानं यमो हिंसादिः नियमो जपादिः॥१३॥ अंगीकारत्वात् ... प्रायश्चित्तमा
हा केचिदिति। नैवं दुष्करता न चिरलाभ इति दर्शयति। केवलया तप आदिनिरपेक्षया वासुदेवपरायणा इति नाधिकारिविशेषणमेतत्॥ किं

तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन वा। त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन नियमेन वा॥१३॥ देहवाग्बुद्धिजं धीरा धर्मज्ञाः श्रद्धयान्वि
ताः। क्षिपंत्यघं महदपि वेणुगुल्ममिवानलः॥१४॥ केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः। अघं धुन्वंति कार्त्स्न्येन नीहा
रमिव भास्करः॥१५॥ न तथा ह्यघवान्राजन्पूयेत तप आदिभिः। यथा कृष्णार्पितप्राणस्तत्पुरुषनिषेवया॥१६॥ सध्री
चीनो ह्ययं लोके पंथाः क्षेमोऽकुतोभयः। सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः॥१७॥ प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायण
पराङ्मुखं। न निष्पुनंति राजेंद्र सुराकुंभमिवापगाः॥१८॥

... तत्पुरुषनिषेवया ... एतच्च ज्ञानमार्गादपि श्रेष्ठमित्याह। न तथा पूयेत ... तत्पुरुषनिषेवयाः
... अस्मिन् ... हा सुशी
... पंथा लक्षितो मार्गः। यतः क्षेमः ... नापि ... मार्गवन्मध्ये ... लयमिति
... साधवो निःकामाः। यत्र धर्मनिष्ठा ... ज्ञानमार्ग इव सहायतानिमित्तं ... नापि कर्ममार्गवत् ... महताम् ...
... विनाश ... प्रायश्चित्तानीति। महतामपि ... तत्पुरुषैः ... अपि तत्संगाभावः॥४॥ चेति॥१८॥.

ज्ञोनं दृष्याणि ५। कर्मेंद्रियाणि। वायवः ५। मनः॥ इति षोडशात्मकं लिंगशरीरं ४। ६

५० जीवस्वरूपं ज्ञानात्मकमपि तं वर्त्तमानं देहं पश्यति न तु पूर्वमपरं वेत्याह॥ यथेति॥ अज्ञः अविद्योपाधिर्जीवः स्वप्नं यथा स्वप्नमेव पश्यति न कर्म्माणि यथा वर्त्तमानमेव देहाद्यात्मानं अहमिति मन्यते पूर्वमपरं वा न वेद। अत एवेहेत्यादिना नष्टा जन्मनां स्मृतिर्यस्य सः तथा दृष्टांते। तं स्वप्नमाविष्ठाः यथा स्वप्ने रचितस्वप्नमेव देहाद्यात्मानं तु जातदेहादि पूर्वं स्वप्नादि गतं वा न तद्वदित्यर्थः॥ ॥ एवं भूतस्य जीवस्य संसारं प्रपंचयति पंचभिः श्लोकैः। पंचभिः कर्मेंद्रियैः अर्थात् वचनादीन् पंचशब्दादीन् वेद। पंचवृत्तिः ज्ञानेंद्रियैः षोडशेन मनसा महत्तमः षोडशगुणत्वं तदात्मा अहंकारः एवमेवेंद्रियविषयप्रतिसंधानी

यथाज्ञस्तमसा युक्तः उपास्ते स्वप्नमेव हि। न वेद पूर्वमपरं नष्टजन्मस्मृतिस्तथा॥ ४७॥ पंचभिः कुरुते स्वार्थान् पंच वेदाथ पंचभिः। एकस्तु षोडशेन त्रीन् स्वयं सप्तदशोऽश्नुते॥ ५०॥ तदेतत् षोडशकलं लिंगं शक्तित्रयं महत्। धत्तेऽनुसंसृतिं पुंसि हर्षशोकभयार्तिदां॥ ५१॥ देह्यज्ञोऽजितषड्वर्गो नेच्छन् कर्माणि कार्यते। कोशकार इवात्मानं कर्मणाच्छाद्य मुह्यति॥ ५२॥ नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्। कार्यते ह्यवशः कर्म गुणैः स्वाभाविकैर्बलात्॥ ५३॥ लब्ध्वा निमित्तमव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तं भवत्युत। यथा योनिं यथा बीजं स्वभावेन बलीयसा॥ ५४॥ ॥

ततः ज्ञानकर्मेंद्रियमनोविषयानश्नोति॥ ॥ तदेतल्लिंगशरीरं शक्तित्रयं ज्ञानक्रियार्थशक्तिमत् महत् अनादि पुंसि जीवे अनुसंसृतिं धत्ते॥ नेच्छन्नपि अनेनैव कर्माणि कार्यते॥ कोशकारः कीटविशेषः स्वयति। निर्गमोपायं न जानाति॥ ।कार्यत इत्यत्र उक्तं तं प्रमाणयति। नहीति। उ तो गुणाः कार्यंते रागादिभिः स्वाभाविकैः पूर्वकर्मसंस्कारैरित्यर्थः॥ ।कर्मवशेन च तदनुरूपो देहो भवतीत्याह लब्ध्वेति। अव्यक्तं अदृष्टं निमित्तं लब्ध्वा व्यक्ताव्यक्तं स्थूलं सूक्ष्मं च शरीरं भवति यथा योनि मातृसदृशो यथा बीजं पितृसदृशो वा भवति। शुक्रशोणितयोरेकतरेण पि कर्मवासनया मातापितृसदृशो देहो भवति॥ ५४॥ ॥

शरीरं २ शरीरं २

[illegible]

ज्ञानमाह ॥ तैर्निमित्तभूतैर्विज्ञातं दंड्यानाह ॥ सर्वइति ॥ विपरीतानि श्चलिङ्गानि पापिकर्मिणां संभवंति यतस्तेभ्यस्तमानमोस्ति ॥ यदि कश्चिद्दया ॥
श्चलिङ्गानि नस्युस्तर्हि तेन तदंडनीतीत्याह ॥ नहि देहवान्नैककर्मकृदस्तीति ॥ अतः सर्वे कर्मिणः कर्मिणां च पापमेको दर्शनाद्विज्ञाततस्ते सर्वे दंडमर्हतीत्यर्थः ॥
॥४३॥ कथं श्चिद्ध्रियते दंडस्त्वत्यत्राह नरयेनेति ॥ धर्मोवेति दृष्टांतः अधर्मानुसारेणादंडो धर्मानुसारेणानुग्रहवदित्यर्थः ॥४४॥ न केवलं सूर्याद्यस्य दृष्टा
प्रकाशः किंत्वदृष्टोपि नरैर्गम्यमित्याह ॥ यथेति ॥ हे देवप्रवरा इह जन्मनि शीतघोरश्रैदं केन वा सुखदुःखमिश्रत्वे न वा धार्मिकवादिना वा त्रैविध्यं दृष्टं तेन

[illegible]

यतोऽधर्मो विज्ञातः श्वानदंडश्च युज्यते ॥ सर्व एव कर्मानुरोधेन दंडमर्हति कारिणः ॥४३॥ संभवंति हि लिङ्गानि विपरीतानि
चानघाः ॥ कारिणां रागमं गोस्ति देहवान्नहि कर्मकृत् ॥४४॥ ये न यथा वा न यथा धर्मो धर्मो वेह संभीहितः ॥ तैरेव तत्फ
लं चैत्र तथा तावदेव वै ॥४५॥ यथेह देवप्रवराः त्रैविध्यमुपलक्ष्यते ॥ भूतेषु भावेषु चित्याद्वा तथा अन्यत्रानुमीयते ॥४६॥
वर्तमानो निष्ठो योगः कालो वृद्ध्यानां तिज्ञापको यथा ॥ एवं जन्मांतरे एतद्धर्माधर्मनिदर्शनम् ॥४७॥ मनसैव पुरे देवः पूर्वदृष्टं पवि
पश्यति ॥ अनुमीमांसते पूर्वं मनसा भगवानजः ॥४८॥

[illegible]

यथोपलक्ष्यते तथा अन्यत्र जन्मांतरेऽनुमीयते त्रैविध्याद्यथा प्रत्यक्षा कल्प्यते ॥४६॥ वर्तमानजन्मना पूर्वापरजन्मधर्माधर्मज्ञानं भवतीति मह
प्रांतमाह ॥ वर्तमानो वसंतादिकालः ऋतुयोर्हि तत्तद्विधा यो वसंतयोर्ये गुणाः पुष्पफलादयः तेषां मतिज्ञापको यथा एवमेतज्जन्म अधर्मयोर्भूत
भाविजन्मनो धर्माधर्मो निदर्शयतीति तथा ॥४७॥ अयं च धर्माधर्मज्ञानप्रकारो ऽश्लेषो धर्मराजस्य मनसैव सर्वं पश्यतीत्याह ॥ पुरेसंप
मिथांश्चितापवदेवो यमः देहे स्थितोंतर्यामी वाजीवस्य पूर्वकृतं पंचधर्माधर्मादियुक्तं विशेषेण पश्यति ॥ अनंतरमपूर्वकृतं पंमीमांसते ॥ ततविचारयति ॥ यतोसौ भगवानजः ॥४८॥

[illegible]

॥२८॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा०षष्ठ० ४३ उक्तं पत्युः हरेराराधनं यस्मिंस्तेनौ सर्वदेवमयः आत्मा सर्वनिर्यामकश्च तस्मिन् सर्वदेवमयात्मनीति वा पाठः ब्रह्मवादिभिर्वितते प्रवर्तिते अश्वमेधे महेंद्रेण इज्यमाने पूजामाने पुरुषे सति तेनैव पुरुषेण शून्याय नीतः नाशित इत्यर्थः शैत्यं धिक्कृत्य ताः यज्ञायेनुतौ पापादि विद्या आराध्या ने सौ ति इदं महा~~ख्यानं~~ [illegible] तीर्थपदस्यानुकीर्तनं यस्मिन् भक्तेरुच्छ्रयो यस्मिन् भक्तजनानामनुवर्णनं यस्मिन् महेंद्रस्य

तं च ब्रह्मर्षयोऽभ्येत्य हयमेधेन भारत । यथावद्दीक्षयां चक्रुः पुरुषाराधनेन ह ॥१९॥ अथेज्यमाने पुरुषे सर्वदे-
वमयात्मनि । अश्वमेधे महेंद्रेण वितते ब्रह्मवादिभिः ॥ स वै त्वाष्ट्रवधो भूयानपि पापचयो नृप । नीतस्तेनैव शून्याय नी-
हार इव भानुना ॥२०॥ स वाजिमेधेन यथोदितेन वितायमानेन मरीचिमिश्रैः । इष्ट्वाधियज्ञं पुरुषं पुराणमिंद्रो
महानास विधूतपापः ॥२१॥ इदं महाख्यानमशेषपाप्मनां प्रक्षालनं तीर्थपदानुकीर्तनं । भक्त्युच्छ्रयं भक्तज-
नानुवर्णनं महेंद्रमोक्षं विजयं मरुत्वतः ॥२२॥ पठेयुराख्यानमिदं सदा बुधाः शृण्वंत्यथो पर्वणि पर्वणींद्रियं । ध-
न्यं यशस्यं निखिलाघमोचनं रिपुंजयं स्वस्त्ययनं तथायुषं ॥२३॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे इंद्र-
विजयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ॥

मोक्षो यस्मिन् मरुत्वतो विशेषेण जयो यस्मिन् इंद्रियं तत्पाटव करं इंद्रसं= ... क्रत्वा ... परीक्षिता हि त्वमाह स्वर्गे
वं चीति वा आयुष्यं आयुष्यं ॥ ॥ षष्ठे त्रयोदशः ॥ ॥ इत्थं श्रुत्वा ज्ञानलक्षणादि ... कृत्वा ... परीक्षिता हि त्वमाह स्वर्गे
त्वासुर प्रकृतिनो कितः चतुर्दशेऽत्र महमाश्चर्य लब्धेश्च श्रेष्ठतो चित्रकेतोरतिमहादंतिशोकेन स्वस्पष्टौ ॥१॥ ॥ ॥ राम ४३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गजरीतुः इंद्रः २ इंद्रः।
स इंद्रः सहस्रं वर्षाणि पुष्करनालस्थोंऽतंतर्नाववमग्नो कथं स्थितः न लब्धो लोगो येन मा ऽतात्यन्तस्मात्‌ इह जलेव मन्नः अग्निदूतश्च सूर्यं श्रेनेष्वव इ
तस्थ इह विलोमा निर्तुर्जलेष्ववश्या संलवा दलब्धलोगो ऽस्य यष्ठी पागंतरेन लब्धो यज्ञभागो येन सः। त्रिणाकं न अकेंद्रः स्वं यस्मिन्निति नाकः उथ
लोकाः त्रितीयं नाकं स्वर्गं नेतुमनुष्ठश्च कृताः स्वर्गराज्यं तेन ता हा विद्या दितिमत्त्वानाव‌ः स्वर्गपालनसामर्थ्यं यश्च सः। तादृहितस्मिन्‌ सति कथ
मिंद्रश्चयुत नः स्वर्गराज्यात्‌ सिस्रवाहा। सनहुषः ४ संपदैश्वर्या श्चायो मदसेनान्धबुद्धिर्य स्थसः इंद्रपत्न्या शच्या ति स्थागतिं सर्पयोनिं नीतः उपायं
गाधितः २ सर्पयोनिं २
इंद्रः
समी २ सत्रावसत्पुष्करनालतंतौ न लब्धलोगो यदि हा निगूढः। वर्षाणि साहस्रमलक्षितोंतः सचिंतयन्‌ ब्रह्मवधाद्विमोक्षं ॥२४॥ शच्या २
तावत्त्रिणाकं नहुषः शशास विद्यातपोयोगबलानुभावः। स संपदैश्वर्यमदांधबुद्धिर्नीतस्त्विर्षिभिर्गतिमिंद्रपत्न्याः ॥२५॥ कमलेस्य नालस्या
इंद्रः ऋषिगणः २ ततो गतो ब्रह्मगिरोपहूतः ऋतं तलस्थाननिवारितोघः। यापं स्फदिग्देवतयाहितो जास्नं नाथ्यपदं वितं विष्णुपत्न्याः ॥२६॥
नारायण वृत्रवधः १ श्रीकृद्रेण १ इंद्र २ इंद्र १
ए २ नहुषः २ समीरा नहुषः ३
नशापितः। एवं व्याख्यायते नहुषः किल कदाचिदिंद्राणीमुवाच इंद्रस्थानवद्दहं अत स्वं मां भजेति तया संवेदित इंद्रो तो इह स्यति स्मा उवाच
त्वा सर्वा ह्यृषिशिविकामारुह्याऽगंतव्यां न जिघामी तिष्ठिहि। ततो सौ ब्रह्मशापात्पतिष्यतीति तया च न तथोक्तो नहुषो ऽगस्त्यादीनृषि शिविकां वाह
गजरः ३ याश्चासौ तदोद्वशी घ्रं सर्प सर्पेत्यगस्त्यं पदा स्पर्शः। तेन कुपितेन सर्पो भवेति शप्तो महासर्पः अजगरो ऽभूदिति। ततः इंद्रः स्वर्गं गतः प्राप्तः
इंद्रः कथं स्वं तां ब्रह्मगिरा ब्राह्मणवाक्येनोपहूतः मत्र सा सांमरः मत्यपालको हरिः तत्स्थाने नेनिवारितमघं येन प्रागपि तपापो ब्रह्मवध स्तमि
इंद्रेनास्य श्व रणा श्चोनि तव नाकरोत्‌। अतः दिग्देवतया पाप उदीच्यां दिशि स्थितया श्रीरुद्रेण आश्रवितोरक्षितं मंतं ॥२७॥ ॥ ॥
इंद्रस्य १ इंद्रस्य १
नहुषे स्वर्गराजे सति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भा०६अ० तं समीडितुं स्तोतुं चिरं नैवाशकन्न शशाक। तत्र हेतुः उत्तमश्लोकस्य पादाब्जयोर्विष्टरमासनं प्रेम्णा उपगूहयन् अखिलानां वर्णानां
५२ निर्गमो येन स तथा। अथ मनीषया बुद्ध्या मनः समाधाय एतद्बभाषे प्रतिलब्धा वाक् येन। सात्वतशास्त्रे विग्रहो यस्य तं ॥ हे अजित सर्वैः अजितोपि सन् आनंदनिष्ठैः
तान्भ्यामि सेवकानन्दनिष्ठैर्जितः इति दर्शयति। यं च निर्विण्णैः अजित अजितोपि भवान् अकिंचनैर्जितः स्वाधीनः एव कृतः। यतो भवानतिकरुणः
पि च निष्कामाः अपि भवता विजिताः। ये भजतां अकामानां आत्मानमेव ददाति। न तु तेभ्यः अजितः तस्य स्पर्द्धमानैरपि सृष्ट्यादिकर्तृभिः ब्रह्मादिभिः न जेय

स उत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरं प्रेमाश्रुकलेशैरुपमेहयन्मुहुः। प्रेमोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमो नैवाशकत्तं समीडितुं चिरं ॥ अथाततः स
माधाय मनो मनीषया बभाष एतत्प्रतिलब्धवागसौ। नियम्य सर्वेंद्रियबाह्यवर्त्तनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहं ॥३३॥ ॥ चित्रकेतु
रुवाच ॥ ॥ अजित जितः सममतिभिः साधुभिर्भवान् जितात्मभिर्भवता। विजितास्तेपि च भजतामकामात्मनां य आत्मदोतिकरुणः ॥३४॥
तव विभवः खलु भगवन् जगदुदयस्थितिलयादीनि। विश्वसृजस्तेंशांशास्तत्र मृषा स्पर्द्धन्ति पृथगभिमत्या ॥३५॥ परमाणुपरम
महतोस्त्वमाद्यंतांतरवर्त्ती त्रयविधुरः। आदावंतेपि च सत्वानां यद्ध्रुवं तदेवांतरालेपि ॥३६॥ ॥

संभवात्। तत्राह तवेति। जगतः उदयादीनि तवैव विभवः विभवनं महिमा लीलेति यावत्। आदिशब्देन प्रवेशनियमादीनि। विश्वसृजः ब्रह्मादयो ये ईश्वराः किं राम
तेते वांशांशाः तत्र एवं स्थितेपि पृथक् पृथगीश्वरा वयमित्यभि मानेन वृथैव स्पर्द्धंते। त्वमेव स्रष्टा लोकानेति। तदुपपादयति परमाणुः ५२
सूक्ष्मः स्थूलः कार्याणां परममहत्त्वं अंतिमं कार्यं तयोस्त्वमेवाद्यंतांतरवर्त्ती। आदावंते च अंतरे मध्ये च वर्त्तितुं शीलं यस्य सः। अत एव त्रयविधुरः आद्यंतमध्यशून्यो ध्रुवः
तेन त्रयशून्यतेन उपावोः। उत्तं भवत्याह। सत्वानां सत्वेन प्रतीतानां कार्याणामादावंतेपि अंतरालेपि तदेव ध्रुवं कारणवस्तु॥३७॥ ॥५८ ॥

नारदरु सद्गुः३ मुकुले १ श्रीगिरसाः२

कष्टपरमेष्ठिन्
सकलायेमात्वतपरिहृदये नः करः स्पष्ट कमलानां कुड्मलैरुपलालितं चरणारविंदयुगलं यश्च तच्छ्रवणेवो भवनं परमं कष्टं परमेष्ठिन्
सकलायेमात्वतपरिष्टिदय प्रेमो निःकरः स्पष्टहस्तश्च करकमलानां कुड्मलैरुपलालितं चरणारविंदयुगलं यथा विति नार
सर्वं स्वरः पूर्वं स नारदो गिरिराजं जगाम स्थगिरांशां याचे नोक्तः चित्रकेतोः पुत्र पदेनेत श्रेष्ठं कृत्वा वाश्री इहतु नारदो गिरसामाकं यथा विति नार
दश्च शाश्वाश्च निर्दिश्य तदुपदेशेन तस्य वैराग्योत्पन्नेः प्रलोहेसमर्था यथा वहारयामास विद्याधराधिपत्यं यावांतर फलं लेभे अप्रतिहतमस्व

अस्पलेतं४ हे सद्गुः१ मुरवा१ समष्ट

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सकलसात्वतपरिवृढनिकरकरकमलकुड्मलोपलालितचर
हे समर्थिपरीतंरु कृ णारविंदयुगलपरम परमेष्ठिन्नमस्ते ॥ २५ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ भक्तायैतां प्रपन्नाय विद्यामादिश्य नारदः । ययावंगिरसा सा
कं धाम स्वायंभुवं प्रभो ॥ २६ ॥ चित्रकेतुस्तु तां विद्यां यथा नारदभाषितां । धारयामास सप्ताहमब्भक्षः सुसमाहितः ॥ २७ ॥ ततश्च सप्त
रात्रांते विद्यया धार्यमाणया । विद्याधराधिपत्यं स लेभेऽप्रतिहतं नृप ॥ २८ ॥ ततः कतिपयाहोभिर्विद्ययेद्धमनोगतिः । जगाम देवदे
वस्य शेषस्य चरणांतिकं ॥ २९ ॥ मृणालगौरं शितिवाससं स्फुरत्किरीटकेयूरकटित्रकंकणं । प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनं वृतं दद
र्श सिद्धेश्वरमंडलैः प्रभुं ॥ ३० ॥ तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषः स्वच्छामलांतःकरणोऽभ्ययान्मुनिः । प्रवृद्धभक्त्या प्रणयाश्रुलोचनः प्रहृ
ष्टरोमानमदादिपुरुषं ॥ ३१ ॥ ॥

रुतं१ शेष शेषनागं नीलर विकचेतु:२ वरणंगतः१

१२८ ॥२९ ले
ततः कतिपयैरहोभिर्विद्ययाऽऽद्धेन दीप्तेन मनसा गतिर्यस्य सः मृणालवद्गौरं शितिवाससं नीलांबरं स्फुरंति किरीटादीनि यस्य कटित्रं कटिसूत्रं प्रसन्नानि वक्त्रा
णि यस्य अरुणानि लोचनानि यस्य तं चतुर्भिः वृतं मंडितं प्रभुं ददर्श ॥ अनंतरं नाम कथं भक्तस्य दर्शनेन ध्वस्तं समस्तं किल्बिषं यस्य सः
स्वच्छं स्वामलं प्रणयेनाश्रुयुक्ते लोचने यस्य सः प्रहृष्टानि रोमाणि यस्य सः ॥ ३१ ॥ ॥

राम० व०
५०

निवृत्ता द्वैतदृष्टिर्यस्मात् आत्मानंदानुभूत्यैव न्यस्ता निरस्ताः शक्त्यूर्म्मयः मायानिमित्ता रागद्वेषादयो येन मनसा सह वचसि अप्राप्य उपरते सति य एक एव प्रकाशते स च साति
सर्वेंद्रियेभ्यः सूक्ष्मांशोऽस्मान्नव्यात् सदसत्परः कार्य्यकारणयोः कारणं तं तदेवाह यस्मिन्निदं कार्य्यं कारणात्तिष्ठति अप्येति ल्ययं याति यतश्च जायते मृन्मये
षु घटादिषु मृज्जातिः मृत्सामान्यमिव सर्व्वत्रानुस्यूतं ननु सर्व्वं तु स्पृशंत्येवं तं जातिवत्प्रतीयेत तत्कथं मनोवचसोरगोचरमित्यत आह यन्नेति व्योमवद्बहि
रंतश्च ततमपि असमर्थः प्राणाः क्रियाशक्त्या न स्पृशंति मनआदीनि ज्ञानशक्त्या न विदुः तं ब्रह्म नतोस्मीति मित्यात् तदेवं ज्ञानहेतुमाह देहेंद्रियादयोमी यदंश

नमो विज्ञानमात्राय परमानंदमूर्त्तये। आत्मारामाय शांताय निवृत्तद्वैतदृष्टये॥१९॥ आत्मानंदानुभूत्यैव न्यस्तशक्त्यूर्म्मये न
मः। हृषीकेशाय महते नमस्तेनंतमूर्त्तये॥२०॥ वचस्युपरतेप्राप्य य एको मनसा सह। अनामरूपश्चिन्मात्रः सोव्यान्नः सदसत्परः॥२१॥
यस्मिन्निदं यतश्चेदं तिष्ठत्यप्येति जायते। मृन्मयेष्विव मृज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः॥२२॥ यन्न स्पृशंति न विदुर्मनोबुद्धींद्रियासवः। अं
तर्बहिश्च विततं व्योमवत्तन्नतोस्म्यहं॥२३॥ देहेंद्रियप्राणमनोधियोमी यदंशविद्धाः प्रचरंति कर्मसु। नैवान्यदा लोहमिवाप्र
तप्तं स्थानेषु तद्द्रष्ट्रपदेशमेति॥२४॥ ॥

विद्धाः चैतन्यांशेनाविष्टाः संतः कर्मसु स्वस्वविषयेषु प्रचरंति जायत्स्वप्नयोः अन्यदा सुषुप्तिमूर्च्छादौ नैव प्रचरंति यथा अप्रतप्तं लोहं न दहति। अतो यथा लो
हमग्निशक्त्यैव दाहकं तदग्निं विना न दहति। एवं ब्रह्मगतज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां प्रवर्त्तमाना देहादयस्तन्न स्पृशंति न विदुश्चेति भावः। जीवस्तर्हि द्रष्टा ज्ञाना
ता नेत्याह। स्थानेषु जाग्रदादिषु द्रष्ट्रपदेशं जीवसंज्ञां तदेवैति प्राप्नोति। नान्यो जीवो नाम भिन्नोऽस्ति। नान्योऽतोस्ति द्रष्टा इत्यादिश्रुतेः। यद्वा द्रष्ट्रपदेशं द्रष्टसंज्ञं जीवम
पि तदेवैति जानाति। न तु जीवः संज्ञानातीत्यर्थः। तदुक्तं हंसगुह्ये। देहोसवोक्षा इत्यादि॥२४॥ ॥ ॥

राम
५०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यदुक्तं सुहृदहं तात इति सुहृदो बांधवाश्च मा इति च तदप्याह । न ह्यस्येति । तत्र हेतुः एकः सुहृदादिसंगरहितः । ते त्वज्ञातः स्वगुणदोषयोर्हिताहितयोः कर्तॄणां भि-
न्नादीनां यतः सर्वधीविषयः विवित्ताऽवधसाक्षी द्रष्टा मात्रोऽयं ॥ यदुक्तं युञ्ज्वलोकानित्यादि तत्राप्याह । नादत्त इति गुणं सुखं दोषं दुःखं क्रियाफलं राज्या-
दिकं उदासीनवद्धेतुः भगवद्ब्रह्मकारणस्य कार्यस्य च समाधीन उत लोकाः । यतः ईश्वरः देहादियारतंत्र्यस्पृष्टः ॥ अतएव द्वंद्वतश्च समभवद्धुभाकं च संबंधाना

न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा । एकः सर्वधियां द्रष्टा कर्तॄणां गुणदोषयोः ॥२०॥ नादत्ते आत्मा हि गुणं न दोषं न क्रिया-
फलं उदासीनवदासीनः परावरदृगीश्वरः ॥२१॥ ॥श्रीबादरायणिरुवाच ॥ ॥इत्युदीर्य गतो जीवो ज्ञातयस्तस्य ते तदा । विस्मिता मु-
मुचुः शोकं छित्वात्मस्नेहशृंखलं ॥२२॥ निर्हृत्य ज्ञातयो ज्ञातेर्देहं कृत्वोचिताः क्रियाः । तत्यजुर्दुस्त्यजं स्नेहं शोकमोहभयार्तिदं ॥२३॥ बा-
लघ्न्यो व्रीडितास्तत्र बालहत्याहतप्रभाः । बालहत्याव्रतं चेरुर्ब्राह्मणैर्यन्निरूपितं ॥२४॥ यमुनायां महाराज स्मरंत्यो द्विजभाषितं ॥ स
इत्थं प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ॥२५॥ गृहांधकूपान्निष्क्रांतः सरःपंकादिव द्विपः । कालिंद्यां विधिवत्स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रि-
यः ॥२६॥ मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्राववंदत । अथ तस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने ॥२७॥ भगवान्नारदः प्रीतो विद्यामेतामुवाच ह ॥ ॥ॐ
नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय धीमहि । प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ॥२८॥ ॥

वा अशोकं मा अभूदिति वा क्वार्थः ॥ द्विजभाषितं अंगिरसा प्रोक्तं । पुत्रादीनां दुःखहेतुत्वं स्मरंत्यः पुत्रकामनाश्रद्धया निर्मलत्वाद् गृहः सत्य इति तावत् ॥ निविडपंक-
तुल्ये गृहे विहाय निःक्रमणं मंतिधी स्थित इति श्रेवयोऽयं नाद्यश्चेति सदृष्टांतमाह । सरसः पंकात् द्विपो गज इवेति । कृताः पुण्यजलक्रियाः पितृतर्पणादयो येन
संयतप्राणो नियतेंद्रियः मौनेन मौनी महिष्यायेम मनसा नमः ॥ आम इत्यर्थः ॥२८॥ ॥

जीवस्य १
विस्मता २४
॥ॐ नमो नारदो ...

पित्रादीनां
संबंधिनः
तर्पणादि

किंचाँऽस्मदंतिरिं याऽस्य याज्ञायत एव किमत्रास्माभिर्विज्ञापनीयमित्याह ॥ ४ ॥ अथ हे भगवन्नतवास्माभिरिह कियानर्थविशेषो विज्ञापनीयः यथाऽग्नि
त्यस्य यथा हिरण्यरेतसो ऽग्नेः स्वदंशभूतैर्विस्फुलिंगादिभिः प्रकाशो न क्रियते तथा तवास्माभिः कार्यार्थप्रकाशनं न कार्यमित्यर्थः अथ हे भगवन्
णो विशेषमात्रानि । अपि विलसितास्तदुत्पत्त्यादिषु निमित्तायमानया दिव्यमायया विनोदो यस्यासौ अत एव सर्वजीवनिकायानामन्तर्हृदये
ऽपि पर्यगाम्यां तस्मीति तद्रूपेणावहिरपि प्रधानरूपेण देशकालदेहावस्थानविशेषमनेनुरुलक्ष्योऽनुलवर्त्तः कथं ते मा ऽउपादाननतयोपलक्षितः यत्

अथ हे भगवं सर्वात्मन्नखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमान दिव्यमायाविनोदस्य सकलजीवनिकायानामन्तर्हृदयेऽ
वहिरपि चैत्यप्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रधानरूपेण च यथा देशकालदेहावस्थानविशेषं तदुपादानोपलंभकतयाऽनुवर्त्तमानः सर्वप्रत्य
यसाक्षिण आकाशशरीरस्य साक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः कियानिह वा अर्थविशेषो विज्ञापनीयः स्याद्विस्फुलिंगादिभिरि
वहिरण्यरेतसः अत एव स्वयं तदुपकल्प्यास्माकं भगवतः परमगुरोस्तव चरणशतपलाशच्छायां विविधवृजिनसंसारपरिश्र
मोपशमनीमुपसृतानां वयं यत्कामेनोपसादिताः ॥ ४२ ॥ ॥

उपादानस्योपलंभकतयेति वा अत एव सर्वेषां प्रत्ययानां बुद्ध्यादीनामपि साक्षिणः साक्षित्वे हेतुः आकाशवदसंलिप्तं शरीरं स्वरूपं यस्य असलिप्त
त्वे हेतुः साक्षात्परब्रह्मणो निरुपाधेः परमात्मनस्तु इदमन्वर्थं स्वयं अत एव सर्वज्ञत्वादेव वयं यत्कामेन यदर्थं कामेनोपसादिताः आपिताः
तदस्माकं कार्यं स्वयमेवोपकल्प्य संपादयेति वराणां च शतपलाशं कमलं तच्छायां विविधवृजिनैर्यो दुःसंसारपरिश्रमस्तस्योपशमकरीमुप
सृतानां प्राप्तानाम् ॥ ४२ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२ अग्रिम नं॰ १ देवाः १ स्वस्यै १ गौः

यं स्तुतं विज्ञापयंति त्रिभुवनेत्यादिना॥ यावत्समाप्तिं त्रिभुवनमात्मा आत्मस्वरूपं स्तवनं स्तवयस्य त्रिभुवनस्यात्मा स्तवनं वा इति वा त्रयो विक्रमा यस्य त्रीन् लोकान् अवतीति
तथा॥ त्रयाणां लोकानां मनोहरो हे तुलावीर्य स्थ॥ एवं वत्तद्दीमं वो ध्याङ्गः ते षाम अनुपक्रम मम मयुःउद्यम कालो न स्तवतीति मत्वा हे दंडधर हर्षं यथा दंडदं दवर्थ
तवान सिंच वमेनं त्वाद्यमपि जहीयदि मनुष्ये हे तुं यदीक्षमि प्रथमं ता वत्सदीयानाम स्माकमं तस्मा पंश मयि एतमहिं सि ता वकानामित्यस्व हे तु स्त्र हे पितः हे पिता

अवतारैः २ दैत्य १ दानव १ वक्रं दैत्यादीनां १ अनुग्रम २ मत्वा २ स्वस्मा १ गौः

त्रिभुवनात्मस्तवनत्रिविक्रमत्रिनयनत्रिलोकमनोहरानुलावंतवैव विभूतयोदितिजदनुजादयश्चापितेषामनुपक्रमममम
(तवप्रत्यये अनुभव स्थलात्) योऽयमितिधामा मायया सुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिं तिर्यग्यथापराधं दंडं दं दं ड धरस्य व्यर्थं एवमेनमपि निगवन्न जहि त्वाद्य॥ अग्र मलर
हत्तं यदीहस्तिरू मुंतयदिमथ्यसेः॥४०॥ अस्माकं तावकानां तवनतानां तेषां तमहत्तरवराननलिनयुगलध्यानानुबद्धहृदयनिगडानां भ्रूलिं कमले अनुरिं
गविदरसो नात्ममात्कृतानामनुकंपानुरंजितविशदरुचिरशिशिरस्मितावलोकेन विगलितमकारस्वरकर मोटितकलत्या
प्रकटनेन स्वीकृतानां चाँतस्माप मनसोर्हसि शमयितुं॥४१॥ ॥ विःस्रत मधुरवाक्
अस्माकं

महत्तरवराननलिनयुगलध्यानेनैवानुबद्धहृदयेनिगडः शृंगलो येषां भ्रूलिंगविलासेन निजमूर्त्तिप्रकटनेन स्वीकृतानां केन अनुकंपया अनुरंजितं सा॰ ॥
रागांवत्तद्विशदं रुचिरं शिशिरं च स्मितं तत्सहितेनावलोकेन तथानुकंपयैव विगलितो मकरो अस्वरस्मत्प्रियावान् मेवा स्टात कलातयावां॥४२॥

।जवपंथइति॥ संसार एव मार्गे वर्त्तमानो यो जनः स यदि नारायणं शरणं प्राप्नोति। देहत्यागोत्तरं तस्य जनस्योत्तमा गतिः फलं नारायणो वः प्राप्नुवत्तस्मै हरये नमः इत्यर्थः ॥४॥

पूर्वं त्वत्तेजो रुक्मभक्तिः सत्कामशंकामाभूदिति भक्तामं कथयंति। अथो॰। तोरमे वैशी घंतं हत्वा यज्ञनः शरणमंति। हंसायशुद्धाय हंगयेश्चात्रिंहगयते नमः। शु
द्धत्वे हेतवः। दहरनिलयाय हृदयाकाशनिकेतनाय। निरीक्षकाय बुद्ध्यादिसाक्षिणे। कृष्णाय मष्टानंदरूपाय सृष्टिवाचकः। शब्देनाब्जनिर्दिष्टविवाचकः
तयोरैक्यं परंब्रह्मेत्यभिधीयते इति निर्मलो श्रार्जिहरत्वे हेतवः। सृष्टं निर्विकारं यशो यस्य तस्मै निरुपक्रमाय आदिशून्याय। सद्भिः संग्रह्यते इति तथा तस्मै भा
वपंथः भवत्पंथा यथ्यां वर्त्तमानः तस्य जनस्य निजाश्रमाप्तौ मुशरणाश्रयीसत्यां संसारस्यांते परीष्टा सर्वतः पूजिता उत्तमा गतिः फलं यस्तस्मै हरिये नमः इति

अथो ईश जहि त्वाष्ट्रं ग्रसंतं भुवनत्रयं। ग्रस्तानि येन नः कृष्ण तेजांस्यस्त्रायुधानि च॥४३॥ हंसाय दह्रनिलयाय निरीक्षकाय कृष्णाय मृ
ष्टयशसे निरुपक्रमाय। सत्संग्रहाय भवपांथनिजाश्रमाप्तावंते परीष्टगतये हरये नमस्ते॥४४॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ ॥
अथैवमीडितो राजन् सादरं त्रिदशैर्हरिः। स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानभिनंदितः॥४५॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥प्रीतोहं वः
सुरश्रेष्ठा मदुपस्थानविद्यया। आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव यया मयि॥४६॥ किं दुरापं मयि प्रीते तथापि विबुधर्षभाः। म
य्येकांतमतिर्नान्यन्मत्तो वांछति तत्त्ववित्॥४७॥ न वेद कृपणः श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदृक्। तस्य तानिच्छतो यच्छेद्यदि सोपि तथावि
धः॥४८॥

तान्संतोषितान् मदीयमुपस्थानं स्तोत्रं तत्सहितया विद्यया ज्ञानेन आत्मन ऐश्वर्यं मम महिमा तस्य स्मृतिर्यया। नहि विरोधस्य मयमित्यादिना कर्त्तृत्वं लोकात्वा
देर्भाधिकं त्वो कैः भक्तिश्च यया। ननु वर्त्तिं अथाह हत्तावन्नित्यादिना नः कोश्च सर्वे त्वं किं विश्लोकार्त्तक मसिंवंदतिं किमिति। यद्यप्युकं देवैश्च ब्रूयंतं दुर्पंकल्पयामाक
मित्यादितं तत्संपादनं कृपालोर्ममोचितमित्याशयेनाह न वेदेति द्वाभ्यां गुणोरूविषयेषु तत्त्वदर्शितात्र विषयादितया विधो उपदां॥४८॥ ॥छ॥ ॥

नगवान २
भा० स्कं०
३५ ६

कर्म्मन पश्यति श्रेष्ठं न विमार्गं न वञ्छति हि । अपथ्यं पथ्यं यथा न राति न ददाति । भिषक्तमः सद्वैद्यः ॥ एवं तत्त्वकथनेनानौचित्यं परिहृत्य ते दर्शितमार्गमेव
संरक्ष्याह । मघवन्निति । विद्याव्रततपसां च सारं दृढं गात्रं शरीरं याचध्वं तत्र तदीयं विद्यातिशयमाह । स वा इति द्वाभ्यां एवं ह्यत्र प्रसिद्धा कथा । नि
शम्याथर्वणो दध्यङ् प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्ययोः दध्यंचं सम्प्रयागमतस्त्र च तुरगथाश्विनौ लग वत्र देहि नौ विद्यामिति श्रुत्वा सं चाव वीत् । कर्मार्थं वृतोऽस्मि
यो हं पश्चाद् वक्ष्यामि गच्छतं तयोर्निर्गतयोरेव शक्र आगत्य तं भणिति । यदा चेत्त्वमश्विभ्यां विद्यामावादीः शिरस्ते छेत्स्यामीति । यदि महाकपयस्त्वं यदि
सह सैव तौ । शिरश्छिद्यान संदेह इत्युक्त्वा स गतः । इत्थं ज्ञात्वा । तथा अश्वीत्यनामतयोरागत्य उवाच हे द्विजाः । तन्मुखादिद्रगादितं श्रुत्वा तावाहतुः वयं चैनात्र

स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्न वक्त्यज्ञाय कर्म हि । न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतोऽपि भिषक्तमः ॥५०॥ मघवन्यात भद्रं वो दध्यञ्चमृषिसत्तमं ।
विद्याव्रततपःसारं गात्रं याचत मा चिरं ॥५१॥ स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलं । यद्वा अश्वशिरो नाम तयोरमरतां व्यधात् ॥५२॥

वानव शिरश्छित्त्वा पूर्वमश्वस्य मस्तकं संधास्याव स्ततोऽनुहितेन विद्यां च नो द्विजो । तस्मिन्निंद्रेण संछिन्ने पुनः संधास्यामि स्वकं । निजं ते दर्शितं गामि द्यामि वो
यथा गतौ एतच्छ्रुत्वा तथो वृत्तवद्दध्यङ् आथर्वणस्तयोः । प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्यां च समन्त्रतोऽस्त्यशंकित इति ॥ जातन्तत्रायमर्थः दध्यङ् निष्कलं शुद्धं ब्रह्माधिग
तः ज्ञातवान् पापांतरेऽनिराकृतं स वत्तिस्वनंतं प्रवर्ग्यं चाधिगतः ज्ञातवान् ततोऽश्विभ्यां प्रापयदित्यनरस्या तु प्रसंगात्तदपदिदेशेत्यर्थः कथंभूतं ब्रह्म यद्वै अश्व
तां ज्ञातवान्न्याय गातरे उनिरीकृतं तवत्तिप्रनंतं प्रवर्ग्यं चाधिगतः जीवन्मुक्तत्वं व्यधात्तथा च श्रुतिः अश्वस्य शीर्ष्णा प्रयती भवा चेति ॥५२॥ ॥ ॥ राम ३५
शिरसा प्रोक्तत्वाद् अश्वशिरो नाम प्रसिद्धं तयोरमरतां जीवन्मुक्तत्वं व्यधात्

मदात्मकं वर्म्म श्रीनारायणाख्यं कवचं च अधिगत इति पूर्वेणान्वयः । तत्र हेतुः । यद्यस्मात् त्वष्ट्रे प्रादात् । किं तत् । यत् त्वष्टा विश्वरूपाय प्रादात् ततस्त्वमधा इति । कीदृ
शं यत् । तत्त्वं ततो विश्वरूपात् त्वमधाः धृतवानसि । तदेवं विद्यया सारं गात्रं यस्य तं वज्रमित्यर्थः । ननु ते अंगं देहं कथं दास्यतीति । तत्राह युष्मभ्यमश्विभ्यां मंगानि अश्विनी याचित
सन् दास्यति । यतो धर्म्मज्ञः । विशेषतो ह्यश्विभ्यां शिक्षापीत्या दास्यति ॥ अश्विनीनोक्ते नन्नेहे यद्वं दर्शितं तैरस्थिभिर्विश्वकर्म्मणा विनिर्म्मित आयुधश्रेष्ठो

दध्यङ्ङाथर्वणा त्वष्ट्रे वर्म्माभेद्यं मदात्मकं । विश्वरूपाय यत्प्रादात् त्वष्टा यत्त्वमधास्ततः ॥५२॥ युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां ध
र्म्मज्ञोऽङ्गानि दास्यति । ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्म्मविनिर्म्मितः ॥५३॥ येन वृत्रशिरो हर्त्ता मत्तेजउपबृंहितः । तस्मिन् वि
निहते यूयं तेजोऽस्त्रायुधसंपदः । भूयः प्राप्स्यथ भद्रं वो न हिंसंति च मत्परान् ॥५४॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
षष्ठस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ॥

वज्रो भविष्यतीति शेषः । येन त्वं वृत्रस्य शिरो हर्त्ता हरिष्यसि । मम तेजसोपबृंहितः । मत्तेजः अस्त्राण्यायुधानि च संपदश्च यस्य तस्य । महा
कायस्त्रिभुवनग्रासी स एवास्मान् हनिष्यतीति शंका कार्या इत्याह । मत्परान् किमपि न हिंसन्ति अतो युष्मभ्यं भद्रमेवेति ॥५४॥ ॥ इति षष्ठे नवमः ॥
दशमे केशवादिष्टदध्यङ्ङस्थिजवज्रधृक् । इन्द्रो युयुधे वृत्रेण सासुरेण सनिर्जरः ॥१॥ ॥ श्री ॥ ॥ ठ ॥ ॥ श्री ॥

सा० ष० मोदमानः एवं तं भगवान् धर्मं संप्रीतकामः पत्याश्वत्तारोग्योवाचापीति ॥ हे दीर्घदारकाः अपि किं संस्थायां स्त्यो योतिद्रोहो हेडः एवंतनू जानीथ आ
३६ त्मा देहः एवं यं जानीमएव किं अपि विष्णुरस्मान् स्वस्वेनयाचत इति चेत्तत्राह ॥ याचमानाय विष्णवेपि दातुं कः उत्सहेत ॥ ४ ॥ पुण्यश्लोकैरीड्यानि कर्माणि ये
३:सं २ षां याचको यदि वेद तर्हि न याचेत यदीश्वरः दानसमर्थः तर्हि सोपि नेति नाह ॥ ५ ॥ ततो यथा तव संकटं वयं स्वार्थपरा न जानीमः एवं प्रत्याचक्षाणा स्म स्म

श्रीबादरायणिरुवाच ॥ इंद्रमेवं समादिश्य भगवान्विश्वभावनः ॥ पश्यतामनिमेषाणां तत्रैवांतर्दधे हरिः ॥ १ ॥ तथाभियाचितो देवैरृषिराथर्वणो महान् ॥ मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव भारत ॥ २ ॥ अपि वृंदारका यूयं न जानीथ शरीरिणां ॥ संस्थायां
यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः ॥ ३ ॥ जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः ॥ क उत्सहेत तं दातुं भिक्षमाणाय विष्णवे ॥ ४ ॥
देवा ऊचुः ॥ ॥ किं नु तद्दुस्त्यजं ब्रह्मन् पुंसां भूतानुकंपिनां ॥ भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकेड्यकर्मणां ॥ ५ ॥ ननु स्वार्थपरो
लोको न वेद परसंकटं ॥ यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः ॥ ६ ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥ धर्मं वः श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृ
ताः ॥ एष वः प्रियमात्मानं त्यजंतं संत्यजाम्यहं ॥ ७ ॥ योऽध्रुवेणात्मना नाथा न धर्मं न यशः पुमान् ॥ ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावै
रपि ॥ ८ ॥ एतावानव्ययो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः ॥ यो भूतशोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति ॥ ९ ॥ अहो दैन्यमहो कष्टं पार
क्यैः क्षणभंगुरैः ॥ यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यः स्वज्ञातिविग्रहैः ॥ १० ॥ ॥ राम

त्मकष्टं न जानासीति तत्राह ॥ एष वः प्रत्युदाहृताः प्रत्युक्ताः ॥ ७ ॥ जंतं त्यक्ष्यमाणं आत्मा नं देहं ॥ अध्रुवेणात्मना देहेन हेनाथाः ॥ भूतानां शोके न शो ३६
चति हर्षेण हृष्यति य आत्मा स्वयं तस्य यो धर्मः एतावानेवाव्ययः इत्यर्थः ॥ पारक्यैः श्वशृगालादिसंबंधिभिः अस्वार्थैः आत्मोपयोगरहितैः स्वज्ञातिविग्रहैः ज्ञातयः पुत्रादयः
वियहो देहः तैर्नोपकुर्यात् इति यत् ॥ १० ॥ ॥

कृतं व्यवसितं निश्चयो येन आत्मानं ब्रह्मणि संनयन्नेकीकुर्वन् शरीरं जहौ ॥११॥ यता अक्षादयो येन तत्त्वं पश्यतीति तथा ध्वस्तानि गतानि बन्धनानि यस्य सः ॥ ॥१२॥

श्रीबादरायणिरुवाच ॥ एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्ङाथर्वणस्तनुं । परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं संनयञ्जहौ ॥११॥ यताक्षासुमनोबुद्धि

स्तत्त्वदृग्ध्वस्तबन्धनः । आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे गतं ॥१२॥ अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वकर्मणा । मुनेः शक्तिभिरुत्सिक्तो

भगवत्तेजसान्वितः ॥१३॥ वृतो देवगणैः सर्वैर्गजेन्द्रोपर्यशोभत । स्तूयमानो मुनिगणैस्त्रैलोक्यं हर्षयन्निव ॥१४॥ वृत्रमभ्यद्रवच्छत्रुमसु

रानीकयूथपैः । पर्यस्तमोजसा राजन्क्रुद्धो रुद्र इवान्तकं ॥१५॥ ततः सुराणामसुरै रणः परमदारुणः । त्रेतामुखे नर्मदायामभव

त्प्रथमे युगे ॥१६॥ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां पितृवह्निभिः । मरुद्भिरृभुभिः साध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिं ॥१७॥ दृष्ट्वा वज्रधरं शक्रं रो

चमानं स्वया श्रिया । नामृष्यन्नसुरा राजन्मृधे वृत्रपुरःसराः ॥१८॥ नमुचिः शम्बरोऽनर्वा द्विमूर्धा ऋषभोऽम्बरः । हयग्रीवः शङ्कुशिरा वि

प्रचित्तिरयोमुखः । पुलोमा वृषपर्वा च प्रहेतिर्हेतिरुत्कलः । दैतेया दानवा यक्षा रक्षांसि च सहस्रशः ॥२०॥ सुमालिमालिप्रमुखाः का

र्तस्वरपरिच्छदाः । प्रतिषिध्येन्द्रसेनाग्रं मृत्योरपि दुरासदं । अभ्यर्दयन्नसंभ्रान्ताः सिंहनादेन दुर्मदाः । गदाभिः परिघैर्बाणैः प्रासमुद्गरतो

मरैः ॥२२॥ ॥

अशोभत इन्द्र इति शेषः ॥ मुनेः शक्तिभिस्तेजोभिर्निर्मितं गतिमत्कान्तिरर्जितं मुनेः शक्तिभिरिति वा पाठः ॥ असुरानीकानां यूथपैः पर्यस्तं परिवृतं ॥१५॥ प्रथमे

चतुर्युगे त्रेतामुखे ॥ ... सेनाग्रं सेनामुखं ॥२१॥ ॥

रा०यु० 37

शतघ्नीं वृ इ ईह्याः लोहकंटकसंविताः ॥ भुशुंडीः सर्वतो लोहकंटकाः प्रक्रमोन्नतेतपालिधानं ॥ २३ ॥ उं खो झलदेशाः एकाश्च झलदे शमगतानंलमोपरश्च ॥ यथा
तु वर्तिताथा नलस्थैर्वनिर्ज्योतिषी वेष्टनेन तेषां तद्दृष्टा पिष्टश्च विताना मेना हाननतरति शब्दाणामश्राणां च यानिवर्षाणि तेषां मोघपश्नामे डुःनपा डः लिह
तुवर्तितायानलस्थैर्वनिर्ज्योतिषी पथे आकाशे ॥ नीशा अश्राणां शस्त्राणां च ओघाये षां गिरिशृंगे डुमैरुपलैश्च ॥ तानिंदं सेनिकाः ॥ शब्दाणामश्राणां च शैलैश्च झ नतानलतश्चान्
पथे आकाशे ॥ नीशा अस्त्राणां शस्त्राणां च ओघाये षां गिरिशृंगेर्डुमैरुपलैश्च

शूलैः परश्वधैश्च खड्गैः शतघ्नीभिर्भुशुंडिभिः ॥ सर्वतो वकिरंश्च श्रेष्ठै बबिबुधर्षभान् ॥ २३ ॥ नतेदृश्यंत संछन्नाः शरजालैः समंततः ॥ उ
ल्काभिः परिश्रुवैश्च खड्गैः शतघ्नीभिर्भुशुंडिभिः ॥ २४ ॥ नते शस्त्रास्त्रवर्षौघाध्यां सेडुः सुरसैनिकान् ॥ छिन्ना ॥ सिद्दुपंथे देवलोकहस्तैः सहसास्वा
खाद्भुंखपांपतितैः ज्योतिमिवनलोघनैः ॥ २५ ॥ अथ श्रवर्षस्म खलविडिडस्वा ॥ पूर्ववत् ॥ २६ ॥ तीनं तताः नश्वस्विमतो निश म
२५ ॥ अथ नीलानाश्च शृंगौघां गिरिशृंगं गडुमोपलैः ॥ अश्चवर्षस्म खलविबिडस्यां छेपूर्ववत् ॥ २६ ॥ तीनं तताः न श्वस्विमतो निश म
२५ ॥ अथ नीलाश्च शृंगौघां गिरिशृंगं गडुमोपलैः ॥ अथ वर्षस्म रिंडसेनिकान् ॥ २७ ॥ सर्वेप्रयामाश्च नवविभोघा ॥ क्रूराः
शस्त्रास्त्रशैरथहत्रनीथाः ॥ डुमैर्डुष्टद्रिर्विविधोडिशृंगेर्गविन्नतांसत्रसुरेंडसेनिका ॥ २७ ॥ सर्वेप्रयामासगतविभोघाः ॥ क्रूराः
शस्त्रास्त्रशैरथहत्रनीथाः ॥ डुमैर्हंसद्रुविविधाः डिशृंगेर्गविन्नतांसत्रसुरेंडसेनिकान् ॥ २८ ॥ ते स्रष्टयामं विवितं थं निर्गीर्ह्यहमदेव
कृतादेवगणैः षदैतैः शक्राश्नाश्च कूलेषुं यथा महत्सु तुंडैः प्रयुक्ता रुषतीर नवीचः ॥ २९ ॥ ॥
क्रता देवगणेषु दैतेः श्रम्रासातु कूलेषु यथामहत्सुतुंडैः प्रयुक्तारुषतीमन्नवाचः ॥ २८ ॥ ते सुप्रयाम संवितं थं निर्गीह्य हमदेव
कृताः देवगणेषु दैतेः श्रम्रासातुकूले षुं यथा महत्सु तुंडैः ॥ प्रयुक्ता रुषतीरुद्रनवीचः ॥ २९ ॥ ॥
क्रताः हतयुद्धदर्पाः ॥ पलायनायाजिमुखेविसृज्य पतिं मनस्ते दृकरांतमाराः ॥ ३० ॥

स्रिमताः प्रखिनाः डुमादि लिस्रश्च विताना निशामध्यहत्यो नाथो येषां ते तत्र सुची ताः क्रताः क्रताः पुनः पुनः क्रताः कूलो उक्त लो येषां ते षुदेवगणेषु रुषतीरु
स्रिमताः प्रखिनाः डुमादिलिस्रश्च विताना निशाम्यहत्त्रो नाथो येषां तेत त्र सुचीताः क्रताः पुनः पुनः कृताः ॥ क्रूसो उक्तल्लो येषां ते षुदेवगणेषु रुषतीरु
षत्यश्च कल्पाः ॥ २९ ॥ नवाः प्रभावा वीर्य यथा महत्सु नीलकण्ठेन संवतितद्वः ॥ हतोयुद्धदर्पो येषांआत्मपरैः हीनः सारो वीर्यं येषां ते अतिसंक्षिप्ताः अपितु दै
षत्यश्च कल्पाः ॥ २९ ॥ नवाः प्रभावा वीर्यं यथा महत्सु लकण्ठेन संवतितद्वः ॥ हतोयुद्धदर्पो येषां आत्मपरैः हीनः सारो वीर्यं येषां ते अतिसंक्षिप्ताः अपितु दै ॥८
षत्यश्च कल्पाः ॥ २९ ॥ नवाः प्रभावा वीर्यं यथा महत्सु तोलक प्रोनिसंवतितद्वः ॥ हतोयुद्धदर्पा येषां ॥ यतो हरावेंसक्ताः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥
त्याः ॥ एवं ते रत्यश्रापीन उक्तां आजिमुखेद्धाः ॥ संपतिं विसृज्य पलायनाय मनो दधुः ॥ यतो हरावेंसक्ताः ॥ ३० ॥

रा० 37

प्रभावतः पलायमानान्प्रेक्ष्य आदावेव तीव्रेणालयेन पलायितं न क्षंतव्यं हतं मे स्थं तत्त्वं प्रेक्षणतश्च त्यमाणं वरं तावि। तदेव विशिष्टं कालो
पपन्नामवं च सेवितां मम स्थिनां रुचिरां। हे मय हे अनर्घं मेवावं स्थफत ॥ ततो स्तवो ः इह यशः लोके स्वर्गश्च यदि स्यादव्यथतां हि श्रेष्ठं वं च कं मम
मीवीनं प्रासंवा ब्रह्मसंधारणाया कलेवरं न स्यादिति य स्मरण कोस्तवाः वीर शयेरणास्ममोऽभि हताः अपराङ्मुखवनर जन्यादिति यस्य वेका तो ह्य

श्लोकं संस्थानं भगवान्म न स्वी प्रभावतः प्रेक्ष्य वलाक्षण तदापलायितं प्रेक्ष्य बलं वस्त्यं न त्यनेतीवेणा विहस्य वीरः ॥ आकालोपपन्नां
रुचिरां मम नष्टिना सुवाक्यवृ पुत्र वीरः ॥ हे विप्रचित्ते न पुलोमन् मय नर्वज्ञ शंकर मे स्पाफ ध्वं ॥ ॥ तस्य स्तवर्क
वणश्च सर्वतः प्रतिक्रियार्थं न वेह स्म सा लोको यशश्चाथ ततो यदि स्यं को नाम स्तेन स्पाति तव ॥ हो स्मता विह
स्तम्भ ब्रह्मसंधारणाया जिताश्वः कलेवरं योगरतो विजह्याद्यदग्रणी वीरशये निहत्य ॥३३॥ ॥इति श्रीभागवते महा
पुराणे पश्चम दशमोऽध्यायः ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ तमेवं शमितामर्षं विचष्ट पतिरेतेत सः नैवाय रत्यक्षः पलायनप
रान्पूर्वं ॥१॥ विशीर्य ... कालात्रुक्लेशि दिशः कालयमानामना थवत ...
रमर्षितः तानि वार्यौ जमाराजन्निर्भर्त्स्य इदं वचोऽब्रवीत् ॥२॥ ॥

विहस्याक्षेप्समतोऽस्त्रशस्त्र थावस्थितिः ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ॥ परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥३३॥ ॥ षष्ठे दशमः
॥ एकादशेऽथ दैत्यानां शक्रेण मानभञ्जनम् ॥ तत्किञ्चान वलो दर्पोऽस्त्रिबावा वो रुषितान शमतां कथयन्त्यस्तु सर्व काला अरु देः काला अवर्त्ति लि
कालयमानो विक्रम्यमाणो अमर्षितः असहमानस्तो त्रिदशान्निवार्य निर्भर्त्स्य चेदं वचनमाह ॥२॥ ॥ ॥

ना० ६० तदाहहस्तात्यां॥मातउसङ्कुरितेऽ दुरीषप्रायैश्चथमांतपाठेदेवानां संबोधनं॥पृष्टतोहतैः दैत्यैः किंनकिंचिन्नयशोनापिधर्मः तदेवाह॥नहीति॥प्रधनेसं
३८ ग्रामेसमारे वैद्यंहितुम्लका॥ड्गडाःमात्वं न्नगणामात्रंश्र्येतिप्रतोनवेदिहलोकलोगोस्पृहाज्ञिष्टिरगणाशरिष्ठ न्नासुमहाप्राणोवत्तंयच्छ्येनविचेत
किंवृतव्रतैः मांरुद्धीचधिः पृष्टतोहतैः॥नहिभीतवधश्लाघ्योनस्वर्ग्यःशूरमानिनां॥४॥यदिवःप्रधनेश्रद्धासंगेवाक्
ते वृत्र स्वंकाःहदिक्ष्येतिप्रतमांवंमेनचेक्ष्याच्छुखसस्पृहा॥५॥एवंसुरगणान्क्रुद्धोभीषयन्वपुषारिपून्॥व्यनदत्समहाप्राणो
नोदेनः येनलोकाविचेतसः॥६॥तेनदेवगणाःसर्वेवृत्रविस्फोटनेनवै॥निपेतुर्मूर्च्छिताभूमौयथैवाशनिनाहताः॥७॥ममर्दपद्भ्यांसु ह.भी४
धृतिः रसैन्यंमांवरंतिमीलिताक्षंरणांगणंडुर्मदः॥गांकंपयन्नुद्यतशूलओजसानालंवनंयूथपतिर्यथोन्मदः॥८॥विलोक्यतं उ
वज्रधरोत्यमर्षितःस्वशत्रवेऽभिद्रवतेमहागदां॥चिक्षेपतामापततींसुदुःसहांजग्राहवामेनकरेणलीलया॥९॥सइंद्रश
त्रुःकुपितोभृशंतयामहेंद्रवाहंगदयोरुविक्रमः॥जघानकुंभस्थलउन्नदन्मृधेतत्कर्मसर्वेसमपूजयन्नृप॥१०॥ऐरावतो
नोद्भुतः२ वृत्रगदाभिमृष्टोविघूर्णितोद्रिःकुलिशाहतोयथा॥अपासरद्भिन्नमुखःसहेंद्रोमुंचन्नसृक्सप्तधनुर्भृशार्तः॥११॥नसन
सततुल न्नवाहायविषण्णचेतसेप्रायुंक्तभूयःसगदांमहात्मा॥इंद्रोमृतस्राविकरामिमर्शवीतव्यथक्षतवाहोवतस्थौ॥१२॥ ॥३ह.
नवाहायविषण्णचेतसेप्रायुंक्तभूयःसगदांमहात्मा॥इंद्रोमृतस्राविकरामिमर्शवीतव्यथक्षतवाहोवतस्थौ॥१२॥ ॥३ह. राम
सोवज्ञया॥वृत्रस्यविस्फोटनेननादेनोद्भ्रान्तश्शूलयेननालंभनेनालीनांवनेऊजतोमदोयस्यसयूथपतिर्यथामर्दयतीतिसमव्रतःप्रमाणंदेवांसमन्नोवमन्नो ३८
वाहोयस्यातस्मैनप्रयुंक्तोयस्मृतस्यंदीयस्तत्स्रावीयस्यकरस्तेनाभिमर्शःस्पर्शस्तेनवीतव्यथोगतदुःखंक्षतोवाहोयस्यइंद्रस्तथाभूतोवतस्थौ॥१२॥

सकृत्वा। हे नृपेंद्र आहवकाम्यया युद्धेच्छया त्वस्थितं भ्रातृहणं ... विष्णुतपहं तारं दृष्ट्वा संस्कृत्य तदेवाह ... पतत्यकर्म्म ... ॥२३॥ यो ब्रह्महा ब्राह्मणो हत्वा वा र
विशेषतः युद्धं मम वत्सा तरं सत्वा नयतः सम वस्थिता। एतद्दिष्ट्या नष्टं जातं दिष्ट्या त्वया यमानंदार्थे हि अमत्व मम सकलेन निर्भिन्नं दमत्तुल्ये हृदयं मम स्थितेन व
यानि मित्रहत्ते न श्रद्धा विराट्देव भ्रातृरष्टणो हं ... स्वर्गकामा यो यो नवानं हत्वा स्वर्गकामाया ज्ञिकाः पशो रिवेतिवा ... मस्पृष्टवह्निमदं देहं

मत्तं नृपेंद्राहवकाम्यया रिपुं वज्रायुधं भ्रातृहणं विलोक्य स्मरंश्च तत्कर्म्म नृशंसमंहः शोकेन मोहेन हसन् जगाद ॥२३॥ ॥वृत्र उ
वाच॥ ॥दिष्ट्यासुवान्मेऽवस्थितो रिपुर्यो ब्रह्महा गुरुहा भ्रातृहा च। दिष्ट्यानृणोऽद्याहमसत्तम त्वया मच्छूलनिर्भिन्नदृषद्धृदाचि
रात्॥२४॥ यो नोऽग्रजस्यात्मविदो द्विजातेर्गुरोरपापस्य च दीक्षितस्य। विश्रभ्य खड्गेन शिरांस्यवृश्चत्पशोरिवाकरुणः स्वर्गका
मः॥२५॥ ह्रीश्रीदयाकीर्त्तिभिरुज्झितं त्वां स्वकर्म्मणा पुरुषादैश्च गर्ह्यं। कृच्छ्रेण मच्छूलविभिन्नदेहमस्पृष्टवह्निं समदंति गृध्राः॥
॥२६॥ अन्येऽनु ये त्वेह नृशंसमज्ञा यदुद्यतास्त्राः प्रहरंति मह्यं। तैर्भूतनाथान्सगणान्निशाततत्रिशूलनिर्भिन्नगलैर्यजामि॥२७॥ अ
थो हरे मे कुलिशेन वीर हर्त्ता प्रमथ्यैव शिरो यदीह। तत्रानृणो भूतबलिं विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये॥२८॥ ॥ ॥

समदंति। वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवन्निर्देशः। अन्येपि ये अज्ञा रहवा वा नृशंसमर्मतुमय्युद्यतास्त्राः संतो यदि प्रहरंति तैर्भूतनाथान्भैरवादीन्यक्ष्यामि।
कथंभूतैः निशाततीक्ष्णीकृतं यन्मम त्रिशूलं तेन निर्भिन्नो गलो येषां तैः। अथो अथवा हरे त्वं इंद्र यदि लवाने व मम शिरो हर्त्ता हरिष्यसि तत्र तथा सति अनृणो
विशुद्धकर्म्मवत्वात् पशुभ्यो बलिं देहेन विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये वीराणां पदं प्राप्स्यामि॥२८॥ ॥८३॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा०ह० ३९

नोपिताद पिस्त्वरेव ममास्ति मतइत्याशयेनाह हे अरेशेति। न हि नो पिनहिद्धि पर्मिगदेवनिःफलोयास्यतीति संशयं मा काषीः कृपणार्थश्च इयोजनं यथा सामाच्या यथा निःफलो तथा न स्यात् अमोघत्वे हेतुं वदंसंशोत्साहयति नेवति। ते जितस्त्री ह्यमीश्वात तश्शत्रुं मां जहि विस्तुना यंत्रितः इरितश्च हनने न मम पीडा स्यादित्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह। अहमिति। संकर्षणो मत्पतिर्यथा हतस्था तदीयचरणारविंदे मनः समाधाय तु नेष्यामि निगतिं मे हं याव्या मितन्व

अरेश कस्मान्न हि नो पि वड्जं परस्मिंते वैरिणि मय्यमोघं मा मं संशयिष्ठा नगदेवदंष्ट्रा निःफलं कृपणार्थे वदाड्राः ॥ १९ ॥ नन्वेव वड्जातवशक्रा तेजमाहरेर्दधीचस्तपसा च तेजितः। तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयंत्रितो यतो हरिर्विजयः श्रीर्गुणास्ततः ॥ २० ॥ अहं समाधाय मनो यथाह संकर्षणस्तच्चरणारविंदे। त्वद्वज्ररंहोलुलितग्राम्यपाशो गतिं मुनेर्याम्यपविद्धलोकः ॥ २१ ॥ पुंसां किलैकांतधियां स्वकानां याः संपदो दिवि भूमौ रसायां। न राति यद्द्वेष उद्वेगआधिर्मदः कलिर्व्यसनं संप्रयासः ॥ २२ ॥ त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र। ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभोऽकिंचनगोचरोऽन्यैः ॥ २३ ॥ ॥

वज्रस्य रंहसा लुलितः छिन्नो ग्राम्यपाशो विषयलोभलक्षणो यस्य अपविद्धलोकः त्यक्तदेहः। ननु हि लगवान्संकर्षणस्त्वत्त्रयायमसह्यमेदव्यगादिसंपदो दास्यतीत्यपि मा संशयिष्ठाः इत्याह। पुंसामिति। स्वर्गे भूमौ रसातलेवयाः संपदस्ताः किलानिच्छितं नरातिन ददाति। तत्र हेतुः यत्र याः स्युः द्वेषादयो लवंति। त्रैवर्गिकोधर्मार्थकाम विषयो यआयासस्तस्य विघातं विधत्ते। ततश्चायासोपरमादनुमेयो नैवैश्वर्यादिना अंतश्च स तर्हि सुलभः स्यात् किं विधत्ते तत्राह। अन्यैः सुदर्सवैत्वप्रसादाल्लभावान्नवसंपदो लविष्यंतीति भावः ॥ २३ ॥ ॥

॥ अहं समाधाय मनो यथा हरौ संकर्षणः सेवपरमात्मा ... ॥ १ ॥

राम ३९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एवमिङ्गितं स्वाभिप्रायं निवेद्य भगवन्तं प्रार्थयते अहमिति । तव पादावेव एकं मूलमाश्रयो येषां तेषां दासानामनुदासः भविता भविष्यामि न त्वैश्वर्यं अस्य
पतेः प्राणनाथस्य तव गुणान् मम मनः स्मरतु । वाग् गृणातु नैव कीर्तयतु । कायश्च तवैव कर्म करोतु । न च किं दास्यं नन्वर्थं महाफलानि दास्यामि तत्राह
नाकपृष्ठं ध्रुवपदं ब्रह्मलोकादिकं वा हे समञ्जस निखिलसौभाग्यनिधे त्वा त्वां विरहय्य पृथक्कृत्य न कांक्षे नेच्छामीति हि किमिच्छामीत्यत आह अ

अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः । मनः स्मरेतासुपतेर्गुणांस्ते गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः ॥ 24 ॥ न
नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् । न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरहय्य काङ्क्षे ॥ 25 ॥ अजात
पक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः । प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा मनोऽरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥ 26 ॥ ममो
त्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः । त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् ॥ 27 ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ॥

जातपक्षाः खगाः श्येनादिभिः पीडिताः यथा मातरं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः बालवत्सा स्तन्यं यथा व्युषितं दूरदेशं गतं प्रियं कामेन विषण्णा प्रिया तथा मम मन
स्तापत्रयपीडितं कर्मबद्धं कामादिभिर्विषण्णं च त्वां दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छतीत्यर्थः । उत्तमश्लोकस्य तव जनेषु भक्तेष्वेव सख्यं भूयात् न तु त्वन्मायया देहादिष्व
सक्तचित्तस्य भूयोऽपि तेष्वासक्तिर्न भूयादिति ॥ २७ ॥ ॥ इति षष्ठे एकादशोऽध्यायः ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा० म०
४०

हारस्येतिविस्मयोनस्ययस्तस्माहितेननु महेंद्रेण महायुद्धे दृत्रस्यवधईप्सितौ ॥४॥ महायुद्धं श्रीविस्तुंग्स्फ प्रलयोदकोयुमांताद्रिवत् कर्णैरा जिह्वाशिरस्या
स्त्यताम्रास्यावि शुष्कामयित्वा। ततस्तेआपतन्त्याश्च धनेविचलत्परिभ्रमतंयहश्च तक्ता वयहोर्कांद्वद्दुने स्वेशतंपर्वाणि यश्चतेनातस्मा राजोवास्युकिम
द्युसेगदेहस्सदाकारोहनौकपोलयांतेअमरेलमैरावतो वज्रेनश्चतमाह दृत्रोहिहरेंद्रो मदाजयो नैवकिंतुकत्र विज्ञत्यः।एक तत्रावत्रविनस्तदेयहाकत्रचि
अपिपिबवाच ॥ ॥एवंजिहासुर्नृपदेहमाजौमृत्युंवरंविजयान्मन्यमानः। शूलंप्रगृह्याभ्यपतत्सुरेंद्रं यथा महापुरुषं कैटभोप्सु ॥
॥५॥ ततो युगान्ताग्निकठोरजिह्वमाविध्य शूलं तरसासुरेंद्रः। क्षिप्त्वा महेंद्राय विनद्य वीरो हतोसि पापेति रुषा जगाद ॥६॥ खआप
आपतत्तद्दिविवत्लयहोल्कावन्निरीक्ष्य दुःप्रेक्ष्यमजातविक्लवः। वज्रेण वज्री शतपर्वणाच्छिनद्भुजं च तस्योरगराजभोगं ॥७॥ छि
न्नैकबाहुः परिघेण दृत्रः संरब्धआसाद्य गृहीतवज्रं। हनौ तताडेंद्रमथामरेभं वज्रं च हस्तान्न्यपतन्मघोनः ॥८॥ दृत्रस्य कर्मातिम
हाद्भुतं तत्सुरासुराश्चारणसिद्धसंघाः। अपूजयंस्तत्पुरुहूतसंकटं निरीक्ष्य हा हेति विचुक्रुशुर्भृशं ॥९॥ इंद्रो न वज्रं जगृहे विलज्जि
तश्च्युतं स्वहस्तादरिसंनिधौ पुनः। तमाह दृत्रो हर आत्तवज्रो जहि स्वशत्रुं न विषादकालः ॥१०॥ युयुत्सतां कुत्रचिदाततायिनां जयः स
दैकत्र न वै परात्मनां। विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरं सर्वज्ञमाद्यं पुरुषं सनातनं ॥११॥ लोकाः सपाला यस्येमे श्वसंति विवशा वशे।
द्विजा इव शिचा बद्धाः स काल इह कारणं ॥१२॥ ॥
दपि यद्युत्सतां सदा जयो नैव किंतु कैवकदाचिदेवेत्यर्थः ॥ परो देह आत्मा येषां परावीनात्मनामितिवा ॥ आत्मनादिसनातनं नित्यं परावीनतामेवाह। लो
काः इति सपालाः यस्य वशे विवशाः संतः श्वसंति चेष्टंते। द्विजाः पक्षिणः शिचा जालेन कालः कलयतीति तं भगवान्तं इह जयादौ कारणं जानीहि ॥ ॥

राम
४०

कर्मेणः इंद्रस्य कृतानि १

र्जआदिक्लपंकालंतंहेतुमज्ञायअज्ञायजडंमेतंमात्मानंदेहंहेत्वंमन्यसे नेत्याह नतु प्रधानपुरुषादितंत्राणीतिचुक्तं तत्राह भूतभवगतिच कौमहद
र्जआदिक्लपंकालंतंहेतुमज्ञायअज्ञायजडंमेतमात्मानंदेहंहेत्वंमन्यते नैतस्वातंत्र्यंप्रधानपुरुषादितंत्राणीतिसुक्तं तत्राह एवमविद्वानजीशमेवात्मानमीश्वरं स्वतंत्रंमन्यतेनन्वपित्रा
त्मेत्यात्माहंकारः नतु स्वकर्मणा राजीवनस्सृष्ट्यादिहेतुरितिमीमांसकामतमेते तत्राह एवमविद्वान्नजीशमेवात्मानमीश्वरंस्वतंत्रंमन्यते नन्वपि त्रा
दयः स्वशरीरोद्गमं तेषां भाव्यस्तु हंतास्त्वत्राह त्वंतेरितिसाक्षी स्वयं ईश्वरः नतु तवापराजितश्च मम जयादिशं केवलास्ति किमिति मांवला तयुद्धे पवर्त्तयसि

कालंहेतुविधिआदिदिः १ महत्तत्त्वेदेहं अहंकार   नबपिकादिदिः ५

र्जुनः सहैव लंघनाणमेतं तस्मैव त्वात्मज्ञाय जनोहं तमात्मानं मन्यते जडं ॥ यथा दारुमयी नारी यथा यंत्रमयो मृगः ॥ १९
एवं भूतानि मघवन्नीशतंत्राणि विद्धि मे ॥ २० ॥ पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तं कर्मात्मा भूतेंद्रियाशयाः ॥ शक्नुवंत्यस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहात ॥ २१
जीवं जयादि काले ४ अविद्वानेवमात्मानं मन्यतेनीशमीश्वरं ॥ भूतैः सृजति भूतानि ग्रसते तानि तैः स्वयं ॥ २२ ॥ आयुः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यमाशिषः पुरुषस्य
याः ॥ भवंत्येव हि तत्काले यथानिच्छोर्विपर्ययाः ॥ २३ ॥ तस्मादकीर्तियशसोर्जयापजययोरपि ॥ समः स्यात्सुखदुःखाभ्यां मृत्युजीवि
तयोस्तथा ॥ २४ ॥ सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ तत्र साक्षिणमात्मानं यो वेद न स बध्यते ॥ २५ ॥ पश्य मां निर्जितं शत्रु
वृक्णायुधभुजं मृधे ॥ घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया ॥ २६ ॥ प्राणग्लहोयं समर इष्वक्षो वाहनासनः ॥ अत्र न ज्ञायतेमुष्य
१०ः१   जयोमुष्य पराजयः ॥ २७ ॥
वरः

तत्राहायुरिति तत्काले जयादिकाले विपर्ययाः अकीर्त्यादयः यस्मादेवं सर्वमीश्वराधीनं तस्मात्समः स्यात् हर्षविषादहीनो लवेदित्यर्थः समदृष्टेरुपायमा
ह सत्वमिति हर्षादिर्निर्बवध्यते हर्षविषादनिष्ठस्तव वाहमेव गुरुरित्याह पश्येति वृक्णामायुधं भुजश्च यस्य अनियतत्वं द्यूतरूपकेणोपसंहरति प्राण
एव ग्लहः पणो यस्मिन् इषवः एव अक्षाः यस्मिन् वाहनान्येव आसनानि अक्षमात्ताः फलकानि यस्मिन् ॥ २७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥
मोहा

भा०ष० ४२ गतालीकं निःकपटं ॥ तत्त्वा सेवितवान् अमिताश्रुतवत् खातकोदकैः गर्त्तादिजलोपमैः स्वर्गादिभिः किं । युद्धानां संग्रामाणां पती सुरश्रेष्ठौ ॥ हे मारिष श्रेष्ठ राजन् ॥
ढाल्यं त्वं छलं च यथा सा श्रां स्रांस्त्रप्रवतीतथा ॥ गोत्रः पर्वतः ॥ कृत्वा ॥ धरामित्यादेर्ज्जग्रासेति तृतीयेनान्वयः ॥ नभोवद्गंभीरेण वक्त्रेण लेलिहः सर्प्पश्च तद्वत्

श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इंद्रो वृत्रवचः श्रुत्वा गतालीकमपूजयत् गृहीतवज्रः प्रहसंस्तमाह गतविस्मयः ॥ १८ ॥ अहो दानव सिद्धोसि
यस्य ते मतिरीदृशी । भक्तः सर्वात्मनात्मानं सुहृदं जगदीश्वरं ॥ १९ ॥ भवानतार्षीन्मायां वै वैष्णवीं जनमोहिनीं । यद्विहायासुरं भावं
महापुरुषतां गतः ॥ २० ॥ खल्विदं महदाश्चर्यं यद्रजःप्रकृतेस्तव वासुदेवे भगवति सत्वात्मनि दृढा मतिः ॥ २१ ॥ यस्य भक्तिर्भगवति
हरौ निःश्रेयसेश्वरे । विक्रीडतोमृतांभोधौ किं क्षुद्रैः खातकोदकैः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति ब्रुवाणावन्योन्यं धर्मजिज्ञासया
नृप । युयुधाते महावीर्यौ इंद्रवृत्रौ युधांपती ॥ २३ ॥ आविध्य परिघं वृत्रः कार्ष्णायसमरिंदमः । इंद्राय प्राहिणोद्घोरं वामहस्तेन
मारिष ॥ २४ ॥ स तु वृत्रस्य परिघं करं च करभोपमं । चिच्छेद युगपद्देवो वज्रेण शतपर्वणा ॥ २५ ॥ दोर्भ्यामुत्कृत्तमूलाभ्यां बभौ रक्तस्र-
वोसुरः । छिन्नपक्षो यथा गोत्रः खाद्भ्रष्टो वज्रिणा हतः ॥ २६ ॥ कृत्वाधरां हनुं भूमौ दैत्यो दिव्युत्तरां हनुं । नभोगंभीरवक्त्रेण लेलिहोल्बण-
जिह्वया ॥ २७ ॥ दंष्ट्राभिः कालकल्पाभिर्ग्रसन्निव जगत्त्रयं । अतिमात्रमहाकाय आक्षिपंस्तरसा गिरीन् ॥ २८ ॥ गिरिराट्पादचारीव पद्भ्यां
निर्जरयन्महीं । जग्रास स समासाद्य वज्रिणं सहवाहनं ॥ २९ ॥ महाप्राणो महावीर्यो महासर्प इव द्विपं । वृत्रग्रस्तं तमालक्ष्य सप्रजा- राम
पतयः सुराः ॥ ३० ॥ हा कष्टमिति निर्विण्णाश्चुक्रुशुः समहर्षयः । निगीर्णोप्यसुरेंद्रेण न ममारोदरं गतः ॥ ३१ ॥ ॥ ४२
त्वगाथाजिह्वया कालकल्पाभिः ग्रसन्निवानिर्जरयन्निर्जरयन् महाप्राणो महाबलो महावीर्यो महाप्रतापवान् ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

आक्षिपन् बालयन्तः

वज्रः३

उच्चकर्त्त्य १ गिरेः २

महापुरुषेणात्मवच्च(?)रूपेणानारायणेन संनद्धो रक्षितः योगबलेन मायाबलेन वा बलभित् इंद्रः उच्चकर्त्त चिच्छेद तच्छृंगं यथा कं सारयंत्वा ३ दे
ग३ अतिवेगवान् ३ ज्योतिषां सूर्यादीनां अयने दक्षिणोत्तरगतिरूपे संवत्सरे योहर्गणः सःषष्ट्युत्तरशतत्रयात्मकः तावता हर्गणेन वार्त्रह
त्ये वृत्रहत्यायां योग्ये काले न्यपातयत् अत्राः यद्वा स्पष्टार्थस्तद्वितः वृत्रहत्यायां वृत्रहननार्थं परिवर्त्तमानेऽत्यर्थः शं वार्त्तद्धलिंगे संग्रहे ४ वृत्रहत्रवी

नारायणकवचेन रक्षितेन तु इंद्रः

उत्रा १ निर्गत्य १ इंद्रः १ इंद्रं ३ चिछेद १ उत्कृत्य १

शिरः १ महापुरुष संनद्धो योगमायाबलेन च ॥ भित्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्क्रम्य बलभिद्विभुः ॥३४॥ उच्चकर्त्त शिरः शत्रोर्गिरि
शृंगमिवौजसा ॥ वज्रस्तु तत्कंधरमाशुवेगः कृंतन् समंतात्परिवर्त्तमानः न्यपातयत्तावदहर्गणेन यो ज्योतिषामयने
वार्त्रहत्ये ॥३३॥ तदा च खे दुंदुभयो विनेदुर्गंधर्वसिद्धाः समहर्षिसंघाः ॥ वार्त्रघ्नलिंगैस्तमभिष्टुवाना मंत्रैर्मुदा कु
सुमैरभ्यवर्षन् ॥३४॥ वृत्रस्य देहान्निष्क्रांतमात्मज्योतिररिंदम ॥ पश्यतां सर्वलोकानामलोकं समपद्यत ॥३५॥ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे वृत्रवधो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ ॥श्रीशुक उवाच ॥ ॥वृत्रे हते त्रयो लोका वि
१ स्वस्थानानि ना विज्वराः ॥ सलोकपाला ह्यभवन्सद्यो विज्वरा निर्वृतेंद्रियाः ॥१॥ देवर्षिपितृभूतानि दैत्या देवानुगाः स्वयं ॥ प्रति
जग्मुः स्वधिष्ण्यानि ब्रह्मेशानेंद्रादयस्ततः ॥२॥ ॥ उद्गम स्थो[ऽ]न्तरम १ ॥इंद्रमप्यब्रवीत्१

शानो
यत्प्रकाशकं वार्त्रहत्याप्रशमसमर्थ ततमा नाम्ना प्रायश्चे त्याद्येस्तमिंद्रं अभिष्टुवाना अभिस्तुवंतः ॥ अलोकं लोकातीतं भगवंतं ॥ ॥ षष्ठे द्वादशः ॥ ॥
त्रयोदशे तु वृत्रस्य ब्रह्महत्या महाभयात् ॥ विरंचि संभावितः शक्रो विस्कने ति निरूप्यते ॥ अनिर्वृतं शक्रमपेक्ष्य अब्रह्मेव प्रति जग्मुः ॥१॥ ॥

वर्षे ९२
"उच्चकर्त शिरः शत्रोर्गिरिशृंगमिव
कं सं निर्णयः ... ॥३॥ ॥
नारायण ४ ॥

ब्रह्महत्या दुःखेन १

स०प्र०
४२

तच्छ्रुत्वा हरिं इन्द्रस्य इन्द्रः खेदेन्वितः कंपमानः कथामाह। वृत्रविक्रमेत्यादिनां आर्थयन् आर्थयंतं। दृहद्वचान्नाम्नावधार्जीता। मन्त्रेण नः
पापं विलक्षं विलज्ज पप्रहीतां। मा ज्ञिभ्योक्यामीं दृष्टाकपिमिंद्रं तया देवादिलिः कारितयां स्मेत्यववारणोऽइंद्र एवतापममहत्
राजोवाच॥ ॥इंद्रस्यान्तिर्हितेहं त्रेश्रो तमिज्ञामितो सौर्यनामसं ... नो देवाहि हुं खं क्रतोलवं॥३॥ श्रीशु
कउवाच॥ ॥वृत्रविक्रमसंविग्नाः सर्वे देवाः सहर्षिभिः। तेह्ययार्थयन्निंद्रं नेच्छ्रीता दृहद्वचां॥४॥ इंद्र उवाच॥
श्रीवत्सजलहृमेर्नाविश्वरूपवधोइवं। विलक्षामेंत्र दृष्टाञ्जीर्द्वत्रेहत्यां कामान्ममहां॥५॥ श्रीशुकउवाच॥ ब्राघ
यक्षेद्रपाकार्थमहेंद्रमिदमब्रुवत्। याजयिष्यामसर्इंतेहयमेधेन मामसनेः॥६॥ हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमी
श्वरं। इष्ट्वा नारायणं देवं मोक्ष्यसेपिजगद्वधात्॥७॥ ब्रह्महापितृहा गोघ्नो मातृहाचार्यहाघवान्। श्वादःपुल्कसकोवा
पिशुध्येरन्यस्य कीर्तनात्॥८॥ तमश्वमेधेन महामखेन श्रद्धान्वितोस्माभिरनुष्ठितेन। हत्वापि सब्रह्मचराचरं त्वं नलि
प्यसे किं खलनिग्रहेण॥९॥ श्रीशुकउवाच॥ एवं संचोदितो विप्रैर्मरुत्वाननहनद्रिपुं। ब्रह्महत्याहतेतस्मिन्नासमाद
वृषाकपिं॥१०॥ तयेंद्रः स्मासहत्तापं निर्वृतिर्नामुमाविशत्। ह्रीमंतं वाच्यतां प्राप्तं सुखयंत्यपि नोगुणाः॥११॥ तां ददृ
र्शानुधावंतीं चांडालीमिव रूपिणीं। जरया वेपमानांगीं यक्ष्मग्रस्तामसृक्पटां॥१२॥ विकीर्यपलितान्केशांस्तिष्ठति
ष्ठेति भाषिणीं। मीनगंध्यसुगंधेन कुर्वतीं मार्गदूषणं॥१३॥ नभोगतो दिशः सर्वाः सहस्राक्षो विशांपते। प्रागुदीचीं दि
शं तूर्णं प्रविष्टो नृप मानसं॥१४॥ ॥ स:
नान्यैश्चब्रुमिंद्रं निर्वृतिर्नाविशच्चीनत्वे येर्यादिश्रमात्रु ... निर्वृतिस्तत्राहाङ्गी= मीनस्थे वगो ... समीनगंधिः स्वर्गासाबकेधछ्यासवायुस्तस्युगं
मेते वा स्यतां निंद्यतां। यत्कुस्यसान्नयरोगघ्ना सांवधिरास्कावक्रां मीनस्थे ...
येना प्रागुदीचीं दिशं गतः सरस्तुल्ये मानसं स सरः प्रविष्टः॥१४॥ ॥

(Left margin notes:) इमर्दनः २ · पापं ३ · ईक्रोक्रं · नदे: ६ · ३३ ८ · ईंक्रं ११ ३ · ईंक्रः
॥देवाधिदैःकादितया ब्रह्महत्यया

(Right margin notes:) ब्रह्मवधात् २ · शोधयामि ३ · भयं माकुरु ४ · चांतुतलः ५ · ब्राह्म ४ · धैर्यदयः ३ · ब्रह्महत्यां

रा०म
४२

३ श्लोत्पत्तर्षग: ७

ब्रह्मणः १ उपास्यदेवतापर्यंत आशीर्विधिः ४

गवेत्रोपवेनकासताः परिच्छेदेनाप्नीत्यर्थो देशतोपि परिच्छेदमाह क्षित्यादिभिरिति पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्दशगुणैरुत्तरैरधिकैरावृतः यत्र यस्मिन्नणुकल्पत्र
मणुतुल्यः पतति परिभ्रमतीति तस्मादनंतस्त्वं ॥३८॥ यस्मादेवं परमेश्वरस्त्वमेवं अतोऽन्ये देवा भवविभूतयः अतस्त्वां विहाय विषयकामनया ये अन्योपासकास्तेऽतिमं
दा इत्याह विषयेषु तृष्णा येषां ते नराकाराः पशवः वन्ध्याकाराः विभूतीरिंद्राद्या उपासते न तु परं त्वां तेषां किं तत्राह तेषामिति तदनु तेषां नाशानंतरं यथा
राजकुलं तदनु राजकुलनाशानंतरं यथा तत्सेवकानां आशिषो नश्यंतीति तद्वत् ॥३९॥ एवं च परमेश्वरधिया कर्माणि कृतानि न विनश्यंतीत्याह विषयकामेनापि कृतानि त्वत्सेवा मो

इंद्रादयः २ क्षित्यादिभिरेष किलावृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरैरंडकोशः । यत्र पतत्यणुकल्पः सहांडकोटिकोटिभिस्तदनंतः ॥३८॥ विषयतृषो नर-
पशवो य उपासते विभूतीर्न परं त्वां । तेषामाशिष ईश तदनु विनश्यंति यथा राजकुलं ॥३९॥ कामधियस्त्वयि रचिता न परम रोहंति त्वत्सेवाकराः २
भर्जित यथा करंभबीजानि । ज्ञानात्मन्यगुणमये गुणगणतोऽस्य द्वंद्वजालानि ॥४०॥ जितमजित तदा भवता यदाह भागवतं धर्ममनवद्यं ।
निष्किंचना ये मुनय आत्मारामा यमुपासतेऽपवर्गाय ॥४१॥ ॥

स्वफलैर्बंधयंतीत्याह कामधिय इति विषयकामनापि हे परम त्वयि रचिताः कृता अपि कर्माणि न रोहंति देहांतरोत्पत्तये न भवंति करंभबीजानि भर्जितबीजानि यथा यतोऽस्य
जीवस्य गुणगणात् द्वंद्वजालानि भवंति अतः कामेनापि निर्गुणात्त्वत्तः कृतं कर्म न देहोत्पत्तये भवतीत्यर्थः फलकामनयापि ध्रुवादयो भक्ता अनंतपदमीयुः हे अजित तदा किं
वृक्षवत्भगवद्धर्ममाहात्म्यमिति वक्तुं तत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेन भगवंतं स्तौति जितमिति यदा भवान् भागवतं धर्ममाह तदा भगवंस्त्वया जितं सर्वोत्क
र्षेण स्थितं तत्र हेतुः ये निष्किंचना मुनय आत्मारामा यं त्वामपवर्गाय सेवंते तेन भवता जितं यं धर्ममिति वा ॥४१॥ ॥ न्या॥ श्री॥ ॥

॥ मोक्षफलकं भगवदाराधनलक्षणं भगवद्धर्मं वक्ता त्वमेवानान्यः कश्चिदित्युक्तिः ॥१॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

काम्यधर्मस्य निंद्यत्वं २

काम्यधर्मः २ भागवतधर्मे३ काम्यधर्मे२ विषममतिः१ काम्यधर्मो पि१ काम्यधर्मः २

अनवद्यमात्मेवाह। विषममतिर्यत्र यस्मिन्भागवते धर्मे नास्ति। यदन्यत्त्वं यथार्थमस्मिन्नन्यत्र काम्यधर्मे नित्य सोपि वेदोक्तत्वादनवद्य एव तत्राह विष
मधिया शत्रुमरणादिकामनया रचितो विहितो यः स ह्यविशुद्धः रागद्वेषादिमत्वात् क्षयिष्णुश्च नश्वरफलत्वात् अधर्मबहुलश्च हिंसादिबाहु
ल्यात्। तदुक्तं शावरभाष्ये मिलितं तत्पमिह चोदनायां लक्ष्यत्वात् श्येनोऽनर्थश्चेत्यादि॥ ४१॥ एतत्प्रपञ्चयति कः क्षेमः किं कुशलं न किंचित् निजपरयोः
स्वस्य परस्य च वा स्वपरद्रुहा स्वस्मै परस्मै च द्रुह्यतीति स्वपरध्रुक् तेन यतः स्वद्रोहात् अत्यन्तकायक्लेशात् तव कोपः पीडा भवतीति तदुक्तं गीतासु क

विषममतिर्न यत्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति च यदन्यत्र। विषमधिया रचितो यः स ह्यविशुद्धः क्षयिष्णुरधर्मबहुलः॥ ४२॥
कः क्षेमो निजपरयोः कियान्वार्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण। स्वद्रोहात्तव कोपः परसंपीडया च तथाधर्मः॥ ४३॥ न व्यभिचरति तवेक्षा
यया ह्यभिहितो भागवतो धर्मः। स्थिरचरसत्वकदम्बेष्वपृथग्धियो यमुपासते त्वार्याः॥ ४४॥ न हि भगवन्नघटितमिदं त्वद्दर्शना
न्नृणामखिलपापक्षयः। यन्नाम सकृच्छ्रवणात्पुक्कसोपि विमुच्यते संसारात्॥ ४५॥ ॥

र्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः। मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान्। तथा परसंपीडया च धर्मस्य च शब्दात्तव कोपश्च॥ ४३॥ अतस्त्वया रागाद्यभावमपि
कथंचिद्वेदमार्गे प्रवर्तयितुं काम्यधर्मोऽभिहितो न तत्त्वदृष्ट्या भागवतधर्मेण तु न द्रोहः स्यादित्याह न व्यभिचरति न परमार्थं जहाति तव ईक्षा दृष्टिः
यया सा हेतुः स्थिरेति स्थावरजंगमप्राणिसमूहेषु समबुद्धयो भागवता यं धर्ममुपासते॥ ४४॥ एवंभूतस्य भागवतधर्मप्रवर्तकस्य तव दर्शनात्सर्व
पापक्षयो भवतीति किं चित्रमित्याह न हीति॥ ४५॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रजश्चतमश्चस्वभावोयस्यैतेनतोर्दुर्लभत्वंअर्थं बोधयतीति विभिः। पार्थिवैरजोभिः यस्मात्समभिः समाः संख्याताः अनंताइत्यर्थः। जंतवो जीवाः। तेषां मध्ये येकेचनकति
पयेश्रेयोधर्ममीहंते कुर्वंति। अथोत श्रहादिसंगा हिश्रय्यातो। सिध्यतीति तत्त्वं जानाति। नवेंडलियाकृसंशयस्तंगतइत्याह। यः पौरुषेणेति। यथा वक्ष्यते। तात्पर्यं
परमाणुभिः २ अनंताः २ इत्यादि संगतः ३ तत्त्वं जानाति ३

परीक्षिदुवाच॥ ॥रजस्तमःस्वभावस्य ब्रह्मन्वृत्रस्य पाप्मनः। नारायणे भगवति कथमासीद्दृढा मतिः॥१॥ देवानां शुद्धसत्त्वानामृषी धर्मं कुर्वंति २
णां चामलात्मनां। भक्तिर्मुकुंदचरणे न प्रायेणोपजायते॥२॥ रजोभिः समसंख्याताः पार्थिवैरिह जंतवः। तेषां ये केचनेहंते श्रेयो वै म
नुजादयः॥३॥ प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तम। मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिध्यति॥४॥ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरा
यणः। सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने॥५॥ वृत्रस्तु स कथं पापः सर्वलोकोपतापनः। इत्थं दृढमतिः कृष्ण आसीत्संग्र
कृते ५ मउल्बणे॥६॥ अत्र नः संशयो भूयाञ्छ्रोतुं कौतूहलं प्रभो। यः पौरुषेण समरे सहस्राक्षमतोषयत्॥७॥ ॥सूत उवाच॥ ॥परीक्षितोऽथ सं
पृष्टः ६ प्रश्नं भगवान्बादरायणिः। निशम्य श्रद्दधानस्य प्रतिनंद्य वचोऽब्रवीत्॥८॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ ॥शृणुष्वावहितो राजन्नितिहासमिमं
व्यासः ३ यथा। श्रुतं द्वैपायनमुखान्नारदाद्देवलादपि॥९॥ आसीद्राजा सार्वभौमः शूरसेनेषु वै नृप। चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्यासीत्कामधु
कोटिमिताः २ ङ्मही॥१०॥ तस्य भार्यासहस्राणां सहस्राणि दशाभवन्। सांतानिकश्चापि नृपो न लेभे तासु संततिं॥११॥ रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्य
श्रियादिभिः। संपन्नस्य गुणैः सर्वैश्चिन्ता वंध्यापतेरभूत्॥१२॥ ॥
कोटिसत्त्व
संतानोत्पादनसमर्थोपि २

सहस्राणां दश सहस्राणि कोटिरित्यर्थः। सांतानिकः स्वयं संतानार्होपि उत्पादनसमर्थोपि तासु संततिं न लेभे। सर्वाभिर्वंध्याभिरेव दैवयोगेन मिलिताइति लावस्य
तदेवाह। वंध्यापतेरिति॥१२॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रु वे: १ चित्रकेतुः २ वसिष्ठादि विना २ कोप२

सा०१४९ ४४ उपासीदत्तत्रैर्मुनीपंचपविवेशासमाहितःसंयतः।अपिकिं॥अनामयमारोग्यंस्वस्तिशुभंप्रकृतयधीनमेवहिराज्यमितिसदृष्टांतमाह।यथा
महत्स्याद्याः निःसमसलिःप्रकृतिभिःश्वमानुजीवोनित्यंशुभोभवति।नतथातिरेकेणामपितिष्ठतितथाराजापिसमस्तैःश्वामात्यौजनपदडुर्ग
रा०क:२ डविणसेनयाःदंडेमित्रैर्वर्त्तते।त्याःसमस्तप्रकृतयोमताःतिरेकल्लक्षणातिनित्यस्यःसमत्रात्मानंप्रकृतिभिःश्रद्धासाद्वानिधायतस्तद्वर्तिनंक

रु वे: समी द स्थिते: २

ततस्थःसंपदः सर्वामहर्षिश्चोवामलोवनाःसमाविलोमथ्यःश्रेयमलवत्रीतिहैतवः॥२३॥तिष्ठेकदाचलवनमंगिराल्यावार्चविश।
लोकानंचवरन्नैतानपागच्छद्दहच्छया॥२४॥तंपूजयित्वा!विधिवत्सत्तमानार्हाणादिभिः।कृतातिथ्यःउपासीदच्छवासीनंस
माहितं॥२५॥महर्षिमुपासीनंप्रश्रयावनतंस्थितो।प्रतिपूज्यमहाराजसमालाघेदमब्रवीत॥२६॥ ॥श्रीगोतवाच॥ ॥
रामकुं अपितेनामयंस्वस्तिप्रकृतीनांतथात्मनः।यथाप्रकृतिभिर्युक्तःसुखमानुराजावससत्तिः॥२७॥आत्मानंप्रकृतिभिःश्रद्धानिधाय
श्रेयस्राकयातोराज्ञातथाप्रकृतयोनेवाहिताधयः॥२८॥अपिदाराःप्रजामात्याभृत्याश्चेयोश्चमंत्रिणः।पौराजानपदा
स्वपाश्चात्मजावशवर्त्तिनः॥२९॥ ॥

सवेतः

वाश्रेयोराज्यसुखंप्राकृयादित्यर्थःस्वामीपुत्रःस्वयंवामित्रंसहायोमित्रैकर्मसहायोमंत्रश्शक्तिभेदःप्रकृतीनांच्यसुखंराजाधीनमेवेत्याहाहिनरे राम
देवतायाप्रकृतयोपिराज्ञाःआहिताधयःनिहितानिक्षेपाःधनैःसदृशालवंतीपावांतरेआसमंततोहताआधयोनिरस्तमनोदुःखाभवंतीत्यर्थःश्रेय ॥ ४४
मात्याश्चश्रेयेयश्चसमयविशेषेणासंघसोवर्त्तमानावणिक्श्रेष्ठतयेःपौराःपुरवासिनःजानपदाःतत्तद्देशाधिकारिणः॥२९॥ ॥३०॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्वमनः स्ववशे वा न वेत्यर्थात् स्वतीति यस्यात्मा मनः अनुवशः अनुवर्ती अधीनः स्यात् तत्वशगा इमे सर्वे लोकाः किंच लोकाः सतत्स्य बलिं यच्छंतीति । आत्मा स्वतः आ
त्मना मनः स्ववशे वा न वेत्यर्थात् स्वतीति यस्यात्मा मनः अनुवशः अलब्धकामं त्वां लक्षये यौ विदुषा मर्षिणा पि अलब्धकाममेवं वा यथ यन् पूर्व यावतो लगवन्निति चउरशिक्ष उक्तं भवत्
तमनो न प्रीयते न तु प्रीतिति किंपरतो वा स्वतो वा अलब्धकामं त्वां लक्षये यौ विदुषा मर्षिणा पि अलब्धकाम

यस्यात्मानुवशश्चेत्स्यात्सर्वे तद्वशगा इमे लोकाः सपाला यच्छंति सर्वे बलिमतंद्रिताः ॥२०॥ आत्मनः प्रीयते नात्मा परतः स्वत एव
वा । लक्षयेऽलब्धकामं त्वां चिंतया शबलं मुखं ॥२१॥ एवं विकल्पितो राजन्विदुषा मुनिनापि सः । प्रश्रयावनतोऽभ्याह प्रजाकामस्ततो
मुनिं ॥२२॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ ॥भगवन्किं न विदितं तपोज्ञानसमाधिभिः । योगिनां ध्वस्तपापानां बहिरंतः शरीरिषु ॥२३॥ तथापि
पृच्छतो ब्रूयां ब्रह्मन्नात्मनि चिंतितं । भवतो विदुषश्चापि चोदितस्त्वदनुज्ञया ॥२४॥ लोकपालैरपि प्रार्थ्याः साम्राज्यैश्वर्यसंपदः । न
नंदयंत्यप्रजं मां क्षुत्तृट्कामपिवापरे ॥२५॥ ततः पाहि महाभाग पूर्वैः सह गतं तमः । यथा तरेम दुष्पारं प्रजया तद्विधेहि नः ॥२६॥ श्रीशु
क उवाच ॥ इत्यर्थितः स भगवान्कृपालुर्ब्रह्मणः सुतः । श्रपयित्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमयजद्विभुः ॥२७॥ ज्येष्ठा श्रेष्ठा च या राज्ञो
महिषीणां च भारत । नाम्ना कृतद्युतिस्तस्यै यज्ञोच्छिष्टमदाद्द्विजः ॥२८॥ अथाह नृपतिं राजन्भवितैकस्तवात्मजः । हर्षशोकप्रदस्तु
भ्यमिति ब्रह्मसुतो ययौ ॥२९॥ ॥

हर्षशोक
दुःखं
इत्याशाननयानं कामं अपरे अन्नत्वं वंदनादयो यथा न सुखयंति । पूर्वैः पित्रादिभिः सह गतं प्राप्तं तमश्च नरकं प्रजया यथा तरेम तथा विधेहि । यज्ञोच्छिष्टं यज्ञ
शेषं । जन्मना हर्षं मरणेन च शोकं प्रददातीति तथा । शतिरव भुक्त्वा ययौ ॥२९॥ ॥

चित्रकेतोः १

राम० ४५ शूरसेनानामीशस्य तेजसा वीर्येण यो गर्भः स ववृधे ॥ जातकं जातकर्म ॥ अर्बुदं दशकोट्यः । वेदे तु कोटिरेवार्बुदं निगद्यतं वा अर्बुदं वेति प्रयुतानंतरनि
ईशातां धन्यं धनकरं आयुष्यं आयुःकरं ॥ मोहस्य समुद्भवो यस्मिन्स प्रजाकामरूपो ज्वरस्तापः ॥ दारे इत्येकवचनमार्षं ॥ आनपत्येन अपुत्रत्वनिमित्तेन दुःखे

पुत्रोत्पत्तेः २ जन्मकाले प्रान्ते २ जातकर्म ३

चित्रकेतुः २ सापि तत्प्राशनादेव चित्रकेतोरधारयत् । गर्भं कृतद्युतिर्देवी कृत्तिकाग्नेरिवात्मजं ॥२९॥ तस्या अनुदिनं गर्भः शुक्लपक्ष इवोडु
पः । ववृधे शूरसेनेशतेजसा शनकैर्नृप ॥३०॥ अथ काल उपावृत्ते कुमारः समजायत । जनयन् शूरसेनानां शृण्वतां परमां मुदं ॥३१॥
हृष्टो राजा कुमारस्य स्नातः शुचिरलंकृतः । वाचयित्वाशिषो विप्रैः कारयामास जातकं ॥३२॥ तेभ्यो हिरण्यं रजतं वासांस्याभरणा
चित्रकेतोर्दानं ५ नि च । ग्रामान्हयान्गजान्प्रादाद्धेनूनामर्बुदानि षट् ॥३३॥ ववर्ष कामानन्येषां पर्जन्य इव देहिनां । धन्यं यशस्यमायुष्यं कुमार
स्य महामनाः ॥३४॥ कृच्छ्रलब्धेथ राजर्षेस्तनयेनुदिनं पितुः । यथा निःस्वस्य कृच्छ्राप्ते धने स्नेहोन्ववर्द्धत ॥३५॥ मातुस्त्वतितरां पुत्रे स्नेहो मो
तापः ६ हसमुद्भवः । कृतद्युतेः सपत्नीनां प्रजाकामज्वरोऽभवत् ॥३६॥ चित्रकेतोरतिप्रीतिर्यथा दारे प्रजावति । न तथान्येषु संजज्ञे बालं लाल कारेषु ६
यतोन्वहं ॥३७॥ ताः पर्यतप्यन्नात्मानं गर्हयंत्योभ्यसूयया । आनपत्येन दुःखेन राज्ञोनादरणेन च ॥३८॥ धिगप्रजां स्त्रियं पापां पत्युश्चा अतिपापेन दुर्वाक्यं २
गृहसंमतां । सुप्रजाभिः सपत्नीभिर्दासीमिव तिरस्कृतां ॥३९॥ दासीनां को नु संतापः स्वामिनः परिचर्यया । अभीक्ष्णं लब्धमानानां
बधः २ दास्या दासीव दुर्भगाः ॥४०॥ एवं संदह्यमानानां सपत्न्याः पुत्रसंपदा । राज्ञोसंमतवृत्तीनां विद्वेषो बलवानभूत् ॥४२॥ विद्वेषनष्टम राम ४५
तयः स्त्रियो दारुणचेतसः । गरं ददुः कुमाराय दुर्मर्षा नृपतिं प्रति ॥४३॥ ॥

संमतीनां बहुमतानां यथा गृहिण्या एव गृहे न सा गण्येति संमता इत्यर्थः । दास्या दासी यथा तथा वयं दुर्भगाः । न संमता वृत्तिर्वर्तनं यासां विद्वेषेण नष्टा मतिर्यासां
ताः गरं विषं दुर्मर्षा असहमानाः ॥४३॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तनूज हे पुत्र नाहं त्वन्मुखं त्वया सर्वमागताऽसि अतीत वस्तु मुग्धस्मितं तव मुखं ददृशे न दृष्टवत्यस्मि इदानीमपि गिरो न शृणोमि तर्हि किं त्वं पुनरन्वयं पुनरागमनं यस्मा
न भवति तथा गतोऽसि॥५८॥ ॥सप्तचतुर्दशः॥ ॥ततः पंचदशे चित्रकेतोः शोकापनोदनं। अंगिरसोपदेशेन नारदेनांगिरसो युगौ मृतकोपांते शवसमीपे किंच न
स्य त्वं वंशनां कतमः सृष्टौ प्रजासृष्टौ यावच्छ्रियं पुत्रः अहं वास्य पितेति चेत्तर्हि हेतुः उभे इति। ये पूर्वजन्मनि पित्रादिरूपेण संयुक्ता आसन् त एव मरणेन ततो वियु

दुःखदं द्रव्यं पंकेन।

पुत्र।

नाहं तनूज ददृशे हतमंगला ते मुग्धस्मितं मुदितवीक्षणमाननाब्जं किं वा गतोऽस्यपुनरन्वयमन्यलोकं नीतोऽघृणेन न शृणोमि
कला गिरस्ते॥५८॥ शुक उवाच॥ ॥विलपंत्या मृतं पुत्रमिति चित्रविलापनैः। चित्रकेतुर्भृशं तप्तो मुक्तकंठो रुरोद ह॥५९॥ तयो
र्विलपतोः सर्वे दंपत्योस्तदनुव्रताः। रुरुदुः स्म नरा नार्यः सर्वमासीदचेतनं॥६०॥ एवं कश्मलमापन्नं नष्टसंज्ञमनायकं। ज्ञात्वां लोकं
गिरा नाम मुनिराजगाम सनारदः॥६१॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः॥ ॥शुक उवाच॥ ॥ऊचतु अंगिरो नारदौ४
र्मृतकोपांते पतितं मृतकोपमं। शोकाभिभूतं राजानं बोधयंतौ सदुक्तिभिः॥१॥ कोऽयं स्यात्तव राजेंद्र भवान्यमनुशोचति। त्वं चा
स्य कतमः सृष्टौ पुरेदानीमतः परं॥२॥ यथा प्रयांति संयांति स्रोतोवेगेन वालुकाः। संयुज्यंते वियुज्यंते तथा कालेन देहिनः॥३॥ ॥

सिकताः१

क्ताः संतो वर्तमानजन्मनि कदाचित्तत्रैव वान्यत्र वा पुत्रादयो भवंति। ते जन्मांतरे तत्रैव वान्यत्र कलत्रादयः शत्रुमित्रादयो वा भवंति अतो नायं नियम इति न
दर्शयति मेवाभिप्रायं स्पष्टकरयति। यथेति स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन यथा प्रयांति विप्रयुज्यंते संयांति संयुज्यंते तथा कालवेगेन देहिनो जीवा अपि॥३॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ना०व०

५७

तथाप्येतावंतं कालं मम पुत्रो नाभूत् वार्द्धके जातो मृत इति दुःखमिति चेन्न त्राह तुः। यथा धाना स्वबीजे धानाबीजांतराणि लवंति कापि विलक्षणा विन्नल
वंति नोत्पद्यंते न श्यंति चेतन्न लवंत्ये वति भवत्ये वेति न नियमः। एवमेव भूतानि पुत्रादि रूपाणि भूते पुपित्रादि भूतो धानानां जन्य जनकत्वे पि यथा पित्
पुत्रादिला वो ना स्त्रियं व मेतावापी ति न शोकः कार्य इति लावः ई श्वरमायया भूतानामेवत्व वन नैनवस्तुतत्र सर्व साधारणत्वात्मन्नात्मशो कनी
यइत्याह तुर्थं व पवे ति तुल्यकालाद्वर्तमानकालीनाज्जन्मनः प्राक्स्मृतेः पश्चात्कथा न मेति एव मभावनापि न मंति लोराजन्मादधं ते धोरसत्वात्के नेवदि
तरर्थं। अमृतवे कथं प्रतीतिः कुत्र वा हमेव जनक इत्यादि भानमेवाहतुःसिति। ईश्वरेण मायया सृष्टत्वात्तथा भानमित्यर्थ। निमित्तमात्रत्वेनैवभूतानामयम

यथा धानासु वै धाना भवंति न भवंति च। एवं भूतेषु भूतानि चोदितानीशमायया॥ ४॥ वयं च त्वं च ये चेमे तुल्यकालाश्चराचराः। ज
न्ममृत्योर्यथा पश्चात्प्राङ्नैवमधुनापि भोः॥ ५॥ भूतैर्भूतानि भूतेशः सृजत्यवति हंत्यजः। आत्मसृष्टैरस्वतंत्रैरनपेक्षोपि बालवत्॥
६॥ देहेन देहिनो राजन् देहाद्देहोभिजायते। बीजादेव यथा बीजं देह्यर्थ एव शाश्वतः॥ ७॥ देहदेहिविभागोयमविवेककृतः पुरा।
जातिव्यक्तिविभागोयं यथा वस्तुनि कल्पितः॥ ८॥ ॥

त्तिमानइति भावः। नचेश्वरस्य सृष्ट्यादिनिःप्रयोजनमस्ति चेत्तत्र अपूर्णकामता प्रसज्येत् अत आह भूतैरिति सार्धेन अनपेक्षोपि बालवल्लीलया करो
तीति। अपि च जन्मादि व्यवहारो देहानामेव नत्वात्मन इत्याह तुः देहेनेति। देहिनः पितुर्देहेन देहिनः पुत्रस्य देहो मातृदेहिनो देहाद्देभिजायते यथा दी
जादेव बीजं जायते देही तु शाश्वत एवं अर्थो भ्रमादिर्यथा तद्वतो न पुत्रस्तु देह प्रतियोगित्वाद्देह्यपि न शाश्वतः स्यात्। तत्राहतुः देहदेहिनोरयं प्रसत्य
प्रतियोगि विभागः पुरा अनादि अविवेक कृतः अज्ञानकल्पितः जातिः सामान्यं व्यक्तिर्विशेषः तयोर्विभागो यथा वस्तुनि सन्मात्रे कल्पितः परस्परा
पेक्षासिद्धत्वेनानिरूप्यत्वात्तद्वदित्यर्थः॥ ८॥ ॥

राम ५७

॥यथा जातिव्यक्त्योर्विभागः सन्मात्रे कल्पितस्तथा देहदेहिनोर्विभागः सन्मात्रे ऽज्ञानकृत एवेत्यर्थः॥ ८॥ ॥
ननु वस्तुतः १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri Vaidika Bharati Initiative

द्विं

आभिना सानंदकौ उत्पन्न श्रेवलिंगयेक्षांतौ मम उक्ष्रदत्तकौ बोधे मम र्थ्याविति वौ अतो युवाभ्यां ज्ञानदीपः प्रवर्त्यतां महाकृतुगोवरंस्तो हरिन

श्रीशुकउवाच ॥ ॥ एवमाश्वासितो राजा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः प्रमृज्य पाणिना वक्त्रमाधिम्लानमभाषत ॥ राजोवाच ॥ कौ

युवां ज्ञानसंपन्नौ महिष्ठौ च महीयसां अवधूतेन वेषेण गूढाविह समागतौ ॥२०॥ चरंति ह्येवं नौ कामं ब्राह्मणा भगवत्प्रियाः मादृशां

ग्राम्यबुद्धीनां बोधायोन्मत्तलिंगिनः ॥२१॥ कुमारो नारदश्चैव ऋभुरंगिरा देवलोऽसितः अपांतरतमा व्यासो मार्कंडेयोऽथ गौतमः ॥२२॥

वसिष्ठो भगवान्रामः कपिलो बादरायणिः दुर्वासा याज्ञवल्क्यश्च जातुकर्ण्यस्तथारुणिः ॥२३॥ रोमशश्च्यवनो दत्त आसुरिः सपतं

जलिः ऋषिर्वेदशिरा वोढ्यो मुनिः पंचशिखस्तथा ॥२४॥ हिरण्यनाभः कौशल्यः श्रुतदेव ऋतध्वजः एते परे च सिद्धेशाश्चरंति

ज्ञानहेतवः ॥२५॥ तस्माद्युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधियः प्रभू अंधे तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्यतां ॥२६॥ ॥अंगिरा उवाच॥

अहं ते पुत्रकामस्य पुत्रदोऽस्म्यंगिरा नृप एष ब्रह्मसुतः साक्षान्नारदो भगवानृषिः ॥२७॥ इत्थं त्वां पुत्रशोकेन मग्नं तमसि दुस्तरे अ

तदर्हमनुस्मृत्य महापुरुषगोचरं अनुग्रहाय भवतः प्राप्तावावामिह प्रभो ॥ ब्रह्मण्यो भगवद्भक्तो नावसीदितुमर्हति ॥२८॥ तदैव

ते परं ज्ञानं ददामि गृहमागतः ज्ञात्वान्याभिनिवेशं ते पुत्रमेव ददावहं ॥२९॥ अधुना पुत्रिणां तापो भवतैवानुभूयते एवं दा

रा गृहा रायो विविधैश्वर्यसंपदः ॥३०॥ शब्दादयश्च विषयाश्चला राज्यविभूतयः मही राज्यं बलं कोशो भृत्यामात्यसुहृज्जनाः ॥३१॥

कौ तदैव यदार्षिमागतोऽस्मि गराः अर्थाश्चला अनित्याः किंच महीति ॥३२॥ ॥ला॥ ॥ठ॥ ॥राम॥ ॥

प्रवर्त्यतां

पदापूर्वमागतम्या संदू

अनित्याः १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पुत्रादीनां २ अविनाशित्वे ३ पुत्रादयो अत्यधिकाः २

सा०द० ४८ पुत्रादयः ४

हे शूरसेन इमे सर्वेपि पुत्रादयो दारादयश्च किंवा आगमापायित्वेन गंधर्वनगरतुल्याः गंधर्वनगरं हि एकस्मादेव क्वचिद्देशे पतति यायाति चेति प्रसिद्धं तदेव मनित्य
त्वे शोकादिहेतुत्वं आगमापायित्वेनोक्तं मिथ्यात्वमप्याह स्वप्नमायामनोरथाश्च यथा तद्वन्मनोभवाः मनोमात्रविजृंभिताः तत्र हेतुः अर्थेन तात्विकेन
...विनैव दृश्यमानाः तत्कुतः तस्मात् तत्त्वज्ञानांतरेण न दृश्यंते तात्विकत्वे हि ज्ञानांतरे वाधो न स्यात् अतो मनोमात्रविजृंभितत्वेन स्वप्नादिवन्मिथ्यात्वे
त्यर्थः ननु देहोत्पत्तिरुप्तत्वेन ज्ञानतातः इति मीमांसकाः प्राहुः तत्कुतो मनोभवत्वं तत्राह कर्माणि कर्मवासनानि अर्थो न स्यात् अतो मनसएव निमित्तानां का

सर्वेऽपि शूरसेनेमे शोकमोहभयार्तिदाः। गंधर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमायामनोरथाः ॥२३॥ दृश्यमाना विनार्थेन न दृश्यंते मनोभवाः।
कर्म्माणि ध्यायतो नाना कर्म्माणि मनसोभवन् ॥२४॥ अयं हि देहिनो देहो द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः। देहिनो विविधक्लेशसंतापकृ
दुदाहृतः ॥२५॥ तस्मात्स्वस्थेन मनसा विमृश्य गतिमात्मनः। द्वैते ध्रुवार्थविश्रंभं त्यजोपशममाविश ॥२६॥ ॥

र्माण्यपि एवं नानाविधानि तेरेकार्म्मेन्द्रियाणि ततमननिध्यायतः इत्यर्थः कर्म्माण्यपि मनोभवान्येवेति भावः तदेवं ममतास्पदानां दु
ःखादिहेतुत्वमुक्तं तत्रैव देहममत्वे योजयन्नाह अयं हीति हि यस्माद्यं द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः अधिष्ठितादिदेवाध्यात्मरूपो देहएव देहिनः देहोह
मिति मन्यमानस्य देहिनो जीवस्य विविधान् क्लेशान् संतापांश्च करोतीति तस्मात् स्वस्थेनात्र्यग्रेण गतिं तत्त्वं आत्मनो यथार्थं इति विमृश्य विश्रंभं विश्वासं शणायंवा त्यज
ततश्चोपशममाविश आश्रय ॥२६॥ ॥

रम ४८

मानं २ दं १

ॐ गिरः मोपदिष्टं तत्त्वं परमेश्वरसमादं विज्ञानमाप्नुत इति तत्समादाय मंत्रविद्यां नारद उपदिशति एतामिति त्रिभिः उपनिषत्संपरं श्रेयोयस्याः मितितऽपनिष
त्समे त्रय वोपनिषत् तां प्रतीच्छ गृहाण ॥ द्रक्ष्यति त्वं अतुलं च तत् दन अधिकं च समानाधिकरहस्यं परं महित्वं प्राप्तः उपैति उपैष्यति ॥ २८ ॥ ॥ षष्ठे पंच
दशः ॥ ॥ षोडशे ससुतोऽन्यैर्वक्तृभिः शोकोक्त्या तं प्रति आदिदेश महाविद्यां नारदः शेषतो षष्टौ आदौ तावत्प्रत्यक्षसुखेनैव पितृस्थ आदिसंवेद्यो मिथ्येति द

नारद उवाच ॥ एतां मंत्रोपनिषदं प्रतीच्छ प्रयतो मम यां धारयन्सप्तरात्राद्द्रष्टा संकर्षणं विभुं ॥ २७ ॥ यत्पादमूलमुपसृत्य नरेंद्र
पूर्वे शर्वादयो भ्रममिमं द्वितयं विसृज्य सद्यस्तदीयमतुलानधिकं महित्वं प्रापुर्भवानपि परं न चिरादुपैति ॥ २८ ॥ ॥ इति श्री
भागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ ॥ श्रीबादरायणिरुवाच ॥ अथ देवऋषी राजन्संपरेतं नृपात्मजं दर्शयित्वेति
होवाच ज्ञातीनामनुशोचतां ॥ १ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ जीवात्मन्पश्य भद्रं ते मातरं पितरं च ते सुहृदो बांधवास्तप्ताः शुचा
त्वत्कृते भृशं ॥ २ ॥ कलेवरं स्वमाविश्य शेषमायुः सुहृद्वृतः भुंक्ष्व भोगान्पितृप्रत्तानधितिष्ठ नृपासनं ॥ ३ ॥ ॥ जीव उवा
च ॥ ॥ कस्मिन्जन्मन्यमी मह्यं पितरो मातरोऽभवन् कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्य देवतिर्यङ्नृयोनिषु ॥ ४ ॥ बंधुज्ञात्यरिमध्य
स्थमित्रोदासीनविद्विषः सर्व एव हि सर्वेषां भवंति क्रमशो मिथः ॥ ५ ॥ ॥ ममा १ दत्तान २ संबंधि १ सपिंड १

दर्शयित्वा योगबलेन तत्समीपमानीय ज्ञातीनां दर्शयित्वा जीवात्मन्नित्यादि वाक्यशेषं हे जीवात्मन् ... कलेवरं प्रविश्य
तो जीव उवाच ॥ ... संबंधिनः ज्ञातयः सपिंडाः अरयो घातकाः मित्राणि ... व्यतिरिक्तार्थं विद्विषो ...
विष्णो उदासीनास्तु व्यतिरिक्ताः इति भेदः ॥ ५ ॥ ॥

शत्रुमित्र

अस्मा ध्या येव
स्य बाला १

बाला स्कंध धा
रय ॥ ४ ॥

मम २

उवाच

॥ श्रीधं प्रास्य कि २
स्तंत्र
१ पव ४
बाल: २
शत्रु १

भा० स्क० ६

कर्मनिमित्तौ स्तः मा भूतां इह यथा तत्र । यथा पण्यानि विक्रयविक्रयाद्याहार्याणि कर्तृष्वव्यवहर्तृषु परिभ्रमंति एवं जीवोऽपि योनिषु जनकेषु कस्मिन्नपि जन्मनि दे-
हं वस्तुनि यत्तत्त्वं स्वत्वं तदाह । नित्यस्य जीवस्य पित्रर्थस्य पुत्रादेः अनित्यः अनियतः विक्रयादिना संबंधः नित्यत्वे ॥ एवं योनिगतः पित्रादिसंबं-
धं प्राप्तोऽपि स जीवो नित्यः देहजन्माद्यभावात् अत एव वस्तुतो निरहंकृतः अहं मम पुत्र इत्यभिमानशून्यः । यत्र पित्रादौ संबंधितया यावदुपलभ्ये-
त कर्मवशेन वर्तेत तावदेव तस्य पित्रादेः स्वत्वमभिमानस्तेन तु विक्रयाद्यनंतरकालमपि स्वत्वं नैवं संबंधः । यद्वा कं कलेवरं सूक्ष्म आविशेत् इति तत्र तस्मिन्क-
लेवरे स्वमेदानीं स्वत्वे निरहंकृतत्वे तमहं दृष्टांतमाह । नित्यस्य विक्रयकालावध्याधीनः स्वत्वसंबंधो यथा निर्गतो देहं प्रविष्टाय त्वदेहे तस्य जीवस्य तत्तस्मिन्देहे

यथा वस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः । पर्यटंति नरेष्वेवं जीवो योनिषु कर्तृषु ॥६॥ नित्यस्यार्थस्य संबंधो ह्यनित्यो
दृश्यते नृषु । यावद्यस्य हि संबंधो ममत्वं तावदेव हि ॥७॥ एवं योनिगतो जीवः स नित्यो निरहंकृतः । यावद्यत्रोपलभ्येत ता-
वत्स्वत्वं हि तस्य तत् । एष नित्योऽव्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वदृक् । आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजते प्रभुः ॥९॥ ॥

सर्वं न तु मरणोत्तरकालमपीत्यर्थः ॥ शोकं समाने जीवस्य नित्यत्वं साधयति एष नित्यः । तत्र हेतुः अव्ययः अपक्षयशून्यः तत्र च हेतुः सूक्ष्मः जन्मादिशून्य-
त्वात् तत्र हेतुः सर्वाश्रयः जन्मादिमतो देहादेराश्रयः न तु देहादिरूपः । यतः स्वदृक् स्वप्रकाशः । सर्वाश्रयत्वमुपपादयति आत्ममायागुणैरात्मान-
मेव विश्वं विश्वात्मकं सृजति इति देहात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतेः । उपादानकारणत्वात् सर्वाश्रय इत्यर्थः । जीवस्य ब्रह्मणो ब्रह्मत्वात् । ब्रह्मण एव विश्व-
कारित्वविशिष्टस्येश्वरत्वेन स्रष्टृत्वात् जीवः सृजतीति वा वादोक्तिः । यद्वा स्वकर्मद्वारा सृष्टिनिमित्तत्वेनास्य एवं लोकस्य च सर्वस्य लोकाश्रयत्वात् सर्वा-
श्रयत्वं चोक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥९॥ ॥

राम
४९

श्रीतो हं स्वामार्थो स्मीत्या हो श्रेष्ठेति॥ अतो हे तो स्वावलोकनेन परिशिष्टानि रन्ना श्राशये चित्ते मलाये यांतौ व हृदर्शनं च मम नारदोपदेशेन जातमित्याहा॥ सु
रर्षिणेति॥ यथाचाहं पूर्वमति स्पृष्टा मे यथा च नारदेनानुगृहीतो स्मि तत्सर्वं तुर्ष्णीमिति। स्व मया किं प्रकाशनीयमित्याह॥ विदितमिति॥ विशेषे
ण ज्ञाप्यं प्रकाशनीयं किंचिदिदं न किमपीत्यर्थः॥ सवितुर्यथा रवद्योतैः प्रकाशनीयं नास्ति तद्वत्॥४७॥ नु कालत्रयं लगवंतं प्रणमति॥ नम इति द्वाभ्यां॥ स

अथ लगवद्वयमभ्युनात्वदवलोकपरिशिष्टाशयमलाः॥ स्वमन्त्रामिणायतुं दितं तावकेन कथमथ श्यस्तवतौ॥४६॥ विदितमनं
तसमस्तं तव जगदात्मनोजनैरिहा चरितं॥ विज्ञाप्यं परमगुरो किंयदिदं सवितुरिव खद्योतैः॥४७॥ नमस्तुभ्यं लगवते सकलजग
त्स्थितिलयोदयेशाय॥ दुरवसितात्मगतये कुयोगिनां लिदा परमहंसाय॥४८॥ यं वै श्वसंतमनु विश्वसृजः श्वसंति यं चेकितानम
नु चित्तय उच्चकंति॥ लूमंडलं सर्षपायति यस्य मूर्ध्नि तस्मै नमो लगवतेस्तु सहस्रमूर्ध्ने॥४९॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ ॥संस्तुतो लगवा
नेवमनंतस्तमलाषत॥ विद्याधरपतिं प्रीतश्चित्रकेतुं कुरूद्वह॥५०॥ ॥श्रीलगवानुवाच॥ ॥यन्नारदांगिरोभ्यां ते व्याहृतं मेनुशा
सनं॥ संसिद्धोसि तया राजन्विद्यया दर्शनाच्च मे॥५१॥

कालस्य जगतः स्थित्यादीनामीशाय समर्थाय दुरवसिता अविज्ञाता आत्मगतिर्निजं तत्त्वं यस्य तस्मै केषां कुयोगिनां केन लिदा सेदहृष्ट्या॥ स्वमं तिचे
ष्टंते चेकितानं पश्यंतमनुचित्तयः ज्ञानेंद्रियाणि उच्चकंति॥ स्वरूपं पश्यंति॥ तेनुशासनं महिम्न उपदेशः तेन च तया च विद्यया अस्माच्च दर्शनात्संसि
द्धोसि॥५१॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्भिश्च दार्ढ्याय स्वयमेव पूर्वपदिशति । अहमित्यादिना । सर्वभूतानां अहमेवं भूतानामात्मा लोकाख्यः अहमेव लोकालोकात्मकं विश्वं मद्व्यतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः । यतोऽहं भूतभावनः भूतानां प्रकाशकः कारणं चास्ति तु शब्दब्रह्मप्रकाशकं परं ब्रह्म कारणं च प्रकाशकं च सत्यं तदेतेन मामेव तद्रूपे शब्दब्रह्मेति शाश्वती शाश्वते त्रितत्त्वमेव पश्येत्याह । लोके लोक्यत्वं वेत्तो क्रान्ते न विततमनुगतमात्मानं लोकं चात्मनि लोक्यत्वेन संततं व्याप्तं तदुक्तं एवं मया कारणात्मना व्याप्तं मयि स्थिते वोक्तं यत्कृतं कल्पितं स्मरेदिति तृतीयेनाप्यन्वयः । पश्येत्यप्याहारो वा । ननु जाग्रदाद्यवस्थाभेदेन लोकालोकात्मकं विश्वं स्फुटं पश्यति यस्मात्तेन कथं कल्पितं स्यादित्याशङ्क्य स्वप्नगतजनादि [illegible] दृष्टान्तेन स्वप्नावस्थावत् यन्नाहीयते इत्याह । यथा स्वप्ने प्रसुप्तो विश्वमिदं विना दिष्टं पदे देशान्तरस्थमात्मन्येव पश्यति । स्वप्नमध्ये स्व... पश्यति

अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः । शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू ॥ ५० ॥ लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि संततं । उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतं ॥ ५१ ॥ यथा सुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि । आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः ॥ ५२ ॥ एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मनः । मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत् ॥ ५३ ॥ येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदात्मनस्तदा । सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि मां ॥ ५४ ॥ ॥

त्यर्थः । तथा स्वप्न उत्थितः सन् आत्मानमेकदेशस्थं शयनदेशस्थितं मन्यते जाग्रदवस्थामेव भवति । एवं प्रसिद्धान्यपि जागरणादीनि जीवस्थानानि जीवोपाधेर्बुद्धेरवस्था आत्मनो मायामात्राणीत्येवं विज्ञाय तेषां द्रष्टारं अत एव परं तदवस्थारहितमात्मानं स्मरेत् । ननु तेषां द्रष्टारमिति कथमुच्यते स्वापे द्रष्टाभावेन द्रष्टृत्वाभावादित्यत आह । येनेति । प्रसुप्तः पुरुषो जीवः येन त्वंशेन तदा स्वापकाले आत्मनः स्वापं निर्गुणमतीन्द्रियं सुखं च वेद तमात्मानं ब्रह्म मां मामेवेहि । तदा स्वापसुखयोरसंवेदने सुखमहमस्वाप्समिति स्मृतेरसंभवाच्च ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥

राम ५३

॥ स्वापकाले स्वापसुखयोर्यदि ज्ञानं स्यात्तर्हि सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति स्मृतिर्न भवेत् । सा स्मृतिस्तु भवत्येवातः स्मृतेः सत्त्वात् स्वापकाले स्वापसुखयोर्ज्ञानं भवत्येवेति भावः ॥ १ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आतिदिकोऽत्यंतर

स्वापः सुषुप्तिश्च — श्रीत्मा२ — स्वापबोधयोः२ — साविक्त्रः२ — स्वापसाक्षित्वात्मना हि लोकेऽदृष्टस्य दमाह।१॥ — घ

स्मर्तृसाक्षित्वे लोकेऽदृष्टस्य वक्ष्ये२ — अनतः१

"प्रस्वापप्रतिबोधयोः२ — स्वापसाक्षित्वात्मना हि लोके कल्पितः१

ननु स्वापमात्रे निष्प्रकृष्टे वाप्ययं जाग्रद्वत्स्मरेत् तानद्यशेन दृष्टमस्थूलं स्मरति तत्राह अयं स्वापं प्रतिबोधं च स्मरतः अनुसंदधतः तयोः स्वापप्रतिबोधयोः
प्रकाशकत्वेन यदेकं वर्तते तं चालयेति स्थितेतात्मैकता प्रपश्यन्नपोह्यात् ततज्ज्ञानं परं ब्रह्म तदेव नु तत्स्विन्नमित्यर्थः अतो बाल्ये दृष्टस्य यौवने स्मृति
वदनुस्मृतः तद्वापि स्वापानंदयोः स्मरणं घटेत इति भावः। तदेवं श्रुतं ब्रह्मात्मानमवेहीत्युपदेशात् विपक्षे दोषमाह आय वयदिश तत्र मज्ञावं भयिनां वं मतस्य

आत्मनि१ — फलाभावं स्थला — मतत्त्वरूपं१

स्वापं सुखं च२ — उस:

ॐ त्वयं स्मरतः पुंसः स्वापप्रतिबोधयोः। अत्रेति यति स्थितेतज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परं। एतदायं तो ह्यस्मृत्वेमोमज्ञो
वं भिन्नमात्मनः। ततः संसारणं तस्य देहाद्देहांतरे मृतिः॥ ५०॥ लब्ध्वेह मानुषीं योनिं ज्ञानविज्ञानसंभवां। आत्मानं
यो नवबुध्येत न क्वचित्क्षेममाप्नुयात्॥ ५१॥ स्मृत्वेहायां परिक्लेशं ततः फलविपर्ययं। अभयं चाप्यनीहायां संक
ल्पाद्विरमेत्कविः॥ ५२॥ ॥

ब्रह्मस्वरूपविस्मरणात्२ — फलस्य२ — १:४ — परएकः१

"आत्मब्रह्मस्मरणस्याभावे नित्यदुःखिताभावः१ — प्रवृत्तिमार्गे — प्रवृत्तिमार्गे — निवृत्तिमार्गे — फलवैपरीत्यं२ — मोक्षमात्र१

मनुष्यदेहे एव

ब्रह्मस्वरूपविस्मरणात्१

तु पंचब्रह्मविस्मृतं सदात्मनः सकाशाद्भिन्नं भवति। ततः एतस्य पुंसः संसारो भवति। संसारस्वरूपमाह देहाद्देहं जन्मानंतरं च जन्मांतरं मृत्युः ततश्च
ति अत्रेति ऐहिके तु रेफस्तोमा दि संपादनं शक्यं ज्ञानार्थं यत्नं च यतितव्यमित्याह लब्ध्वेति। ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञानमपरोक्षं तयोः संभवो यस्यां तां।
वैराग्यार्थमाह ईहायां प्रवृत्तिमार्गे तत्र ईहायां अनीहायां निवृत्तिमार्गे तु अभयं मोक्षो भवतीति स्मृत्वा फलसंकल्पाद्विरमेत् तत्रापागं ततो रेनोत्स्वयं
परिक्लेशः फलविपर्ययश्च नाशी येवं स्मृत्वा ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परमात्मदर्शनात् १

६ ४० षतां हि स्वप्नोऽपि सुखायेति विनिवृत्तिः दुःखस्य सुखस्य चाप्राप्तिर्विज्ञाभिमानिनां पश्चात्प्रवृत्तानां विपर्ययमित्यत्र निमानवतां स्थानत्रयविलक्षणां तुरीयां बुद्ध्वा
५४ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिरैहिकामुष्मिकैर्विषयैः स्वेन तेजसा विवेकबलेन निर्मुक्तः परः पुरुषार्थो ज्ञानीत्याह एतावानिति योगनैपुण्यं यस्याः सा भु

सुखाय दुःखमोक्षाय कुर्वाते दंपती क्रियाः ततो निवृत्तिरप्राप्तिर्दुःखस्य च सुखस्य च ॥ ६० ॥ एवं विपर्ययं बुद्ध्वा नृ- विवेकबलेन २
णां विज्ञाभिमानिनां आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणां ॥ ६१ ॥ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेन तेजसा
ज्ञानविज्ञानसंतृप्तो मद्भक्तः पुरुषो भवेत् ॥ ६२ ॥ एतावानेव मनुजैर्योगनैपुण्यबुद्धिभिः स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञेयो यत्प-
रात्मैकदर्शनं ॥ ६३ ॥ त्वमेतच्छ्रद्धया राजन्नप्रमत्तो वचो मम ज्ञानविज्ञानसंपन्नो धारयन्नाशु सिध्यसि ॥ ६४ ॥ श्री-
शुक उवाच ॥ आश्वास्य भगवानित्थं चित्रकेतुं जगद्गुरुः पश्यतस्तस्य विश्वात्मा ततश्चान्तर्दधे हरिः ॥ ६५ ॥ इति श्री-
भागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ यतश्चान्तर्हितोऽनंतस्तस्यै कृत्वा दिशे नमः ॥ विद्याध-
रश्चित्रकेतुश्चचार गगनेचरः ॥ १ ॥ स लक्षं वर्षलक्षाणामव्याहतबलेन्द्रियः स्तूयमानो महायोगी मुनिभिः सिद्धचारणैः
॥ २ ॥ कुलाचलेन्द्रद्रोणीषु नानासंकल्पसिद्धिषु रेमे विद्याधरस्त्रीभिर्गापयन्हरिमीश्वरं ॥ ३ ॥

द्धिर्येषां परस्यात्मनः एकं दर्शनमिति यत् एतावानेवांघ्रान्तिम षोडशः ॥ ततः सप्तदशे मोघमहर्षिशापप्रस्वेच्छन्विहस्य गिरिशे शाप- राम
ऽमायाऽहत्तवानासुरः ॥ यत इत्यत्र तस्यै दिशे नमः नमनं कृत्वा स विद्याधरः स्त्रीभिर्हरिं गापयन्रेमे इति द्वयोरन्वयः ॥ अव्याहतं बलमिंद्रियपाटवं य- ५४
स्य ॥ नानाविधाः संकल्पेनैव सिद्धयो यासु ताः ॥ ३ ॥

अकस्मादङ्गोऽश्वर्थगर्वाश्चर्य्येन कर्म्मतः आसुरीं योनिमापन्नो भवानीशापतः संभूतः दाह्यां एकदेत्यादिना अंकीकृतां उत्संगे नैवकीकृत्य देवीं
बाहुनालिंग्य स्थितं उवाचेति अन्तिके स्थितः सन् एष धर्म्मवक्ता वदति शरीरिणां मध्ये मुख्यः भार्य्यया मिथुनीभूय वास्ते अंगायागं लीग धीर्य्य
प्राकृतानां तस्य वीर्य्यप्रतापं विद्वान् अतद्वीर्य्यविद्वान् तस्मिन्ननिर्जितात्माभिमानिने जितेन्द्रियोहमित्यभिमानवतीति रुषा कोपेनाहा विरुद्धं

विद्याधरश्चित्रकेतुः एकदा स विमानेन विष्णुदत्तेन भास्वता। गिरिशं ददृशे गच्छन्परीतं सिद्धचारणैः॥४॥ आलिंग्याङ्कीकृतां देवीं बाहुना मु-
निसंसदि। उवाच देव्याः शृण्वन्त्या जहासोच्चैस्तदन्तिके॥५॥ चित्रकेतुरुवाच॥ ॥एष लोकगुरुः साक्षाद्धर्म्मवक्ता शरी-
रिणां। आस्ते मुख्यः सभायां वै मिथुनीभूय भार्य्यया॥६॥ जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मवादिसभापतिः। अंकीकृत्य स्त्रियं चास्ते
गतलज्जः४ गतह्रीः प्राकृतो यथा॥७॥ प्रायशः प्राकृताश्चापि स्त्रियं रहसि बिभ्रति। अयं महाव्रतधरो बिभर्त्ति सदसि स्त्रियं॥८॥ भग-
वानपि तच्छ्रुत्वा प्रहस्यागाधधीर्नृप। तूष्णीं बभूव सदसि सभ्याश्च तदनुव्रताः॥९॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ ॥इत्यतद्वीर्य-
विदुषि ब्रुवाणे बह्वशोभनं। रुषाह देवी धृष्टाय निर्जितात्माभिमानिने॥१०॥ अयं किमधुना लोके शास्ता दंडधरः प्रभुः।
वृद्धवैरुद्धकरः अस्मद्विधानां दुष्टानां निर्लज्जानां च विप्रकृत्॥११॥ न वेद धर्म्मं किल पद्मयोनिर्न ब्रह्मपुत्रा भृगुनारदाद्याः। न वै कुमा-
रः कपिलो मनुश्च ये नो निषेधन्त्यतिवर्त्तिनं हरं॥१२॥ एषामनुध्येयपदाब्जयुग्मं जगद्गुरुं मंगलमंगलं स्वयं। यः क्षत्रबंधुः
कर्षेणाकरोतीति विप्रकृत् अतिवर्त्तिनं शास्त्रमतिक्रम्य वर्त्तमानशीलं येनो = परिभूय सूरीन्प्रशास्ति धृष्टस्तदयं हि दंड्यः॥१३॥ ॥
निषेधंतीति न वा स्यंतीति एषां ब्रह्मादीनामनुध्येयं पदाब्जयुग्मं यस्य तं मंगलमंगलं परमधर्म्मशक्तिं सूरीन्परिभूय अज्ञानस्त्वया जगद्गुरुं प्र-
शास्तितं तस्मात्॥१३॥ ॥

मध्ये२

शिवप्रत्याज्ञात

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika-Bharata Initiative

भा० ष० / ५५

मत्कृतापराधे त्वद्दत्तशापे च ३

नजुहरिलकः पंनदंडा हँइति वेत्तवाह। नायंमाकलिश्चपरिमेवितं वैकुंठश्रीपादस्हलोपसर्प्पणमर्हतीति। एतत्संभावितात्महमधिक इति कृत्वा
मति येन अतएव स्तब्धः अनम्रः श्रेष्ठो देवैः पूर्वेदं रक्षतं निश्चितं प्रत्याह। अत इति। हेपुत्र यथा भूयः महतां किंचित् मम अपराधं अनुकर्त्ता न करिष्यसि तथा
याहीत्यर्थः। पूर्वदिष्टं प्राचीनकर्म्मफलं समेवाच्यं च संसारचक्रस्वभाव एव न चित्रं इत्याह। संसारचक्र इति। अत एवात्र मम च तव च न कोपि दोषः

नायमर्हति वैकुंठपादमूलोपसर्प्पणं। संभावितमतिः स्तब्धः साधुभिः पर्य्युपासितं॥१५॥ अतः पापीयसीं योनि
मासुरीं याहि दुर्म्मते। यथेह भूयो महतां न कर्त्ता पुत्र किल्बिषं॥१६॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ ॥एवं शप्तश्चित्रकेतु
र्विमानादवरुह्य सः। प्रसादयामास सतीं मूर्द्ध्ना नम्रेण भारत॥१७॥ ॥चित्रकेतुरुवाच॥ ॥प्रतिगृह्णामि ते शाप
मात्मनोंजलिनांबिके। देवैर्मर्त्याय यत्प्रोक्तं पूर्वदिष्टं हि तस्य तत्॥१८॥ संसारचक्र एतस्मिन् जंतुरज्ञानमोहितः।
भ्राम्यन् सुखं च दुःखं च भुंक्ते सर्वत्र सर्वदा॥१९॥ नैवात्मा न परश्चापि कर्त्ता स्यात् सुखदुःखयोः। कर्त्तारं मन्यते प्राज्ञ
आत्मानं परमेव च॥२०॥ गुणप्रवाह एतस्मिन् कः शापः को न्वनुग्रहः। कः स्वर्गो नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वा॥
२१॥ एकः सृजति भूतानि भगवानात्ममायया। एषां बंधं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निःकलः॥२२॥ ॥

जीवानां१ सुखदुःखवादिकं१ सृजति सृजति स्वयं बंधादिरहितः१

संसारचक्रे / संसारे२ / सू. स्कं. ५

ध इत्याह। नैवेति। एवं तावत् सुखदुःखादिकं संगीकृत्योक्तं। इदानीं तदपि वस्तुतो नास्तीत्याह। गुणानां मायामयानां प्रवाहे संसारे न गुणा माया
गुणानां चेदयं प्रवाहः स्वाहितिचेत् जडत्वात् दृष्टं मोहनाय गुणत्वेन स्यात् तत्राह। एकः परमेश्वरो मायया निमित्तभूतया भूतानि प्राणिनः सृजति। एषां
संसारः१ गुणानां१ बंधादिकं च सृजति। निःकलः स्वयं बंधादि शून्यः॥२२॥ ॥

राम
५५

धात्रीसुखदायिनीं बुद्धोतारकेकनीनिके यथोन्नेलोचने यस्य तां विभ्रष्टाः शिरोरुहा अंबरे स्य यस्याः सा तां ताभ्यां सपत्नीभ्यां पिहितत्वात् अंतकाः स्तब्धैर्दृष्टां अभूताः ४

क्रां दृक्रान्ति रंजानंती सपत्नीनामप्रियं महत्तां सुप्तेण्वेति सा चिंतयनिरीहार्थ्यं च बद्धेहो ४३ शाशयानं बिरं बालसुपधार्य मनीषिणी पुत्र
मौनं यमिनं डे इति धात्री मंत्रोदयं तां ४४ सा शयानं सुपत्र ग्रहस्या नो नारलौ चेनो पाणौ डियां मम सिर्य कोहता स्मीत्यपतन्हं विशि ४५
तं श्रुत्वास्तदौ कर्पश्चशात्रं स्वरं घ्नत्याः करावभ्यामुरस्थवकौ राणि प्रविश्य राज्ञी त्वरयात्मजं निर्मकं ददर्श बालं महसा प्रतं सुतं ४६ पपात
भूमौ पतिरूहितांगाइस्सुमोहविभ्रष्टशिरोरुहांबरा ततो दृष्टांतः पुरवर्त्तिनो जनानराश्चनाय श्रुत्वा निशम्य रोदनं । आगत्य तत्र तं
मना उद्वेगाः स्थितास्सा स्थलीकं रुदुः कृतागसां श्रुत्वा सुतं पुत्रमर्त्तवच्छिंताते तं कंचिन दृष्टि ः पपत स्खलनं पथि ४८ स्नेहात्तुवे
धैर्यतया तु चाप्रशं विष्कृतितोत्पुक्रान्ति दिविजैर्हत्ता पपात बालस्य समाद भूले प्राप्तो द्विरभ्रेसशिरोरुहां बरा ४९ दीर्घ श्रममनुवा
साकलोपगेष्वतो निरुद्ध कं गेन शोकाकुला मित्तौ पतिं निरीक्ष्यो रुरुजुर्चापितं तदा कृतं च बालं सुतमेक संततिं ५० जनस्य राज्ञी च
क्रोश्चहृदुर्जं संतीद धाना विललाप विक्षतधीस्वनं हृदयं कं कमगंध मंडितं निधिं चंदो सां जनवाष्पविंदुभिः ५१ विकीर्य्यकेशान्ति
गलान्स्वजं कृत्तं शोकं च विस्तेकर रीवसंसृतौ ५२ ॥

प्रबीनां योन्माया दय्यसुनोभिः प्रस्तितिवाप्यकलानितोपरोध ताः संहतत्वेन निःत्रुंकंगोय स्थी तुभ्याप्तिं वदु शोकेन स्थाप्यां एकमेव संततिरूपां विगलंतयः
सजोयेष्वसौ केशाज्ञा ५३ ॥ ॥

१०४० ४६

आत्मसृष्टेरप्रतिरूपं अनंतरूपं चेष्टसे तं देवा हा हा भ्रमुत्र हा हो परेष्टके जीवति। अपरश्च बालस्य यां स्थिति स्वतुदाहिष्टस्य सृष्टिसामर्थ्यान्नावे वालेचेष्टते सतितं
वः स्थितं नष्टाश्च आदित्यार्थे। मांशतं स्वसृष्टेर्विपरीतो सीति चेत्तत्राह। विपर्ययस्य विपरीतो सि नेत्यत आह त्वं प्राणिनामंतिकः स्वकारित्वात् वश्यतिसृष्टस्य शत्रुरसि न तु
रूपाणुरित्यर्थः ॥ न तु जीवकर्म्मानुसारेण जन्मादिकं वृत्तो मम कोपराधः स्वत्राह। नहीति। पुत्रे जीवति च पिता म्रियते पितरि जीवति पुत्रो जायते इति क्रमो न

अहो विधातस्त्वमतीव बालिशो यस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे। परे नु जीवत्यपरस्य या मृतिर्विपर्य्ययश्चेत्त्वमसि ध्रुवः परः ॥५३॥
१३३ न हि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः शरीरिणामस्तु तदात्मकर्म्मभिः। यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं कृतस्ते तमिमं विवृश्चसि
॥५४॥ त्वं तात नार्हसि च मां कृपणामनाथां त्यक्तुं विचक्ष्व पितरं तव शोकतप्तम्। अञ्जस्तरेम भवताप्रजदुस्तरं यद्ध्वांतं न याह्य
करुणेन यमेन दूरम् ॥५५॥ उत्तिष्ठ तात त इमे शिशवो वयस्यास्त्वामाह्वयंति नृपनंदन संविहर्तुम्। सुप्तश्चिरं ह्यशनया च भवा
न्परीतो भुंक्ष्व स्तनं पिब शुचो हर नः स्वकानाम् ॥५६॥ ॥

स्निं कार्म्माधीनत्वादिति चेत्तत्राह आत्मकर्म्मभिरेव तज्जन्मादिकमस्तु किं त्वया कृतं यो न उभये येभ्रमेण विना जडैः कर्म्मभिरिदं कथं सिद्ध्येत् नन्वेतु नाम तथापि नि राम
जसर्गविवृद्धये तत्त्वया यः स्नेहपाशः कृतस्तमिमं स्वयमेव वृश्चसि छिनत्सीत्यादि क्रोशति। न ह्येवं विधं दुःखं दृष्ट्वा कश्चिदपि भ्रात्रादिस्नेहं करिष्यतीति भावः ॥ अ ४६
ञ्जः सुखं अकरुणेन सहेत्याशनया क्षुधा ॥५६॥ ॥ग॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नन्वेवं स्वकृतविषमसृष्टेरीश्वरस्य किंकारणां प्रियादिवैषम्यस्थास्तावादित्याशंक्याह यद्यपि प्रियादयो न संति तथापि तत्कर्म्मवशात्सर्वं घटत इत्याह नतस्येति द्वा
भ्यां। प्रतीपः अप्रियः न ज्ञातिर्वंधुः क्लेशकत्वान्नस्य च अहेतुः। सर्वत्र समस्य अतएव निरंजनस्य निःसंगस्य अतएव तन्निमित्ते सुखे रागो नास्ति अगा दुःखे रोषः आ
प्यातौ यद्यप्येवं तथापि तच्छक्तेर्मायायाः विसर्गः साक्षात्पापादिलक्षणानां कर्म्मणां शरीरिणां सुखाद्यर्थमवकल्पते समर्थो भवति यथोक्तं गीतासु अध्य

न तस्य कश्चिद्दयितः प्रतीपो न ज्ञातिबंधुर्न परो न च स्वः। समस्य सर्वत्र निरंजनस्य सुखे न रागः कुत एव रोषः॥ २२॥ तथापि त
च्छक्तिविसर्ग एषां सुखाय दुःखाय हिताहिताय। बंधाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनोः शरीरिणां संसृतयेऽवकल्पते॥ २३॥ अथ प्र
सादये न त्वां शापमोक्षाय भामिनि। यन्मन्यसे ह्यसाधूक्तं मम तत्क्षम्यतां सति॥ २४॥ श्रीशुक उवाच॥ ॥ इति प्रसाद्य गिरिशौ
चित्रकेतुररिंदमः। जगाम स्वविमानेन पश्यतोः स्मयतोस्तयोः॥ २५॥ ततस्तु भगवान्रुद्रो रुद्राणीमिदमब्रवीत्। देवर्षिदै
त्यसिद्धानां पार्षदानां च शृण्वतां॥ २६॥ रुद्र उवाच॥ ॥ दृष्टवत्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्म्मणः। माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां निःस्पृ
हाणां महात्मनां॥ २७॥ नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति। स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः॥ २८॥ ॥

भगवान्मोच्य एव करोति विसर्गः कर्म्मसंज्ञितः शक्तिस्तस्मात् हे भामिनि कोपने त्वां केवलं प्रसादयामि न तु शापमोक्षाय तर्हि किं प्रसादनेन तत्राह मम मोक्तं यद्
न्ना ... तत्त्वया क्षम्यतां गिरिशौ उमावानीशंकरौ प्रसाद्य स्मयतोर्विस्मयं कुर्वतोः स्मतोः २६ स्वर्गादौ एवं तुल्योर्थः पश्यो जनमिति द्रष्टुं
शीलं येषां ते तथा॥ २८॥ ॥

हरेः १ साम्यं २ जीवानां ३ जीवानां १ हरेः

शैप्य १ अप्रियः १ हे पार्वति ३ सौप्यः १ पार्वतीशंकरयोः ४ हरेः ईश्वरः समर्थो भवतीति २ ईश्वरस्य प्रियादिवैषम्यं तैर्वे

प्रियादिरहितेः वि

विष्णोः १

पुण्यपापादेः संकर्मः २ जीवानां २

विस्मयं कुर्वतोः ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥ अविवेकेति ॥ यथा स्वप्ने पुंसो ऽर्थभेदः सुखदुःखादिभेदो ऽविवेककृतो भवति । एवं सुखदुःखादिद्वंद्वेषु गुणदोषविकल्पः इष्टानिष्टभेदो वः स्फुरति स आत्मनि सुखदुःखादिभेदो ऽविवेककृतो भवति ॥ यथा स्रजि सर्पो ऽविवेकेन भाति । एवमात्मनि सुखदुःखादिकमविवेके नैव भाति । न तु वस्तुत इत्यर्थः ॥१॥ ॥

चित्रकेतुं कं १ शिवः १ भविष्यत्वं २ सुखदुःखादिद्वंद्वे ३ २

...त्वादुक्तमेव वक्ष्ये भाहे द्वाभ्यां देहिनां सुखदुःखमित्यादिद्वंद्वानि ईश्वरस्य लीलया मायया भवंति तेषु गुणदोषविकल्पः श्रेयेत्यर्थः इष्टानिष्टभेदश्च यः स्फुरति । स आत्मन्यर्थभेदः सुखादिभेदः पुंसः स्वप्ने यथा अविवेककृतो भवति स्रजिवत्सर्पमालादिवत्तिर्यथा तथैव कृत इत्यर्थः ॥ अथ दिति वक्तृ एवं स्रजिवदित्यर्थं प्रागंतरेव सुगमं अतो भगवतानां निस्पृहत्वमुचितमेवेत्याह । वासुदेव इति । ज्ञानवैराग्ययोर्वीर्यं बलं येषां व्यपा

देहिनां देहसंयोगाद्द्वंद्वानीश्वरलीलया । सुखं दुःखं मृतिर्जन्म शापो ऽनुग्रह एव च ॥२९॥ अविवेककृतः पुंसो ह्यर्थभेद इवात्मनि । गुणदोषविकल्पश्च भिदेव स्रजिवत्कृतः ॥३०॥ वासुदेवे भगवति भक्तिमुद्वहतां नृणां । ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नेह कश्चिद्व्यपाश्रयः ॥३१॥ नाहं विरिंचो न कुमारनारदौ न ब्रह्मपुत्रा मुनयः सुरेशाः । विदाम यस्येहितमंशकांशका न तत्स्वरूपं पृथगीशमानिनः ॥३२॥ न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परो ऽपि वा । आत्मत्वात्सर्वभूतानां सर्वभूतप्रियो हरिः ॥३३॥ तस्य चायं महाभागश्चित्रकेतुः प्रियो ऽनुगः । सर्वत्र समदृक्शांतो ह्यहं चैवाच्युतप्रियः ॥३४॥ तस्मान्न विस्मयः कार्यः पुरुषेषु महात्मसु । महापुरुषभक्तेषु शांतेषु समदर्शिषु ॥३५॥ ॥श्रीशुक उवाच ॥ इति श्रुत्वा भगवतः शिवस्योमाभिलाषितं । बभूव शांतधीराजन्देवी विगतविस्मया ॥३६॥ ॥

शिवः २ चित्रकेतोः १ हरिः १ सर्वभूतप्रियः १

अयं च विशिष्ट इत्याह द्वाभ्यां अपरं पीयो र्थोनास्ति अस्य च हरिदासत्वेन तत्तुल्यत्वं वा नैवोचिः तं भिन्नं विकृतं हरेर्महात्म्यमाहात्र हमिति द्वाभ्यां ईहितं मतिशयं लीलां वा यदा वयं न विद्मस्तदा तत्स्वरूपं अंशकांशका अपि संतः पृथगीशमा निनो न विद्म एव । अत एव हरिः सर्वभूतानां प्रियः अहं चैवाच्युतप्रियः तस्मात्समोऽस्मिन्क्रोधो नास्तीति तात्पर्यम् ॥३६॥ ॥ छ ॥ ॥

चित्रकेतोः २ चित्रकेतुकथने २

प्रति शापं दातुं समर्थस्तं तमः समर्थस्तमोपि असुरजातेः असुरस्वभावेनोत्पन्नेः भगवति मतेः श्रेयस्करणं ॥ ३५ ॥ इति षष्ठे सप्तदशः ॥ ॥ आदित्यानां च
वंशश्च त्वष्टुर्वंशः अमृता ततः पृश्नि सिंह कीर्ति विष्णुम् पयोव्रतवधादिकं ॥ १ ॥ अदितेः पुत्रमादीनां पुत्राणामन्वयोक्तितः अष्टादशे दितेर्गर्भे इन्द्रकृतो मरुतां
स्थिता ॥ १ ॥ त्वष्टुर्वंशमनुवर्ण्य मरुतां यथा कृष्णो आदित्यानामथ आदौ वंशानाह पृश्नीत्यादि एतत्कथायां अथ कथने आदित्याः द्वादश ... ॥

इति भागवतो देव्याः प्रतिशप्तुमलं तमः । मूर्ध्ना संजगृहे शापमेतावत्साधुलक्षणं ॥ ३४ ॥ जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ दानवीं यो
निमाश्रितः । वृत्र इत्यभिविख्यातो ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ३५ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । वृत्रस्यासुरजातेश्च का
रणं भगवन्मतेः ॥ ३६ ॥ इतिहासमिमं पुण्यं चित्रकेतोर्महात्मनः । माहात्म्यं विष्णुभक्तानां श्रुत्वा बन्धाद्विमुच्यते ॥ ३७ ॥ य एतत्प्रा
तरुत्थाय श्रद्धया वाग्यतः पठेत् । इतिहासं हरिं स्मृत्वा स याति परमां गतिं ॥ ३८ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे स
प्तदशोऽध्यायः ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ पृश्निस्तु पत्नी सवितुः सावित्रीं व्याहृतिं त्रयीं । अग्निहोत्रं पशुं सोमं चातुर्मास्यं महाम
खान् ॥ १ ॥ सिद्धिर्भगस्य भार्याङ्ग महिमानं विभुं प्रभुं । आशिषं च वरारोहां कन्यां प्रासूत सुव्रतां ॥ २ ॥ धातुः कुहूः सिनीवाली रा
का चानुमतिस्तथा । सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात् ॥ ३ ॥ अग्नीन्पुरीष्यानाधत्त क्रियायां समनन्तरः ॥ ४ ॥ ॥

... मारभ्य विश्वस्य पयस्त्वं चित्रकेतुरूपा
... विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाथ सविता भगः । धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रम इति तत्र अष्टौ ध्यायांतः ... पशुं पशुयागं महामखान् सोमयज्ञान् चातुर्मास्य
... वंशमनुवर्ण्य सवितुर्वंशमाह । पृश्निस्त्विति । सावित्रीमित्यादि प्रासूत इत्यन्वयः ... पुरीष्यान् अग्नीन् ... इति पं ...
... कुहूः सायं ... सिनीवाली दर्शमित्यनुक्रमात् ... विधाता क्रियायां ... पुरीष्यान् ...
तेनयोयं ... इति कृते ॥

Marginal notes: वृत्रस्य कारणं भगवति मतेः श्रेयस्कारणं २ — असुरस्वभावेनोत्पन्नेः २ — एतं ३ — असूत ३ — धातुः भ्रातृ भार्याः २ ॥ — प्रातः पूर्णमासं ३ — पूर्णमासं पुत्रमसूत — दर्शं पुत्रमसूत — क्रियायां — विधाता — सायं पुत्रमसूत — चित्रकेतुः — श्री हरिं स्मृत्वा

रवेनाः वरुणमित्रयोः श्री ॥भृगुवाल्मीकी॥

= वरुणमैत्रेर

वर्षाणीव सताणा श्च तार्थ्यामीत्तं पूर्वं ब्रह्मणो ऽर्जनोऽभ्युत्थिंग पनर्जातः॥ वाल्मीकिर्वर्षाणां श्चेव जन्तोरस्त वत्सरेतो वरुणाश्चसाधारणो ऽत्रेति तथेत्म
र्तदयोमित्र श्च मा वीरणात्तेयो रेवमो वारणो हो ऽत्रेवाहा आगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोरस्त वत्तां यत्तं मनावपि ऽतं सेरेताः सिषिच्युः ॥४॥ सस्ने
वर्षाणी वरुणस्यामीय्यश्चा जातोभृगुः ऽपनः॥ वाल्मीकिश्च महायोगी वल्मीकादलब्धितिल॥४॥ अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरु
णयोर्नाषी॥ रेतः सिषिचतुः ऽऽतं लेक वंशणः मनिषो ऽतां॥ रेवत्यां मित्र जन्मा गर्भे रिष्टं पिप्पलं श्यधातां पीलो मन्या मिडुश्चाधन्नवी उत्रानि
तिनः क्रतो॥ ध्रुजयंत संवत्सेतातं ततीयमी दुष्ठं ऽमुं तरुकामश्च देवश्च मायावामन रूपिणः॥ कीर्तोपत्न्यां रेहह ब्लोकासेश्चामज्ञो
नाशाद्यः॥ तत्क मस्तिणवीर्ण्यो हिकाश्यपश्च महात्मनः॥ पश्चाद्धह्यामहेंदित्यां यथेवावततारह॥८॥ अथकश्यपदायादान्दैतेया
कीर्तयामितो॥ यत्रैनागवतः श्रीमान्प्रहादो वलिरेव च॥९॥ दितेर्द्वावेव दायादौ दैत्यदानववंदितौ॥ हिरण्यकशिपुर्नाम हिरण्या
क्षश्च कीर्तितौ॥१०॥ हिरण्यकशिपोर्भार्याकयाधुर्नाम दानवी॥ जंभश्च तनया दत्ता सुषुवे चतुरस्सुतान्॥११॥ संहादस्य गोनहा
दं हादमेव च॥ तत्स्वसा सिंहिका नाम राहुं विप्रचित्तोग्रहीत्॥१२॥ शिरो हृतं यस्य हरिश्चक्रेणापिवतोमृतं संह्रादस्य ह्रादस्
तिसायिंसूतं पंचजनं ततः॥१३॥ ह्रादस्य धमनिर्नामायर्य्याज्ञ्ञितं वातापिमिल्वलौ॥ योगस्त्याय दैति थ्ययेपेवातापिमिल्वलौ॥१४॥ ॥
संततिः सुत्क्रादितेश्च ऽवाक्कथयामीत्यर्थः॥ हिरण्यकशिपुर्हिरण्याक्षश्चेति प्रथमो द्वावेवतो च कीर्तितौ द्वितीयस्कंधे वैविप्रचित्ते दानवाद्धर्ज्जकाश्या
रागडुं ऽऽत्रम ग्रहीवो ततः संह्रादाद्दस्तो॥ योंमेसनपंवातापिंपिवेतनमिट्टो यंपे वेत्तं च वातापिंवासृत्तेत्य व्रयी॥१४॥ ॥ ॥

रेत्वेहः भसूत ॥तंजस्ये नहिरण्यकश्यपवेदना॥५॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ततो बलेः सकाशाद् अशनायां बाणज्येष्ठं पुत्रशतं अभवत् तस्य बलेरनुभावः सुश्लोक्यः श्लाघ्यः पश्चात्कीर्त्यते यद्वा अनुगायते महद्भिः श्रूयते तत्पश्चात् अनुभावं सुश्लोकं यशः शतशोऽभूत् गणो भगवत्स्थ
गुरुस्थितां अभावं मात्मतां समानरूपतां देवत्वं प्रापिताः यद्यपि तं मादृशं अल्पं मिति तान्वरं अर्थवत्त्वं वक्ष्यत्यर्थयुक्तं सत्रमयन माश्रयोयस्य हे सत्राय पार्ष्णि
गृह्णाति अभावं मात्मतां समानरूपतां देवत्वं प्रापिताः यद्यपि तं मादृशं ... इति चिंतयामास अदितिः उल्बणं क्रूरं अक्लिन्नहृदयं कठिनचित्तं नरराज
नर्वाणां पार्ष्णिग्राहेण पृष्ठसहायेन। भ्रातृहन्तारं इन्द्रं मारयित्वा सुखिनी स्यामिति चिंतयामास दितिः

अनुह्रादस्य सूर्म्यायां बाष्कलो महिषस्तथा। विरोचनस्तु प्राह्रादिर्देव्यां तस्याभवद्बलिः ॥२५॥ बाणज्येष्ठं पुत्रशतमशनायां
बलि तः २ ततोऽभवत्। तस्यानुभावः सुश्लोक्यः पश्चादेवाभिधास्यते ॥२६॥ बाण आराध्य गिरिशं लेभे तद्गणमुख्यतां। यत्पार्श्वे भग
वानास्ते ह्यद्यापि पुरपालकः। मरुतश्च दितेः पुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः ॥२७॥ त आसन्नप्रजाः सर्वे नीता इन्द्रेण सात्मतां ॥
मरुतः राजोवाच। कथं त आसुरं भावमपोह्यौत्पत्तिकं गुरो। इन्द्रेण प्रापिताः सात्म्यं किं तत्साधु कृतं हि तैः ॥२८॥ इमे श्रद्दधते ब्रह्म
न्नृषयो हि मया सह। परिज्ञानाय भगवंस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥२९॥ ॥सूत उवाच॥ ॥तद्विष्णुरातस्य स बादरायणिर्वचो निश
म्यादृतमल्पमर्थवत्। सभाजयन्सन्निभृतेन चेतसा जगाद सत्रायण सर्वदर्शनः ॥३०॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ ॥हतपुत्रा दितिः शक्र
पार्ष्णिग्राहेण विष्णुना। मन्युना शोकदीप्तेन ज्वलन्ती पर्यचिन्तयत् ॥३१॥ कदा नु भ्रातृहन्तारमिन्द्रियाराममुल्बणं। अक्लिन्नहृद
यं पापं घातयित्वा शये सुखं ॥३२॥ कृमिविड्भस्मसंज्ञासीद्यस्येशाभिहितस्य च। भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥३३॥
पृथ्वीशाः नृपस्य देहस्य मरणानंतरं कतिचिद्दिनावस्थितस्य
स्वदेहरक्षार्थं भूतद्रोहं करोति किं तस्य चित्तं ... ईशा अभिहितस्यापि यस्य देहस्य मरणानंतरं कतिचिद्दिनावस्थितस्य तस्य देहस्य ... स्वार्थं वेद न वेद वेति ... यतो भूतद्रोहा
त्निरयो भवति ॥३३॥
मयस्तिष्ठ ... लक्षितस्य विष्ठेति ... भस्मेति संज्ञा आसीत् तत्कृते तस्य देहार्थं यो भूतेभ्यो द्रुह्यति स किं स्वार्थं वेद

सा० ४०
५८

इदं देहादिकं कथं वा नित्यं आशा मनस्थ मत्वा मानस्य श्रुतवन्नहं तं गत्वा हं खलु वे तोय स्थात श्रेयं इन्द्रियस्थ यो मदस्य शोषकः कृतो मेयेन हेतुना आश्या शालवे शालके
श्रियाज्ञया मामेवेति भावेन सालक्ष्मिय मम स्वादा व वारा। विवशा स्त्री परतंत्रा सन्न्वादं तव मनोरथं स्वरयिष्यामीति यदाह न चित्रं। तत्र हेतुमाह। त्रिलोक्ये
तिरस्कां तस्य ता नि नि स्संगानि मैथुने नेस्ट इष्टं इहार्थं स्वदेहार्धमेव श्रियं चक्रे। एवं श्रिया श्रुश्रूषितः सन्नुस्हवकागतपस्त्रे वज्ञ गम श्रूशा प्ययान्तेउप

आशा मानस्य तं श्रेयं दृश्य वस्तु नेहैवेतस्मा। मदशोषकं इन्द्रियस्थ श्रयायैन सुतो हि मे॥२४॥ इति तावेन मा तत्त्व रावरां सम्यक्तस्त्रियं।
श्रुश्रूषयानुरागेण प्रश्रयेण दमेन वा॥२५॥ लब्ध्वा परमया राजन्मनोज्ञे वल्गुभाषितैः। मनोजया हताब्ज्ञा स्मितापांगवीक्ष
णैः॥२६॥ एवं स्त्रिया जडीभूतो विद्वानपि विदग्धया। बाढमित्याह विवशो न तच्चित्रं हि योषितां॥२७॥ त्रिलोक्ये कांतस्पतानिःस्पृ
ताथ्य दैवः प्रजापतिः। श्रियं चक्रे स्वदेहार्धं यया पुंसां मतिर्हृता॥२८॥ एवं श्रुश्रूषितस्तात भगवान्कश्यपः स्त्रिया। प्रहस्य परमप्री
तो दितिमाहाभिनंद्य च॥२९॥ ॥कश्यप उवाच॥ ॥वरं वरय वामोरु प्रीतस्तेहमनिंदिते। स्त्रिया भर्तरि सुप्रीते कः काम इह चा
गमः॥३०॥ पतिरेव हि नारीणां दैवतं परमं स्मृतं। मानसः सर्वभूतानां वासुदेवः श्रियः पतिः॥३१॥ स एव देवतालिंगैर्नामरूप
विकल्पितैः। इज्यते भगवान्पुंभिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक्॥३२॥ ॥

स्वेश्वरे सुप्रीते सर्वकामप्राप्तिरिति प्रसिद्धा तत्राह पतिरेवेति। ननु मनसि स्थितः श्रीवासुदेव एव लक्ष्मीपतिः परं दैवतमिति प्रसिद्धं सत्यं स एव सर्वाधिकारे
णा स्वरूपले देवरूपज्यत इत्याह। मानस सर्वभूतानामिति। देवतानां लिंगैर्मूर्तिभिः विशिष्टरूपलक्षितैः स्त्रग्वाहानाम इन्द्रादिरूपं तत्र हस्तवादितास्तां विविधं कल्पितैः॥३२॥

इंद्रहणं इंद्रहंतारं अमृत्युं मृतपुत्रा अहं येन इंद्रेण विष्णुना महाय्येन घातितौ ॥ त्वलावमनुवर्त्तमानायाः योषितः कोऽतिक्रमोऽपराधः स्वभावमेवाह द्वाभ्यां शर
त्पद्मस्येवोत्सवो विकाशो यस्मिन् श्रवणामृतं क्षुरधारोपमं चेष्टितं आशिषा आत्मनां स्वार्थकामनया अमवल्लेभत्वेन प्रतीयमानानां तत्रेदं अपकल्पते योग्यं

तस्मात्पतिव्रता नार्यः श्रेयस्कामाः समाहिताः । यजंतेऽनन्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरं ॥३३॥ मोऽहं त्वयार्चितो भद्रे ईदृग्भावे
नभक्तितः । तं ते संपादये काममसतीनां सुदुर्लभं ॥३४॥ दितिरुवाच ॥ ॥वरदो यदि मे ब्रह्मन् पुत्रमिंद्रहणं वृणे । अमृत्युं मृ
तपुत्राऽहं येन मे घातितौ सुतौ ॥३५॥ निशम्य तद्वचो विप्रो विमनाः पर्यतप्यत । अहो अधर्मः सुमहानद्य मे समुपस्थितः ॥३६॥
अहो अर्थेंद्रियारामो योषिन्मय्येह मायया । गृहीतचेताः कृपणः पतिष्ये नरके ध्रुवं ॥३७॥ कोऽतिक्रमोऽनुवर्त्तंत्याः स्वभावमि
ह योषितः । धिङ्मां बताबुधं स्वार्थे यदहं त्वजितेंद्रियः ॥३८॥ शरत्पद्मोत्सवं वक्त्रं वचश्च श्रवणामृतं । हृदयं क्षुरधाराभं स्त्रीणां को
वेद चेष्टितं ॥३९॥ न हि कश्चित्प्रियः स्त्रीणामंजसा स्वाशिषात्मनां । पतिं पुत्रं भ्रातरं वा घ्नंत्यर्थे घातयंति च ॥४०॥ प्रतिश्रुतं ददा
मीति वचस्तन्न मृषा भवेत् । वधं नार्हति चेंद्रोऽपि तत्रेदमुपकल्पते ॥४१॥ इति संचिंत्य भगवान् मारीचः कुरुनंदन । उवाच किं
चित्कुपित आत्मानं च विगर्हयन् ॥४२॥ ॥कश्यप उवाच ॥ ॥ पुत्रस्ते भविता भद्रे इंद्रहा देवबांधवः । संवत्सरं व्रतमिदं यद्यं
जो धारयिष्यसि ॥४३॥ ॥

नवति हे अंग यस्मात् वः वैरस्वं व्रतं तावदुपदेक्ष्यामि ततो नैवा घ्यात् अथ च ईदृक् चिंतायाः इंद्रक्रोधो निवर्त्तिष्यते उत तस्य मत्योऽलविष्यति दीर्घकालत्वे व्रतस्य कथं विघ्नै
उपायेन तीङ्ग श्रवयोपि न लविष्यतीति हे लद्रे अंजः यथावद्यदि धारयिष्यसि तर्हि इंद्रहा लविष्यति वैगुण्ये तु मति देवबांधवो लविष्यति वैस्नवत्वाद्व्रत
कथं विघ्नैरुपायेपि सति सर्वथा वैफल्याभावात् ॥४३॥ ॥

कार्य्यार्थे व भयकानि कृतं यानि न घ्नंति नावश्यकानि न चानि सिद्धानि किंतव श्रुतजातानि तानि मर्त्यो येपि तु हिँ तत्रे वत्रिंशत्रिषेधाना हा नहिंस्या
दिति पंचत्रिं:। नशपेन्नाक्रोशेत् यदमंगलं कपालास्थ्यादिकं तन्न स्पृशेत् नाप्सु प्रविश्य स्नायात्। पूर्वं विष्टेनां स्रजं ऊनर्ध्यारवेन्न तो जले पंचनि
षेधाना हा। नोच्छिष्टमिति। चंडिकान्नं त्तडुकालेपनिवेदितं पिपीलिकादिदूषितं वाश्रुं जलेनात्वं पोन पिबेत् गृहाद्बहिर्निर्गमे सप्त निषेधाना हा नो

दितिरुवाच॥ ॥ धारयिष्ये व्रतं ब्रह्मन् ब्रूहि कार्य्याणि यानि मे। यानि चेह निषिद्धानि न व्रतं घ्नंति यानि तु॥ ४४॥ कश्यप उवाच।
न हिंस्यात्कृतजातानि न शपेन्नानृतं वदेत्। न छिंद्यान्नखलोमानि न स्पृशेद्यदमंगलं॥ ४५॥ नाप्सु स्नायान्न कुप्येत न संभाषेत दु
र्जनैः। न वसीताधौतवासः स्रजं च विधृतां क्वचित्॥ ४६॥ नोच्छिष्टं चंडिकान्नं च सामिषं वृषलाहृतं। भुंजीतोदक्यया दृष्टं पिबेदं
जलिना त्वपः॥ ४७॥ नोच्छिष्टास्पृष्टसलिला संध्यायां मुक्तमूर्द्धजा। अनर्चितासंयतवाङ्नासंवीता बहिश्चरेत्॥ ४८॥ नाधौतपादा
प्रयता नार्द्रपान्नो उदक्शिराः। शयीत नापराङ्नान्यैर्न नग्ना न च संध्ययोः॥ ४९॥ धौतवासाः शुचिर्नित्यं सर्वमंगलसंयुता।
पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्गोविप्राञ्छ्रियमच्युतं॥ ५०॥ स्त्रियो वीरवतीश्चार्चेत्स्रग्गंधबलिमंडनैः। पतिं चार्च्योपतिष्ठेत ध्यायेत्कोष्ठ
गतं च तं॥ ५१॥ ॥

च्छिष्टेति। अनर्चिता अमंडनहीना। असंवीता अप्रावृता। शयने षट् निषेधाना हा। नाधौतपादेति। नापराक् पश्चिमशिराः। कार्य्याण्याह धौतवासा इति द्वाभ्यां
प्रातराशात् प्रथमभोजनात् प्राक्। वीरवती जीवद्भर्तृकाः। अर्च्य संस्रज्य कोष्ठगतं अंतरगतं॥ ५२॥ ॥ छ॥ ॥ राम॥ ॥ ५२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकरं छद्मांतरं हरिरिंद्रो ज्ञात्वा छिद्रं प्रेक्ष्य स्थातुमिच्छन् जिह्मः कुटिलः सा धीर्यस्य ः स्तनहाङ्कुचकोयथा मृगवं चनायमृगो लवर्तितं
दुष्टं केन मे शिवं स्यादिति चिंतां प्राप ॥ अस्पृष्टपादा गिरिश्वासा वर्धौतांघ्रिः ॥ निद्रया पहृतं चेतो यस्याः ॥ मा रोदीरित्ययला लयन्निवतान् उनः समपार्व

सा वत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदविप्लुतं धारयिष्यसि चेत्तुभ्यं शक्रहा भविता सुतः ॥५२॥ बाढमित्यभिप्रेत्याथ दिती राजन्महाम
यच्छावत नाः ॥ काश्यपं गर्भमाधत्त व्रतं चांजो दधार सा ॥५३॥ मातृष्वसुरभिप्रायमिंद्र आज्ञाय मानद ॥ शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितिं पर्य
१ख्या दि२ चरत्कविः ॥५४॥ नित्यं वनात्सुमनसः फलमूलसमित्कुशान् ॥ पत्रांकुरमृदोपश्च काले काल उपाहरत् ॥५५॥ एवं तस्या व्र छिद्रान्वेषी
तस्थाया व्रतछिद्रं हरिर्नृप ॥ प्रेप्सुः पर्यचरज्जिह्मो मृगहेव मृगाकृतिः ॥५६॥ नाध्यगच्छद्व्रतछिद्रं तत्परोऽथ महीपते ॥ चिंतां तीव्रां
छि२५ गतः शक्रः केन मे स्याच्छिवं त्विह ॥५७॥ एकदा सा तु संध्यायामुच्छिष्टा व्रतकर्शिता ॥ अस्पृष्टवार्यधौतांघ्रिः सुष्वाप विधिमोहिता ॥
॥५८॥ लब्ध्वा तदंतरं शक्रो निद्रापहृतचेतसः ॥ दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ॥५९॥ चकर्त सप्तधा गर्भं वज्रेण कनकप्र उच्छिष्ट मुखे
भौ रुदंतं सप्तधैकैकं मा रोदीरिति तान् स्तनः ॥६०॥ ते तमूचुः पाट्यमानाः सर्वे प्रांजलयो नृप ॥ किं न इंद्र जिघांससि भ्रातरो मरुत
स्तव ॥६१॥ मा भैष्ट भ्रातरो मह्यं यूयमित्याह कौशिकः ॥ अनन्यभावान्पार्षदानात्मनो मरुतां गणान् ॥ न ममार दितेर्गर्भः श्रीनिवा
सानुकंपया ॥ बहुधा कुलिशक्षुण्णो द्रौण्यस्त्रेण यथा भवान् ॥६३॥ सकृदिष्ट्वादिपुरुषं पुरुषो याति साम्यतां ॥ संवत्सरं किंचिदूनं
दित्या यद्धरिरर्चितः ॥६४॥ ॥

कर्तविच्छेदा। कौशिक इंद्रः गणान्मरुत्समगणान् वैमरुत शतिक्रतोः ॥६४॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

सहृदा महादित्या निःकपटस्तु कोमति इंद्रोपि निःकपरमेवाह्म अंवेति । लब्धमंतरं येन अर्थएव बुद्धिर्यस्य अपिपरंमो व्रमपिंयुण स्पर्शविषयतो

मरुद्भिरिंद्रेण सार्धं वा शद्देवास्ते मरुतो । लवन्नौ यपो यमा तद्दोषंते हरिणांसोमपाः कृता ॥ ६५ ॥ दितिरुत्थाय ददृशे कुमारान
नलप्रभान् । इंद्रेण सहितान्देवी पर्यतुष्यदनिंदिता ॥ ६६ ॥ अथेंद्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहं । अपत्यमिच्छंत्यचरं व्रत
मेतत्सुदुष्करं ॥ ६७ ॥ एकः संकल्पितः पुत्रः सप्त सप्ताभवन्कथं । यदि ते विदितं पुत्र सत्यं कथय मा मृषा ॥ ६८ ॥ ॥ इंद्र उवा
च ॥ ॥ अंबतेहं व्यवसितमुपधार्यागतोंतिकं । लब्धांतरोच्छिदं गर्भमर्थबुद्धिर्न धर्मवित् ॥ ६९ ॥ कृत्तो मे सप्तधा गर्भ आसन्स
प्त कुमारकाः । तेपि चैकैकशो वृक्णाः सप्तधा नापि मम्रिरे ॥ ७० ॥ ततस्तत्परमाश्चर्यं वीक्ष्याध्यवसितं मया । महापुरुषपूजा
याः सिद्धिः काप्यानुषंगिणी ॥ आराधनं भगवत ईहमाना निराशिषः ॥ ७१ ॥ ये तु नेच्छंत्यपि परं ते स्वार्थकुशलाः स्मृताः ॥ आराध्या
त्मप्रदं देवं स्वात्मानं जगदीश्वरं ॥ ७२ ॥ को वृणीते गुणस्पर्शं बुधः स्यान्नरकेपि यत् । तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि ।
क्षंतुमर्हसि मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो मृतोत्थितः ॥ ७३ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इंद्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया । मरुद्भिः सह
तां नत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥ एवं ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । मंगलं मरुतां जन्म किं भूयः कथयामि ते ॥ ७४ ॥ ॥ इ
ति श्री भागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे अष्टादशोध्यायः ॥ ॥

गं ३ यु ४ को वृणीते यद्यस्मान्नरकेपि स्यात् । महीयसि हे महत्तमे । स्तत ४ मन्त्र गर्भ उत्थितः ॥ ७५ ॥ ॥ इति षष्ठे १८ अष्टादश ॥ ॥ राम ॥ ॥

ऊनविंशैर्व्ययसोमांकशपेनदितेर्वृतां तदेवविवृतं लोकहिताय हरितोषणं ॥२॥ तच्छुभकारमितिशेषः मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे आदितः
शुमंत्रा एव ह्यादिशुक्लादितायस्याः मासशुक्लादती ... लेकृतामतीश्जयेत् ॥ आदौ तावन्नमस्कारमंत्रान्नाहेति निः तेतु ... अलं पर्याप्तमेवमन्यैर्वनकिं
त्यमस्ति ॥ अतः केवलं तेनैव ... नमोस्कारपर्याप्तो हि तत्कृत्ता निरपेक्षाय हेश्वर्मकाममहाविभूतिपतये लक्ष्मीपतये समकलाः सिद्धयो ... माधायार्थः

गजो वा वा ॥ ॥ वातं पुमेवनत्रमन्नवत्तायडुदीरितं तच्छुवेदितिमिद्धामिये नविष्णुः प्रसीदति ॥२॥ ॥श्रीशुक्लवात्र ॥ ॥
मार्गशिरे पक्षेयोरिति ... जायात् ॥ आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिकमीप्सितं ॥३॥ निशम्य मरुतां जन्म ब्राह्मणान्नैव मंत्रोच्चात्सात
दती शुक्ले वमीतां लक्ष्णातां वरीश जयेत्तातंगशात्याक्तलगवांश्रियासह ॥ अलंतेनिरपेक्षाय पूर्णकाम नमोस्तुते ॥४॥ महावि
पतये नमः समकलाभिः सिद्धयो यथा त्वं कृपया भूत्यातेजसामहिनोजसा ॥५॥ ज्ञातईशगुणोः सर्वैरसन्तो मिलतगवान्प्रभुः ॥ विष्णुपतिः
मायेमहापुरुषलक्षणो ॥ शीयथा मे महाभागलोकमातर्नमोस्तुते ॥६॥ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महा
तिर्वलिभिरुपाहरामीति अनेनाहरहर्मंत्रेणाविलोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउपवीतविभूषणगंधपुष्पधूपदीप
हारसहपवारां श्रमसमाहितारुपाहरेत् ॥७॥ हविः शेषं तुजुहुयादनले हादशाहुतीः ॥ ॥

तोईश यथाए यावन्नालंकृपादितिस्तु ष्टवअशेषमतयसंकल्पादितिस्मृतैर्गुणैः स्वात्मस्था ॥ महापुरुषपरमेश्वरस्यैवलक्षणानि निरपेक्ष
आशत्वा ॥ संबोधनं पूजामंत्रमाह ॥ ॐ नमस्तु ति ॥ हविः शेषं तु पहारात्र शिष्टं ॥ ॥

मो० स्तु० ६२ होममेव स्त्रीदाहरणं दर्शयति ॐ मिति । एकपंचाशत्तत्त्वात्मिकामिति एवं ॥ उज्ज्वालाज्ञानिनिवर्त्तका: उत्तमखापारो लावनाख्य शक्तियालौ,
नाम तयो: प्रकाश: अपाश्रयसमयोराधार: । महाउत्तमवेतस्मार्द्धि बुद्ध्या । जपनमेन भजेत् । पतिश्च स्वयं प्रेमशीला: मन्नपन्ना: । व० श्रीमीति ॥
१८

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहेति ॥ १८ ॥ श्रियं विष्णुं च वरदावाशिषां प्रभवावुभौ । भक्त्या संपूजयेन्नित्यं यदीच्छेत्सर्व
संपदः ॥ १९ ॥ प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ भक्तिप्रह्वेण चेतसा । दशवारं जपेन्मन्त्रं ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ॥ २० ॥ युवां तु विश्वस्य विभू जगतः का
माया ४ रणं परं । इयं हि प्रकृति: सूक्ष्मा माया शक्तिर्दुरत्यया ॥ २१ ॥ तस्या अधीश्वरः साक्षात्त्वमेव पुरुषः परः । त्वं सर्वयज्ञ इज्येयं क्रियेयं फ
नामरूपयोरा धार २:५ लभुक् ॥ २२ ॥ गुणव्यक्तिरियं देवी व्यंजको गुणभुग्भवान् । त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा श्री: शरीरेन्द्रियाशया: ॥ २३ ॥ नामरूपे भगवती प्र
सर्व ६ त्ययस्त्वमपाश्रय: । यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ । तथा म उत्तमश्लोक सन्तु सत्या महाशिष: ॥ २४ ॥ इत्यभिष्टूय वरदं श्रीनि
या सह तन्नि:सार्योपहरणं दत्त्वाचमनमर्चयेत् ॥ २५ ॥ ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रह्वेण चेतसा । यज्ञोच्छिष्टमवघ्राय पुनरभ्य
र्चयेद्धरिं ॥ पतिं च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा । प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशीलः स्वयं पतिः ॥ २७ ॥ बिभृयात्सर्वकर्माणि पत्न्या
सदग्रा:२ उच्चावचानि कृतमेकतरेणापि दंपत्योरुभयोरपि ॥ २८ ॥ पत्न्यां कुर्यादनर्हायां पतिरेतत्समाहितः । विष्णोर्व्रतमिदं बिभ्रन्न वि
हन्यात्कथंचन ॥ २९ ॥ विप्रान्स्त्रियो वीरवती: स्रग्गन्धबलिमण्डनैः । अर्चेदहरहर्भक्त्या देवं नियममास्थिता ॥ ३० ॥ उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि
दितमग्रत: । अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामर्द्धये तथा ॥ ३१ ॥ ॥ राम
पत्न्या: तैं दत्तकालो लवेदितव्यार्थ शं दंपत्योर्मध्ये एकतरेण कृतमप्युभयोरपि भवति । विहन्यात् न विच्छिंद्यात् ॥ २२ ॥ ॥ छ ॥ ६०

स्या १ वर्द्धः मलमाससप्त के २

।मासानितुऽजो कदाचिन्न स्थितो मलमासे मतितेन सह द्वादशसंख्यायां सत्यां शुद्धैकस्यतामागास्या द्वादशहायनमितत्वं तन्मध्यपातिनस्त्र्यादिपि संगास्थानितरु
नारयित्वश्चतस्त्रः क्रमात् उपचरेन्नच व मेन। ह्योऽश्वते प्रलाते मतिपयसि श्रुतेन पक्वेनया कायज्ञविधानेन पार्वणास्थालीपाकविधानेनात्र पूजा स्यात् तत्र तत्र मित्य
।अवीराविश्रवा धनेश्वरी सत्यपि यास्तु इतरा मासस्तु लगात्मवतीं। यथा मया वीरागी सर्वित्रु जा विशिष्ट्या रुजा विमुच्यते। इंडियेश्च महकल्पं देहं च विंदेत स्याति श्रेय
पतेन पूजा विधिना मासान् द्वादश हायनं। नीत्वाथोप उपवासेकु र्या २= चरेत्साध्वी कार्त्तिके चरमेऽहनि॥२२॥ श्वोभूते पते यथ उपस्पृश्य कृष्णमभ्य
र्च्य पूर्ववत्। पयःश्रुतेन जुहुयात् चरुणा सह सर्पि षा॥२३॥ पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुतीः पतिः। आशिषः शि
रसा दाय द्विजैः प्रीतैः समीरिताः। प्रणम्य शिरसा भ क्त्या भुंजीत तदनुज्ञया॥२४॥ आचार्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः स
हबंधुभिः। दद्यात्पत्न्यै चरोः शेषं सुप्रजास्त्वं सुसौ भगं॥२५॥ एतच्चरित्वा विधिवद्व्रतं विभोरभीप्सितार्थं लभते पु
मानिह। स्त्री चैतदास्थाय लभेत सौभगं श्रियं प्रजां जी वपतिं यशो गृहं॥२६॥ कन्या च विंदेत समग्रलक्षणं पतिं त्ववीरा
हतकिल्बिषां गतिं। मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी सुदु र्भगा सुभगा रूपमग्र्यं॥२७॥ विंदेद्विरूपा विरुजा विमुच्यते य आ
मयावींद्रियकल्पदेहं। एतत्पठन्नभ्युदये च कर्म ण्यनंततृप्तिः पितृदेवतानां॥२८॥ तुष्टाः प्रयच्छंति समस्तकामान् होमावसाने हुतभु
क् श्रीहरिश्च। राजन्महन्मरुतां जन्म पुण्यं दितेर्व्रतं चाभिहितं महत्ते॥२९॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे पुंसवनव्रतकथनं
रूपयुक्ता।द्वि ३ पितृदेवताः २
नामैकोनविंशोऽध्यायः॥ ॥
पत्न्यै चरोर्दत्तेति तत्र आपितृणां देवतानां चानंततृप्तिर्भवतीत्यर्थः॥ उपसंहरति राजन्निति महत्त्वाय्यं जन्म महद्व्रतं च॥ षष्ठस्कंधे निगूढार्थपदमावार्थदीपि
का। स्त्विरासेयता मेधायतिश्रीधरनिर्मिता॥ ॥इति षष्ठे टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः॥ ॥संवत् १६४८ समये माघ वदि ५ लिखितं काशी

विद्यनाथ

...ab University Chandigarh. An eGangotri Vedika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative